

vakgroep architectuur & stedenbouw
josef plateastraat 22, 9000 gent
LaboA@UGent.be

LCI

Verkennd onderzoek met betrekking tot de toekomst van de Lokale Culturele Infrastructuur

Eindrapport van het onderzoek dd. 03/02/2013

Labo A, Vakgroep Architectuur & Stedenbouw, Universiteit Gent

Opdrachtgever van de studie:

Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen

Academisch verantwoordelijke:

Prof. Dr. Bart Verschaffel

Uitvoerend team:

Dr. Ir. Arch. Maarten Van Den Driessche (projectcoördinator)

Ir. Arch. Eva De Bruyn (fase 1 & 2),

Ir. Arch. Sofie Devriendt (fase 1),

Ir. Arch. Tilke Devriese (fase 1)

Wetenschappelijk Comité:

Prof. Ir. Arch. Guy Châtel, Prof. Dr. Ir. Arch. Michiel Dehaene, Prof. Dr. Ir. Arch.

Maarten Delbeke, Dr. Ir. Arch. Wouter Van Acker, Dr. Ir. Arch. Luce Beeckmans

Stuurgroep Opdrachtgever:

Mia Desmedt, Maarten Vandekerckhove, Wouter Van den Driessche, Andy Vandervoort (Agentschap SCW), Miek De Kepper, Philippe Liesenborghs (LOCUS), Sara Vermeulen (Team Vlaamse Bouwmeester), Jan Bourgeois (cultuurfunctionaris Heist-op-den-Berg), Krist Biebauw (bibliothecaris Gent)

Voor dit verkennend onderzoek werden de rechten voor de gebruikte afbeeldingen nog niet verkregen. Indien er uit het onderzoek een publicatie volgt, zullen deze rechten aangevraagd worden bij de betrokken ontwerpbureaus.

Inhoud

0. INLEIDING - Probleemstelling en onderzoeksmethodologie	8
0.1. Onderzoeksvraag, doelstellingen en beperkingen van het onderzoek	8
0.1.1. Initiële offertevraag	8
0.1.2. Ambitie van het onderzoek: typologische en programmatische herijking	9
0.1.3. De beperkingen van het onderzoek: de hypothese van het maatwerk	10
0.1.4. Wat is de beoogde doelgroep van de studie?	10
0.2. Onderzoeksmethodologie	11
0.2.1. Verkennend typologisch onderzoek	11
0.2.2. Structuur en opbouw van het rapport	12
I. CONTEXT - Schets van hedendaagse maatschappelijke tendensen en cartografische blik op de bestaande lokale culturele infrastructuur	15
1.1. Maatschappelijke tendensen en uitdagingen	16
1.1.1. Van centraal aangestuurde cultuurspreiding naar gelocaliseerde verankering	16
1.1.1.1. Het <i>Grand Projet</i> van Frans Van Mechelen	
1.1.1.2. De geleidelijke afbouw van het centralistische project	
1.1.2. Verkokering (of de versnippering van initiatieven en middelen) versus verbreding (de zoektocht naar synergieën)	18
1.1.2.1. Doorwerking van een sectorale organisatie in de gebruikte nomenclatuur	
1.1.2.2. Verbreding van de taakstellingen en nieuwe amenwerkingsverbanden	
1.1.3. De Publiek-Private samenwerking en nieuwe vormen van publiek opdrachtgeverschap	20
1.1.4. Ontzuiling, secularisering en de modernistische neutraliteit	22
1.1.5. Bildung, Consumentisme en nieuwe vormen van binding	23
1.1.6. De vergroening, verkleuring en vergrijzing van de samenleving als complexe maatschappelijke realiteit	25
1.1.7. Virtualisering, digitalisering, kenniseconomie en levenslang leren in de informatiesamenleving	26
1.2. Cartografische Analyse – zes ‘representatieve’ secties van het infrastructurele landschap	28
1.2.1. Opzet van de cartografische analyse	28

1.2.2. Methodologische aspecten	30
1.2.2.1. mapping van het culturele landschap	
1.2.2.2. Plaatsbezoeken, gesprekken en punctuele documentatie (zooms)	
1.2.3. Onderzoeksgebieden, zes gevalstudies	31
1.2.3.1. Beveren, grote gemeente in een sterk verstedelijkt netwerk	
1.2.3.2. Bocholt, kleine landelijke gemeente in het buitengebied	
1.2.3.3. Hoegaarden, kleine landelijke gemeente zonder cultuurcentrum in de verstedelijkte ruimte	
1.2.3.4. Mechelen, centrumstad met historisch gegroeide cultuurinfrastructuur	
1.2.3.5. Middelkerke, kustgemeente met kustlijn, kusttoerisme en hinterland	
1.2.3.6. Turnhout, centrumstad met belangrijk cultuurcentrum	
1.2.4. Eerste conclusies uit de cartografische analyse	36
1.2.4.1. De rol van de cultuurcentra in stedelijke en buitengebieden	
1.2.4.2. Een rijkdom aan programma's, infrastructuren en regimes	
1.2.4.3. Ruimtelijke patronen	
1.2.4.4. Polyvalentie en flexibiliteit	
1.2.4.5. Bibliotheken	
1.2.4.6. Bestaande infrastructuur evalueren	

II. ERFENIS - de actualiteit van het verleden **40**

<u>2.1. Volkshuizen: socialistische ontvoogdingstrijd en coöperatieve werking</u>	44
2.1.1. De coöperatieve werking	45
2.1.2. Representatie en propaganda in de architectuur	45
2.1.3. Cultuur als vormingsinstrument	46
2.1.4. Het paleis en hun filialen	46
2.1.5. De actualiteit van het verleden	47
<u>2.2. Liberale huizen: de opkomst van de openbare culturele instellingen, de burgerlijke salons en het onderliggende Bildungsideaal</u>	48
2.2.1. De burgerlijke salons, vrije tijd in de semi-openbare sfeer	49
2.2.2. Het Museum, het Theater, de Bibliotheek,...: het ontstaan van de autonome, publieke instellingen	50
2.2.3. Bildungsideaal	51
2.2.4. De actualiteit van het verleden	52
<u>2.3. Kerken, feest- en parochiezalen, gildehuizen en kringen,...: gemeenschapsinfrastructuur in het archetypische dorp</u>	54
2.3.1. Gemeenschapontwikkeling volgens christelijke waarden	57
2.3.2. Het verenigingsleven en de parochiezalen	57
2.3.3. De beroepsverenigingen en de gildehuizen	58
2.3.4. De actualiteit van het verleden	58

2.4. Vlaamse huizen: cultuurpolitiek versus homogene culturele gemeenschap als politiek ideaal	60
2.4.1. Versterking van de culturele identiteit	61
2.4.2. Vlaamse huizen en de Vlaamse beweging	61
2.4.3. Vlaamse aanwezigheid in het buitenland	62
2.5. De typologie van het Culturele Centrum	63
2.5.1. Het pluralistische cultureel centrum	63
2.5.2. De openbare bibliotheek	64
2.5.3. De afbouw van het project van Van Mechelen en de actualiteit van het verleden	65

III. ACTUALITEIT - Recente architectuurprojecten voor Cultuurcentra, Gemeenschapscentra en Openbare Bibliotheken **67**

3.1. De uitbouw, spreiding en transformatie van het bestaande netwerk	68
3.2. Toevoegingen of uitbreidingen van bestaande Culturele Infrastructuur	71
3.3. Aandacht voor de openbare ruimte: culturele infrastructuur als onderdeel van stadsontwikkelingsprojecten of dorpskernvernieuwingen	74
3.4. Tijdelijke efemere architectuur: caravans, stadsfestivals en andere evenementen	77
3.5. Reconversie bestaande industriële panden: fabrieksgebouwen, hallen en loodsen	79
3.6. De omgang met erfgoed en cultureel waardevol patrimonium	82
3.7. Enkele conclusies – standaardoplossingen versus maatwerk	86

IV. PRINCIPES - Recepten voor een alternatief lokaal infrastructuurbeleid **87**

4.1. De antropologische categorie van het feest als middel om lokale culturele infrastructuur opnieuw te denken	88
4.2. Over de het complexe statuut van de publieke ruimte, de idee van identificatie en binding, de nood aan een derde plek	89
4.3. ‘Gepastheid’ als architecturaal principe i.p.v. neutraliteit, polyvalentie, en andere normatieve (object-gerichte) criteria	90

4.4. Denken vanuit het bestaande	92
4.5. Infrastructuur in stedelijke kernen of in de nabijheid van woningen of aan de rand: de repercussies van de locatiekeuze	93
4.6. Nieuwe vormen van opdrachtgeverschap: hybride organisaties, hybride programma's, hybride architectuur	94
4.7. Productie, werking, gebruik, voorziening en beheer als vijf variabele parameters	95
4.8. Het verschil tussen zomer- en winterregime	97
4.9. Een suggestie tot schaalverkleining	98

V. Alternatieve modellen voor de LCI **100**

5.1. Het Buurtpaviljoen	101
5.2. Het Huis Van De Kleine Kunsten	103
5.3. De Nabije Werkplaats / Kenniscentrum	107
5.4. De Expobib	110
5.5. Het 'Stille' Leespaleis	111
5.6. Het (On-)Bruikbare Relict	112
5.7. Het Studiocomplex	116
5.8. De Vrijetijdswerkplaats	119
5.9. Het Nieuwe Dorpsplein	121
5.10. Moderne Kiosken	122

VI. AANBEVELINGEN - suggesties voor de centrale overheidsinstanties en mogelijke pistes voor vervolgonderzoek **126**

6.1. Subsidiariteitsbeginsel en de veranderde rol van de centrale overheid	126
6.2. De oprichting van een expertise-, kennis- en informatiecentrum	128
6.3. Ontwikkelen van een geijkte procedure – voortraject, selectie van	

ontwerpersteam, natraject	130
6.3.1. Investeren in een degelijk voortraject	130
6.3.2. Selectie van ontwerpteams en verzamelen van portfolio's	130
6.3.3. Natraject	131
6.4. Opmaak inspiratiefolder, richtingwijzer, typologisch atlas, boek, ...	134
6.4.1. Inspiratiefolder voor potentiële opdrachtgevers, informatiebrochure voor betrokken instanties	134
6.4.2. Richtingwijzer & website voor gebruikers en opdrachtgevers	134
6.4.3. Typologische Atlas, voor architecten en meer gespecialiseerde opdrachtgevers	135
6.4.4. Boek, voor geïnteresseerde opdrachtgevers, architecten en het brede publiek	136
6.5. Naar een transitiebeweging: pilootprojecten, ideeënwedstrijden of begeleid ontwerpend onderzoek buiten de academische context	137

BIJLAGEN

A. Cartografie: kaartmateriaal en zooms 6 onderzochte gebieden

1. Beveren
2. Bocholt
3. Hoegaarden
4. Mechelen
5. Middelkerke
6. Turnhout

B. Erfenis: beeldmateriaal bij de historische modellen

C. Actualiteit: beeldmateriaal bij de hedendaagse architectuurproductie

D. Bibliografie

‘Vooreerst het lokale. Wat er ook van zij - of deze nu verschijnt in het ex empire van het Oosten, of in de vreedzame maar krachtige opeisingen van autonomie of soevereiniteit, of nog in de politiek van decentralisatie - al deze vormen van ‘lokalismen’ maken duidelijk dat het lokale één van de belangrijkste kenmerken is van de huidige tijd. In dit licht is het interessant om in verschillende maatschappelijke vertogen de manifeste terugkeer van termen zoals “land”, “territorium”, “ruimte” – allemaal termen die teruggrijpen naar een gevoel van aangesterkt toebehoren of emotionele betrokkenheid. Kortom, naar het feit dat de plek (lieu) verbanden (liens) maakt. Een verhouding (lien), dus, die niet abstract is, theoretisch, rationeel. Een verbintenis die niet vertrekt vanuit een ver ideaal, maar, eerder integendeel, zich grondt in het gedeelde bezit van diep gewortelde waarden: taal, gebruiken, de keuken, lichaamshoudingen. Al deze alledaagse concrete dingen, verschuivend in een paradox, zijn niet enkel voor de schijn het materiele en het spirituele karakter van een volk.’¹

M. Maffesoli

1. ‘Tout d’abord le local. Que ce soit d’une manière sanglante, ainsi que cela apparaît dans l’ex empire de l’Est, que ce soit dans les paisibles mais fermes revendications d’autonomie ou de souveraineté, ou encore dans les politiques de décentralisation, un tel “localisme” est une des marques majeures de l’époque. Il est intéressant, à cet égard, de noter le retour en force, dans les divers discours sociaux, de termes tels que “pays”, “territoire”, “espace”, toutes choses renvoyant à un sentiment d’appartenance renforcé, au partage émotionnel. En bref, au fait que le lieu fait lien. Un lien, donc, qui n’est pas abstrait, théorique, rationnel. Un lien qui ne s’est pas constitué à partir d’un idéal lointain, mais, bien au contraire, se fonde, organiquement, sur la commune possession de valeurs enracinées : langue, coutumes, cuisine, postures corporelles. Toutes choses quotidiennes, concrètes, alliant en un paradoxe, qui n’est pas qu’apparent, le matériel et le spirituel d’un peuple.’ M. Maffesoli, De la “Postmédiévalité” à la Postmodernité, p.6 - 2000. “De la «postmédiévalité» à la postmodernité”, in Réseaux, n° 90-2000, Mons (Belgique), p. 7-17, ISBN 0773-1213.

0. INLEIDING

Probleemstelling en onderzoeksmethodologie

0.1. Onderzoeksvraag, doelstellingen en beperkingen van het onderzoek

0.1.1. Initiële offertevraag

Twee observaties vanwege de opdrachtgever liggen aan de basis voor deze studie.¹ Vooreerst wordt het oprichten van lokale culturele infrastructuur nadrukkelijker een lokale bevoegdheid, waar het voorheen gestuurd werd door de Vlaamse overheid. In uitvoering van het zogeheten subsidiariteitsprincipe verschuiven steeds meer bevoegdheden en middelen van de centrale naar de lokale overheden. De positie die de opdrachtgever van deze studie, het Agentschap Sociaal-Cultureel werk voor Jeugd en Volwassenen, opneemt in de productie van culturele infrastructuur is daarbij verschoven, van een normerende naar een stimulerende rol. De expertise die sinds de jaren '70 bij de Vlaamse overheid was opgebouwd – in technische commissies en adviesraden – werd in de loop van de tijd afgebouwd. Ten tweede zijn op maatschappelijk vlak een aantal condities gewijzigd, wat vraagt om een herdefinitie van de rol van de lokale culturele infrastructuur. De aandacht voor duurzaamheid, participatie, de vergrijzing, een veranderende bevolkingssamenstelling en het streven naar een diversiteitsbeleid zijn enkele essentiële elementen hierin. De verkokering - de scherpe afbakening tussen een aantal sectoren en maatschappelijke actoren - staat onder druk, men evolueert naar een versmelting en verbreding van de sectoren. Ook veranderingen in het vrijetijdslandschap, zoals een grotere mobiliteit van de bevolking en een toename van krachtige commerciële spelers, zullen een invloed hebben op de positie die lokale culturele infrastructuur inneemt. Specifiek voor de bibliotheken vormt de toenemende digitalisering een grote uitdaging. Op welke manier moet hiermee rekening gehouden worden in de infrastructuur om ook in de toekomst relevant te blijven?

Deze observaties resulteerden in 3 onderzoeksvraagstellingen, die in de offertevraag als volgt werden geformuleerd:

- 1. Het vormen van een kader voor kwaliteitsvolle lokale culturele infrastructuur (bibliotheken, cultuur- en gemeenschapscentra)*
- 2. Onderzoek naar de relatie tussen de architecturale vormgeving van die lokale culturele instellingen en de functies die ze vervullen. Met welke elementen moet men rekening houden om het gebouw ook in de toekomst functioneel te houden, gezien de gewijzigde functies van de culturele instellingen en de uitdagingen waarvoor de gebouwen momenteel staan?* We vertrokken hier in de eerste plaats uit de typologische reflectie waarin de relatie tussen het programma en de architecturale vorm werd bevraagd, waardoor technische eisen rond integrale toegankelijkheid, energetisch comfort, duurzaamheid

¹ We verwijzen hiervoor naar de offertevraag uitgeschreven door het Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen van het Vlaams Ministerie van Cultuur, Jeugd, Sport en Media, dd. 12/2012.

en technische performantie niet of minder aan de orde waren. Dit betekent uiteraard niet dat deze aspecten van de architectuuropdracht onbelangrijk zouden zijn.

3. *Het opstellen van een rapport dat de sector in kaart brengt en waarvan de resultaten kunnen leiden tot een publicatie of een website met goede voorbeelden, geïnspireerd op scholenbouwen.be. Eveneens het ontwikkelen van een typologie van de lokale culturele infrastructuur, waarmee de lokale besturen aan de slag kunnen en hun plannen kunnen aftoetsen.* Om relatief ongedwongen over de toekomst van de lokale culturele infrastructuur na te denken en het experiment op te nemen, was het belangrijk dat de studie niet als een breed gedragen publieksdocument was bedoeld. We richten ons met dit werk in de eerste plaats tot het Agentschap voor Sociaal-Cultureel werk en de in het onderzoek betrokken partijen zoals Locus en het Team van de Vlaams Bouwmeester. De bevindingen van het rapport kunnen verder worden fijngesteld en verwerkt, zodat ook lokale besturen afdoende worden geïnformeerd. Er zijn verschillende scenario's denkbaar om de studie verder te verspreiden (deel VI).

De studie is uiteindelijk opgespannen tussen twee belangrijke polen: enerzijds ontwikkelen en testen we een methodologie om de sector en het infrastructuurlandschap in kaart te brengen; en anderzijds trachten we via het ontwerp de toekomst van de lokale culturele infrastructuur te verbeelden.

0.1.2. Ambitie van het onderzoek: typologische en programmatische herijking

Het onderzoek startte initieel rond het vraagstuk naar de toekomst van de bibliotheek. We kozen er in deze studie echter voor de problematiek ruimer te bekijken en de veranderende condities voor andere culturele voorzieningen mee op te nemen. We gebruiken hier 'lokale culturele infrastructuur' als een containerbegrip die alle vormen van culturele infrastructuur behelst. We vermijden in de studie zo veel mogelijk de gebruikelijke nomenclatuur om culturele voorzieningen aan te duiden: bibliotheek, cultuurcentrum, gemeenschapscentrum, enzovoort. Dit om misverstanden omtrent deze terminologie te vermijden en geen verkeerde verwachtingen te scheppen.

Het doel van dit onderzoek is om de actuele uitdagingen scherp te stellen. We zagen het als onze taak om zowel de programmatische als de architecturale opgave te herdenken. We mikken op een typologische en programmatische herijking van het architectuurvraagstuk. We zouden het opzet van de studie 'raden naar de toekomst van de lokale cultuur infrastructuur' kunnen noemen. Wat zijn mogelijke leidende principes voor een toekomstig infrastructuurbeleid? Om deze omvattende onderzoeksvraag te beantwoorden, formuleerden we een aantal deelvragen:

Historisch reflectief deel: Welke cultuurinfrastructuur is ons overgeleverd? Welke waren de leidende principes in het verleden? Welke cultuurmodellen liggen ervan aan de basis? Tot welk soort architectuur hebben deze aanleiding gegeven?

Actuele situatie: Welke is de maatschappelijke context waarbinnen men vandaag moet werken? Wat is het huidige culturele en infrastructurele landschap? Welk soort voorzieningen zijn er momenteel ter beschikking? Welk soort culturele activiteiten vinden er plaats? Hoe kan de actuele architectuurproductie worden getypeerd?

Speculatief: Welke uitdagingen stellen zich voor de toekomst? Welke zijn de belangrijkste lacunes in het huidige cultuur- en infrastructuurbeleid? En welke in de actuele architectuurproductie? Welke zijn de belangrijke toekomstige

architectuuropdrachten? Hoe kan het lokale infrastructuurbeleid binnen de huidige politiek-bestuurlijke organisatie best worden ondersteund?

In de verschillende hoofdstukken van het onderzoeksrapport behandelen we telkens enkele van de opgelijste deelvragen.

0.1.3. De beperkingen van het onderzoek: de hypothese van het maatwerk

Het spreekt voor zich dat een antwoord bieden op bovenstaande vragen op zich geen sinecure was. Daarom hebben we het onderzoek ook toegespitst op het typologische vraagstuk en meer op het bijzonder op de relatie tussen het programma en de architecturale vorm. Er zijn dan ook een aantal deelaspecten in de oorspronkelijke offertevraag die we minder uitputtend hebben behandeld of die we in eerste instantie niet beoogden:

a) De studie biedt geen afgewerkt richtinggevend kader waarbinnen nieuwe projecten tot stand komen, noch een praktische gids of checklist om plannen af te toetsen (bvb. Scholenbouwwijzer Nederlandse Rijksbouwmeester of duurzaamheidsmeter die door GO! werd besteld). Het opstellen van dergelijke gids vraagt een ander type onderzoek en een meer technische expertise. Deze expertise is ook op de universiteit aanwezig, maar werd gezien de complexiteit en de verkennende aard van de opdracht nog niet geconsulteerd. In dergelijke praktische gids en richtingwijzer zouden richtlijnen inzake integrale toegankelijkheid, energetische en andere technische prestaties, akoestisch comfort,... meer aanwezig kunnen zijn.

b) We stellen geen standaardmodellen voorop. We merkten immers snel dat de oprichting van nieuwe culturele infrastructuur maatwerk behoeft. Om de uitdagingen die zich vandaag stellen het hoofd te bieden, biedt het normatieve kader voor culturele centra en bibliotheken dat in de jaren '70 werd ontwikkeld geen afdoend antwoord.

c) Een kritische evaluatie en actualisering van de normen die door de technische diensten en adviescommissies opgesteld werden, blijft wenselijk. Dit kan bijvoorbeeld in het licht van de opmaak van een nieuwe gids of checklist voor lokale opdrachtgevers en architecten. Aangezien de programmatische herijking ons inziens urgenter was dan een technisch doorwrocht modellenboek, verschoof deze analyse naar de achtergrond.

0.1.4. Wat is de beoogde doelgroep van de studie?

Het onderzoek betreft een verkennende studie, waarvan het eindresultaat een intern rapport is. Zo werden de architecten en auteurs van foto's nog niet over dit onderzoek geconsulteerd, terwijl de foto's en plannen die in de studie zijn opgenomen doorgaans auteursrechtelijk beschermd zijn. Hetzelfde geldt voor de historische beelden. Ook eventuele bevindingen moeten door de opdrachtgever of de opdrachthouder worden 'verwerkt' vooraleer deze naar een breder publiek worden verspreid. Elke doelgroep moet met de juiste documenten worden geadresseerd:

1) Voorliggend intern rapport is in eerste instantie gericht tot de opdrachtgever, het Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen, het kabinet van het ministerie van Cultuur en de stuurgroep. Met name de aanbevelingen zijn specifiek toegespitst op de rol die de administratie of steunpunten (het agentschap SCW, locus of het team van de Vlaams Bouwmeester) in het nieuwe politiek-bestuurlijke landschap zouden kunnen spelen.

2) Mits lichte verwerking en na overleg met de opdrachtgever behoren ook andere betrokken instanties tot het beoogde doelpubliek: Agentschap voor

Binnenlands Bestuur & stedenbeleid, Locus, Bibnet, VVBAD, Vai, Team Vlaams Bouwmeester, e.a. Belangrijk is hier dat het rapport wordt toegespitst en er eerder wordt gefocust op de aspecten die voor de betreffende instanties van belang zijn, door bijvoorbeeld te focussen op de principes (deel IV) en de aanbevelingen (deel VI).

3) Een folder waarin de alternatieve modellen worden beschreven kan ter inspiratie worden gericht aan de mensen die een project zullen starten: lokale overheden, cultuurfunctionarissen, stedenbouwkundige diensten van steden en gemeenten, architecten en andere belanghebbenden.

4) Een verdere verwerking van de bevindingen van het onderzoek zou kunnen leiden tot een publicatie, website of studiedag die een breder publiek beoogt.

0.2. Onderzoeksmethodologie

0.2.1. Verkennend typologisch onderzoek

In het onderzoek focussen we op de architectuurtypologie van lokale culturele instellingen en dit in het licht van de hierboven beschreven onderzoeksvragen. Het verkennende karakter van deze studie zit vast op de drie luiken die we hierboven hebben besproken: een analytisch luik waarin de focus ligt op het bestaande infrastructuurlandschap, een historisch-interpretatief luik waarin we historische cultuurmodellen en overgeleverde architectuurtypologieën karakteriseren en een projectief luik waarin nieuwe voorstellen worden ontwikkeld via het ontwerp.

De typologische insteek stelde ons echter voor een specifieke moeilijkheid. Culturele Infrastructuur kan immers niet tot een eenduidig gebouwtype worden herleid, hoezeer er ook typologische veronderstellingen aan de basis liggen. Zelfs de stringente definities die men in de jaren '70 hanteerde, bewijzen dit. Het cultuurcentrum heeft geen eenduidig programma maar is eerder een hybride constellatie die verschillende functies en programma's verenigt: *'onder 'cultureel centrum' werd een gebouw verstaan dat een bibliotheek, een tentoonstellingsruimte, een polyvalent theater, ateliers, vormings- en vergaderlokalen, en - niet in het minst - ruim bemeten 'ontmoetingsruimten' onder één dak verzamelt.'*² Wanneer we naar het hedendaagse architectuurlandschap kijken, zien we dat onder deze relatief eenduidige definitie een grote diversiteit aan infrastructuur ressorteert: gaande van kleine parochiezalen of religieuze ensembles, tot tijdelijke efemere installaties en herbestemde industriële infrastructuur.

Ondanks deze diversiteit zal de kern van cultuurhuizen wellicht altijd een 'zaal' - een grotere ruimte waar een groep mensen kan samenkomen - of een verzameling zalen blijven. Kan een culturele voorziening in dit geval worden herleid tot een aantal typologische onderdelen? Verschillende zalen of ruimtes met telkens andere eigenschappen (verhoudingen, capaciteit, decoratie, werking,...) en met andere ondersteunende functies? Wat is een theaterzaal en wat is hier nodig? Wat is een bibliotheek en welke elementen zijn hier van belang? Kunnen de onderdelen van nieuwe lokale infrastructuur worden getypeerd?

De architecturale typologie blijft in die zin een bruikbaar instrument om in de verscheidenheid en veelheid aan informatie enigszins orde aan te brengen. Het lijkt cruciaal om de 'onderdelen' van de culturele infrastructuur te benoemen, ze uit elkaar te halen en de eigenschappen min of meer af te

² Deze definitie wordt gegeven door Paul Vermeulen (2000) 'Culturele Centra. Een reis door de Nevelstad' in: Archis 2000/10, p.12-22.

bakenen, om vervolgens te laten zien waar door de lokale opdrachtgever eigen accenten kunnen worden gelegd, waar er voor de ontwerper nog speelruimte rest. De typologie kan worden gebruikt om een onderscheid te maken tussen duurzame aspecten van de infrastructuur en zaken die eerder met de programmatische invulling te maken hebben.

We bespelen in de studie echter de dubbelzinnigheid van het typologische denken. Soms worden gebouwen vanuit hun programma gedefinieerd en dus als museum, theater, bibliotheek, school of 19de eeuwse burgerwoning getypeerd. Op deze manier wordt tussen de verschillende gebouwen op grond van het gelijkaardige programma naar vergelijkingspunten gezocht. De typologische classificatie leert ons wat een schoolgebouw of een bibliotheek is, uit welke onderdelen deze bestaan, welke de belangrijkste karakteristieken zijn. De afgeleide type-oplossingen of standaarden kunnen vervolgens bij een nieuw ontwerp model staan. Ze moeten enkel aan de nieuwe omstandigheden (budget, site, eisen van de opdrachtgever, persoonlijke ambities) worden aangepast.³ Een tweede definitie van de typologie zit echter vast op de vorm die gebouwen aannemen: de hal, een vrijstaand compact volume, een rijhuis, een patio-woning, een toren, een schijf. Het legt meer nadruk op de autonomie van de architectonische vorm en van de onderdelen van een gebouw. Elke type-vorm kent zijn eigen inherente logica. Voor elk type stellen zich specifieke problemen inzake de schakeling van de lokalen, de hiërarchie, de ontsluiting, de lichttoetreding en de verhouding tot de buitenruimte, de maat en schaal van de binnenruimten, etc...

Het programma en de architecturale vorm zijn uiteraard op elkaar betrokken, maar in tegenstelling tot het strikt functionalistische paradigma volgens dewelke de functie de vorm bepaalt, weten we ondertussen dat het programma en de vorm niet noodzakelijk samenvallen. Dezelfde of analoge programma's kunnen in een ander type gebouwen zijn ondergebracht of eenzelfde gebouw kan verschillende type-programma's ontvangen. Er bestaan talrijke voorbeelden waarbij de bestemming of functie van een gebouw in de loop van de tijd wijzigt. Fabrieksgebouwen worden polyvalente zalen, scholen veranderen in bibliotheken, kerken transformeren in concertzalen, concertzalen in kerken. We zullen in de studie zien dat een schoolgebouw mits enkele kleine aanpassingen als bibliotheek een andere culturele bestemming zal krijgen of dat een negentiende eeuwse concerthal, een gebouw en programma dat de secularisatieoperatie in de 19de eeuw belichaamt, vandaag zonder veel aanpassingen als ceremoniële stilteruimte een hernieuwde quasireligieuze betekenis verkrijgt.

0.2.2 Structuur en opbouw van het rapport

Het rapport bestaat uit 6 luiken en 4 bijlages. In elk luik wordt een deel van de onderzoeksvragen beantwoord. De studie is als volgt opgebouwd.

I. CONTEXT

In een eerste deel typeren we de maatschappelijk context waarbinnen projecten tot stand komen. We sommen een aantal maatschappelijke tendensen op en trachten de implicaties voor de architectuur te articuleren. Vervolgens onderzoeken we zes gebieden in Vlaanderen, variërend van kleine gemeenten tot grotere steden. De ruimtelijke en cartografische analyse van het bestaande culturele veld is gebaseerd op een kruising van geografische GIS-gegevens en de UITdatabank, aangevuld met veldwerk. Deze methode

³ De typologie en het typologische denken is een beproefde onderzoeksmethode in de architectuurwetenschappen. De definitie van een architecturale typologie is echter fundamenteel ambigu. Voor een degelijke omschrijving van het gebruik van architectuurtypologieën in de architectuurtheorie en de mogelijke begripsverwarringen waartoe dit typologische denken aanleiding kan geven, verwijzen we naar: Adrian Forty (2000) 'Type' in: *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames & Hudson, pp.304-311

houdt enkele beperkingen in: ze is afhankelijk van de nauwkeurigheid van databanken. De bibliotheek is in deze brongegevens onderbelicht. De analyse blijft bovendien punctueel. In bijlage A verzamelden we de resultaten van dit onderzoek: het kaartmateriaal, adressenlijsten en de documentatie van enkele voorbeelden in het projectgebied. In de hoofdttekst wordt gefocust op de ruimtelijke spreiding en het gebruik van de culturele infrastructuur. We duiden op waargenomen patronen en concentraties en beschrijven specifieke ontwikkelingen.

II. ERFENIS

De veelheid en diversiteit aan culturele infrastructuur die uit de ruimtelijke analyse kan worden afgeleid, willen we kaderen vanuit een historisch perspectief. Het historische luik is gebaseerd op een beknopte literatuurstudie en heeft als doel de bestaande infrastructuur te kaderen. We bieden een overzicht van een vijftal historische modellen culturele infrastructuur die sterk gelinkt zijn aan een ideologisch project. We onderscheiden Volkshuizen, Liberale Huizen, Parochiale structuren en Vlaamse Huizen. Tenslotte gaan we in op de bouwoperatie van de jaren '70 en de context waarbinnen de Culturele Centra en Openbare Bibliotheken tot stand zijn gekomen. In bijlage B verzamelen we enkele referentiebeelden bij dit historische luik. De focus van dit deel ligt hier niet op particuliere historische gevallenstudies, maar op het verband tussen ideologische keuzes, specifieke cultuurmodellen, vertaald in programmatische invullingen en typologische modellen.

III. ACTUALITEIT

De recente productie aan culturele infrastructuur schetsen we aan de hand van een aantal thematieken. We merken hierbij op dat de recente realisaties niet gekaderd kunnen worden binnen een overkoepelend ideologisch project. Wel zijn er enkele - veelal architecturale - tendensen te typeren, zoals het integreren van stadsontwikkelingsprojecten, de reconversie van bestaande gebouwen, het omgaan met monumenten, efemere architectuur,...

IV. PRINCIPES

Uit de vele gevallen en de conceptualisering in voorgaande delen, leiden we enkele principes of recepten af, die als leidraad kunnen dienen om nieuwe cultuurhuizen vorm te geven. Deze principes staan in nauw verband met de maatschappelijke tendensen die we hebben geschetst, ze staan eveneens in verband met enkele interessante experimenten die we in het veld konden waarnemen en willen ook een correctie bieden op de relatief eenduidige manier waarop vandaag over culturele infrastructuur wordt gedacht.

V. VOORSTELLEN

Het eigenlijke sluitstuk van het onderzoek bestaat uit een reeks alternatieve modellen voor lokale culturele infrastructuur. We maakten een 10-tal ontwerpvoorstellen die de toekomst van de lokale infrastructuur moeten verbeelden. De ontwikkelde voorstellen hebben een ideëel karakter eerder dan een realiteitsgehalte. Ze moeten gelezen worden als experimenten en hebben niet de ambitie om als standaard te dienen. De reeks voorstellen - die zeker niet exhaustief is - vult de bestaande types (cultuurcentrum, bibliotheek, museum,...) aan met andere contextspecifieke infrastructuur. De verbinding tussen programma en architectuur wordt opnieuw geëxpliciteerd. De catalogus van typologische onderdelen die in de bijlage ontwikkeld wordt diende hierbij als bronmateriaal.

VI. AANBEVELINGEN -

Tot slot richten we ons met een aantal aanbevelingen tot de opdrachtgever. In het licht van het subsidiariteitsprincipe en de verschuiving van bevoegdheden

naar een lokaal niveau, dient de positie van het overkoepelend beleid bijgesteld te worden. Op welke manier kan de centrale overheid met deze bevoegdheidsverschuiving omgaan? Welke rol kan deze opnemen? Bij wijze van besluit expliciteren we ook enkele mogelijke pistes voor vervolgonderzoek.

BIJLAGES:

De bijlages omvatten vier delen die als achtergrondmateriaal dienen bij de hoofdttekst en die het onderzoek mee gevoed hebben:

A. Ruimtelijke analyse: een kaartenatlas en verzameling fiches voor elk van de zes gebieden

In deze bijlage verzamelen we het materiaal dat in deel I wordt besproken. Een kaartenatlas toont van elk gebied een spreiding van de bestaande infrastructuur, alsook de infrastructuur die bij bepaalde scenario's geactiveerd wordt (een concert, een lezing, een workshop,...). Deze cartografie wordt aangevuld met punctuele zooms op specifieke infrastructuur, een vijftal per gebied, die in de vorm van fiches met een eenvoudig plan geduid worden. De analyse biedt zo niet enkel een vergelijking tussen verschillende regio's en een staalkaart van bestaande infrastructuur, maar ontwikkelt bovendien een werkinstrument voor lokale besturen om de eigen regio in kaart te brengen en aldus naar contextgebonden maatwerk te streven.

B. Historische referentiebeelden

In een tweede bijlage verzamelden we enkele historische referentiebeelden. De beelden zijn geordend volgens de types die we in deel II hebben besproken. De referentiebeelden vormen niet alleen de achtergrond waartegen ook onze ontwerpvoorstellen vorm kregen, maar deze resoneren ook met de afbeeldingen die in bijlage A zijn opgenomen. Ze tonen dat het historische patrimonium vandaag vaak in gewijzigde vorm in gebruik wordt genomen.

C. Actuele projecten

In een derde bijlage verzamelen we tenslotte afbeeldingenreeksen van de actuele architectuurprojecten die in deel III worden besproken. Enerzijds toont de beeldenreeks de stereotypie – het feit dat de gebouwen vaak uit telkens dezelfde 'vaste onderdelen' bestaan. De afbeeldingen werken effectief als reeksen. We namen in de mate van het mogelijke plannenmateriaal en schema's op. Er kunnen gelijkenissen en verschillen worden gezien.

D. Bibliografie

I. CONTEXT

Schets van hedendaagse maatschappelijke tendensen en cartografische blik op de bestaande lokale culturele infrastructuur

In een eerste deel van de studie schetsen we de context waarbinnen nieuwe infrastructuurprojecten worden gerealiseerd. Vooraleer we de nieuwe modellen kunnen vooropstellen, denken we dat het van groot belang is om de huidige werking van het culturele landschap beter te verstaan.

Het eerste luik van dit deel specificeert enkele thematieken in de huidige maatschappelijke context. De programmatie en de taakstelling van cultuurhuizen is in de loop van de tijd grondig veranderd. Het is cruciaal om een aantal van deze veranderingen te conceptualiseren, omdat deze invloed uitoefenen op het cultuurbeleid, het programma en dus ook op de culturele infrastructuur. We kunnen deze veranderingen in eerste instantie typeren als een verschuiving van het centraal aangestuurd spreidingsideaal naar een meer gelokaliseerd cultuurproject dat met de plaatselijke realiteit is verbonden en steunt op de bestaande voorzieningen en verenigingen. Het is een verschuiving die in recente beleidsplannen en decreten kan worden afgelezen, maar die zich ook toont in de huidige werking van de culturele infrastructuur. Het nieuwe culturele project stelt echter ook andere eisen aan de architectuur van cultuurhuizen, alleen zien we dit niet altijd in de architectuurprojecten weerspiegeld (zie deel III). Welke zijn de implicaties voor de architectuur van de lokale culturele infrastructuur indien in de nabije toekomst de nadruk nog meer op de lokale verankering zal komen te liggen, op processen van identificatie en binding, eerder dan op de gelijkmatige verspreiding van kunst en cultuur?

In het tweede luik van dit eerste deel kijken we naar de bestaande culturele infrastructuur in zes gebieden in het Vlaamse landschap: Beveren, Bocholt, Hoegaarden, Middelkerke, Mechelen en Turnhout. Hier valt op dat er naast de zogenaamde cultuurcentra een verbrokkeld of gedifferentieerd type voorzieningen blijft voortbestaan, die een grote rijkdom aan diverse culturele activiteiten accommoderen. Deze spelen zich niet alleen af in nieuwe of recentelijk opgerichte voorzieningen, maar ook in oudere infrastructuur: in parochiehallen, feestzalen, in de stadsschouwburg, in verlaten industriële infrastructuur, in kerken, kasteeltjes en ander waardevol historisch patrimonium; of nog extra muros, in openlucht, buiten, op locatie, rond een kiosk op het dorpsplein.

1.1. Maatschappelijke tendensen en uitdagingen

We schetsen de context waarbinnen de huidige projecten tot stand komen, maar articuleren ook de uitdagingen waar bouwheren, opdrachtgevers en architecten voor staan. We willen enkele aspecten uit het cultuurbeleid naar voor schuiven die ons waardevol lijken om mee te nemen in het denken over de toekomst van de lokale culturele infrastructuur.

- de geleidelijke afbouw van het centralistische cultuurproject
- de verbreding van de taakstellingen van de cultuurcentra
- de publiek-private samenwerkingen en nieuwe vormen van opdrachtgeverschap
- de gerealiseerde ontzuiling en secularisatie van de samenleving
- de maatschappelijke diversiteit als nieuwe realiteit
- de transformatie van het culturele project: van Bildung naar nieuwe vormen van binding
- de invloed van de digitalisering en de opkomst van de informatiemaatschappij

Het zijn aspecten die telkens kort conceptueel worden uitgewerkt. We formuleren ook steevast enkele bedenkingen met betrekking tot deze actuele maatschappelijke tendensen.

1.1.1. Van centraal aangestuurde cultuurspreiding naar gelokaliseerde verankering

1.1.1.1. Het *Grand Projet* van Frans Van Mechelen

De Vlaamse Gemeenschap heeft vanaf de jaren '70 een fijn vertakt netwerk van lokaal verankerde culturele instellingen uitgebouwd, meer in bijzonder de zogenaamde culturele centra.¹ In 1964 werd in opdracht van minister Van Enschede en onder leiding van **professor Frans Van Mechelen de Studiegroep voor Cultuurbevordering** opgericht. Het bouwen van lokale cultuurinfrastructuur was één van de belangrijke objectieven van deze groep.

Het *grand projet* van Frans Van Mechelen was gebaseerd op een **distributielogica**.² Centrale instanties - de technische commissies en adviesorganen - bedachten een globaal project, dat vervolgens via gestandaardiseerde modellen werd verspreid.³ Deze adviesorganen en technische commissies, legden eertijds

1. Deze oprichting van de culturele centra wordt in een groot aantal bronnen beschreven. Zie o.m.: Paul Vermeulen 'Culturele Centra, een reis door de nevelstad' in: *Archis*, nr. 10, 2000, pp.12-22 ; Maarten Delbeke 'Architectuur, cultuur en collectiviteit. Ontwerpstrategieën voor culturele centra.' In: Delbeke (1997) *Aangenaam Verblijf. Teksten 1994-1997*. Vlees & Beton, nr.32 & 34; Janina Gosseye, Hilde Heynen (Red.), André Loeckx, Leen Van Molle. *Architectuur voor vrijetijdscultuur. Culturele centra, zwembaden en recreatiedomeinen*. Tielt: Lannoo, 2010; etc... We kunnen ons voor de reconstructie van het verhaal ook baseren op een grote hoeveelheid primair bronnenmateriaal – cfr. bibliografie

2. Zie in dit verband: Pascal Gielen, *Kunst in Netwerken. Artistieke selecties in de Hedendaagse dans en de beeldende kunst*. Tielt: Lannoo Campus, zie in het bijzonder pp. 128-137; Gielen zet de distributielogica af tegenover de netwerkglogica en baseert zich hiervoor op de ANT (Actor Network Theory). We gaan hier niet in op het theoretische model, dat slechts gedeeltelijk van toepassing is op de lokale culturele infrastructuur.

3. Ministerie voor cultuur (1975) *Voorbereiding, bouw en inrichting van culturele infrastructuur. Aanbevelingen* ; Ministerie voor cultuur (1984) *Voorbereiding, bouw en inrichting van culturele infrastructuur. Aanbevelingen: Zalen*.

de basisprincipes vast waaraan de culturele infrastructuur moest voldoen. Ze voerden inspecties uit en waakten op deze manier over de kwaliteit van de infrastructuur.

Het model van Van Mechelen was **centralistisch, functionalistisch en normatief**. De financiering en de uitbouw van een netwerk van culturele infrastructuur waren middelen om het cultureel werk te **professionaliseren** en de grotere **cultuurspreiding** te garanderen. De spreiding van culturele infrastructuur gebeurde volgens een **hiërarchische, sectoraal georganiseerde, piramidale structuur**. Hierbij hoorde een duidelijke visie op culturele infrastructuur die zijn neerslag vond in een **helder planningsinstrument, in categorische classificaties en in een bouwtechnisch normenapparaat**. Dit vertaalde zich op zijn beurt in een aantal min of meer afgelijnde architecturale 'modellen' van bibliotheken en culturele centra. Zowel de *Dienst voor Coördinatie en Planning van de Infrastructuur* als de *Adviescommissies voor de Culturele Centra en Bibliotheken* bestaan niet langer.

1.1.1.2. De geleidelijke afbouw van het centralistische project

De manier waarop culturele infrastructuur nu tot stand komt, heeft ten opzichte van de jaren '70 een **fundamentele transformatie** ondergaan. Dit toont zich in één van de belangrijkste beleidsbeslissingen: het zogenaamde **subsidiariteitsbeginsel**, waarbij de beslissingsbevoegdheid verschuift van de centrale overheidsinstanties en de administratie naar de lokale overheden. Betekent dit dat de centrale overheid en de steunpunten - beleidsinstanties die het overzicht houden - helemaal geen invloed uitoefenen? Het is vandaag nog niet helemaal duidelijk welke de gevolgen van het subsidiariteitsprincipe en de bijhorende bevoegdheidsverschuiving zullen zijn, en tot welke allianties deze zullen leiden. Door deze bevoegdheidsverschuiving wordt het cultuur- en architectuurbeleid echter grondig vertekend. De impact van deze verschuiving en de mogelijke nieuwe rol van de opdrachtgever van deze studie worden nader besproken in het laatste deel van deze studie (VI aanbevelingen).

De afbouw van het Culturele Project van Frans Van Mechelen gebeurde echter geleidelijk, in een aantal successieve stappen:

- 1) Oprichting van het investeringsfonds - Vooreerst werden de rechtstreekse subsidies voor infrastructuurprojecten afgeschaft. Er werd een investeringsfonds opgericht, waardoor de culturele infrastructuur niet langer op dezelfde manier werd genormeerd en de impact van de centrale overheid - zowel de technische commissies als de inspecties van de adviesorganen - op de oprichting van culturele infrastructuur afnam. De bouwprojecten werden niet langer strikt afgetoetst aan de opgelegde normen en de centrale overheid nam eerder een adviserende dan sturende rol in.
- 2) Nieuw type opdrachten - Samen met de oprichting van het investeringsfonds zien we dat architectuurprojecten ook een aantal verbouwingen en reconversieprojecten betreffen. De culturele huizen zijn niet langer nieuwbouwprojecten op een lege kavel aan de rand van de stad of gemeente. Ook leegstaande panden of bestaande infrastructuur kunnen tot cultuurcentrum of openbare bibliotheek worden omgevormd. Men gaat op een vrijere manier met de architectuuropdracht om en dit kunnen we zien in het bestaande aanbod aan culturele infrastructuur, die vaak uit reconversie bestaan. (zie deel III – 3.5 & 3.6).
- 3) Versoepeling van de criteria in de wetgeving - Een nieuwe stap in het infrastructuurverhaal betreft de versoepeling van de wetgeving. De wetgever zal toelaten dat ook meer gespreide infrastructuur onder de term 'cultuurcentrum' valt. We zien hier hoe de programmatie en de bouw en beheer van culturele infrastructuur geleidelijk uit elkaar worden gelegd. De wetgeving voorzag voor centrumsteden de mogelijkheid om de werking

van de stadsschouwburg onder de paraplu van het cultuurcentrum onder te brengen. Bovendien ontstond de opportuniteit voor kleinere gemeenten om het bestaande erfgoed - de overblijfselen van het vroegere culturele weefsel: pastorieën, scholen, gemeentehuizen, parochiezalen – in hun infrastructuur te bestaand op te nemen en door middel van nieuwe functies te herbestemmen: vergaderzalen, ontmoetingsplaatsen, podiuminfrastructuur, openbare bibliotheken.

4) Decreet Lokaal Cultuurbeleid⁴ – In het decreet op het Lokaal Cultuurbeleid van 2001 wordt de werking van de culturele huizen opgenomen binnen een breder kader, waarbij zowel cultuurspreiding wordt geïntegreerd, als ook de zorg om het erfgoed, de competentieverhoging van burgers en inwoners, de participatie en de gemeenschapsvorming. De taak van cultuurcoördinatoren is om het cultuurbeleid af te stemmen op de andere culturele actoren (scholen en vormingscentra, bibliotheken, kunstencentra, jeugdcentra) en op het sociale, het culturele, en het educatieve gebeuren. De gemeente kan aldus zelf werken aan kwaliteit, vernieuwing, ontsluiting en aan de verhoging van de culturele participatie. De gecentraliseerde regelgeving wordt verder afgebouwd om het beleid meer aansluiting te laten vinden bij **lokale vraagstellingen**. In dit alles zal ze rekening houden met de **plaatselijke realiteit en de aanwezigheid van bestaande voorzieningen**, professionele kunstenaars, verenigingen, amateurkunstengroepen, jongeren, enz... De **lokale context en de mogelijke synergieën** tussen verschillende actoren, worden nadrukkelijk op de voorgrond geplaatst. De focus komt meer dan voorheen op het lokale niveau te liggen en de lokale overheden worden de belangrijkste actoren bij de uitvoering van het cultuurbeleid. Dit wordt nog kracht bijgezet in het nieuw decreet Lokaal Cultuurbeleid en het Cultureel-erfgoeddecreet die beiden op 6 juli 2012 werden bekrachtigd.

De gevolgen van de nieuwe beleidsprioriteiten zijn sporadisch afleesbaar uit nieuwe infrastructuurprojecten, maar zoals steeds werken vroegere denkbeelden door. Met name de gemeenschapscentra – die in de eerste plaats een gemeenschapsvormende taakstelling hebben en dus in beginsel minder op de cultuurprogrammatie zijn gericht – zijn te nadrukkelijk op de typologie van de voormalige culturele centra gebaseerd.⁵ Culturele infrastructuur kan echter meer behelzen dan een goed werkende - lees actief programmerende - administratie, een grote schouwburgzaal, een reeks polyvalente zalen en een ruim bemeten foyer.

1.1.2. Verkokering (of de versnippering van initiatieven en middelen) versus verbreding (de zoektocht naar synergieën)

De oprichting van culturele centra was een instrument om de **cultuursector te professionaliseren**. Men wilde het amateurisme indijken. De huidige nomenclaturen en het gelaagde culturele landschap dat we in het kaartmateriaal in bijlage kunnen zien, tonen dat een zeer divers cultuurlandschap met allerhande **professionele groeperingen** en een **duidelijke taakstelling** zijn opgestaan: het socio-cultureel werk, het bibliotheekwerk, de professionele ondersteuning van allerhande vormen van artistieke productie,... maar ook het welzijnswerk, het onderwijs en de jeugdwerking. De verschillende organisaties verkregen een eigen huis: er zijn ontmoetingscentra, jeugd ontmoetingscentra, cultuurcentra, kunstencentra – die we allen cultuurhuizen zouden kunnen

4. Het decreet van 13 juli 2001 houdende het stimuleren van een kwalitatief en integraal lokaal cultuurbeleid is raadpleegbaar op www.locusnet.be [geraadpleegd op 10/12/2012]

5. Tony Van Nuffelen, Catherine Robberechts, Karel Verhoeven, Sara Vermeulen (ed.) *Dossier Gemeenschapscentra*. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester.

noemen. De **verkokering** - de afbakeningen tussen een aantal sectoren en maatschappelijke actoren - leidt echter ook tot **versnippering van mensen en middelen**. De **bureaucratisering** heeft deze verkokering mede in de hand gewerkt, waardoor er **tussen verschillende sectoren en financiële stromen schotten zijn komen te staan**.⁶ Ondertussen is de taakstelling van de cultuurhuizen echter verbreed. Wanneer de cultuurhuizen meer in de lokale context worden ingebed zullen de gebruikelijke scheidingen - tussen cultuurverspreiding, recreatie en educatie; tussen bibliotheek- en museale functies; tussen private en publieke sfeer - steeds meer met elkaar vermengd geraken. De verkokering staat dan ook onder druk.

1.1.2.1 Doorwerking van een sectorale organisatie in de gebruikte nomenclatuur

In de huidige decreten worden desalniettemin een aantal duidelijke en fundamentele onderscheiden gemaakt: tussen cultuurcentra en gemeenschapscentra, tussen bibliotheken en onderwijsinstellingen, tussen cultuurcentra en kunstencentra, etc... Het betreft een andere type 'huizen', andersoortige openbare voorzieningen, met een ander patronaat, andere verantwoordingscriteria, andere financieringslogica en dus ook een andere taakstelling.

De openbare bibliotheken zijn een basisvoorziening waar elke burger terecht kan met zijn vragen over kennis, cultuur, informatie en ontspanning. Elke gemeente is bij decreet verplicht, alleen of in een samenwerkingsverband met een of meer andere gemeenten, een openbare bibliotheek op te richten en uit te bouwen. De openbare bibliotheek is actief inzake cultuurspreiding en cultuurparticipatie; ze werkt in een geest van objectiviteit en vrij van levensbeschouwelijke, politieke en commerciële invloeden.

De gemeenschapscentra zijn culturele infrastructuur die door de gemeente worden beheerd met het oog op cultuurparticipatie, gemeenschapsvorming en cultuurspreiding ten behoeve van de lokale bevolking, met bijzondere aandacht voor de culturele diversiteit.

De cultuurcentra ontstaan op initiatief van de lokale overheid (steden en gemeenten) en hebben onder meer een eigen aanbod. Daarnaast worden ze ook verantwoordelijk voor vormingsinitiatieven, cultuurparticipatie van minderheden en kansengroepen, voor gemeenschapsvorming. Hun werking richt zich op de lokale, regionale en - in het geval van de centra uit categorie A - op een bovenregionale context.

De kunstencentra worden gesubsidieerd en beoordeeld op Vlaams niveau. Hun taakstelling is om een platform te bieden voor artistieke producties en de creatie zelf te ondersteunen. Ze opereren binnen een bovenregionaal en zelfs internationaal niveau.⁷

De vraag is echter of deze sectorale organisatie en de bijzondere taakstellingen van de verschillende cultuurhuizen, ook tot strikt afgescheiden infrastructuur moet leiden. Bibliotheken maakten oorspronkelijk deel uit van culturele centra en de werking van beide instellingen kan van de nabijheid profiteren. Kunnen bibliotheken of hun filialen niet ook op 'andere plekken' worden ingezet? We zien dat de werking van de cultuurcentra vaak ook 'buitenshuis' plaatsvindt. De organisatie (cultuurprogrammatie), de infrastructuur en haar beheer, de artistieke productie en de receptie (de manier waarop kunst haar publiek bereikt), lijken steeds minder op elkaar betrokken te zijn.

6. Johan Idema en Roel van Herpt, *Beyond the black box and the white cube. Hoe we onze musea en theaters kunnen vernieuwen*. Rotterdam: LAGroup

7. Bovenstaande definities zijn ontleend aan het decreet Lokaal Cultuurbeleid van 13 juli 2001, zoals geraadpleegd www.locusnet.be [geraadpleegd op 10/12/2012]

1.1.2.2. Verbreding van de taakstellingen en nieuwe samenwerkingsverbanden

Indien we daarenboven naar de taakstelling van de verschillende 'cultuurhuizen' kijken, dan zien we opvallend veel gelijkenissen - vormingsinitiatieven, cultuurparticipatie van minderheden en kansengroepen, gemeenschapsvorming - tussen de cultuurhuizen onderling, maar ook tussen de verschillende andere maatschappelijke actoren: maatschappelijk werk, onderwijs- en vormingsinstellingen en dit zowel voor het regulier onderwijs, het deeltijds kunstonderwijs en het volwassenenonderwijs. We kunnen ons ook voorstellen dat stedelijke administraties taken van het cultuurcentrum opnemen (de vrijetijdsbalie in Puurs), dat er initiatieven worden ontwikkeld met dienstencentra en buurtwerk, etc... Waarom zou de school, de openbare bibliotheek, de gemeentelijke sporthal en een administratief centrum niet onder één dak kunnen worden samengebracht (zie de brede scholen in Nederland)? Kortom er kunnen in het **huidige culturele landschap** **allerhande synergieën worden gerealiseerd**.

De schaalvergroting op het niveau van de organisatie kan allerhande voordelen met zich meebrengen. Bepaalde grotere infrastructuur kan worden gedeeld, subsidiestromen kunnen meer optimaal worden ingezet, openingsuren kunnen gemakkelijker uitgebreid worden. Er is op het niveau van het bestuur specialisatie en professionalisering mogelijk. In de ontwikkelde modellen (deel V) bespelen we een aantal mogelijkheden tot coöperatie. Bovendien zien we in de actuele projecten (deel III en bijlage) hoe er in deze gebouwen vaak bijzondere samenwerkingen worden opgezet.

Tegelijkertijd hebben de schaalvergroting en eventuele samenwerkingen mogelijke nevenwerkingen die hier zeker moeten worden onderkend. De zoektocht naar allerhande synergieën heeft consequenties voor de eisen die aan de infrastructuur worden gesteld, inzake beheer, projectmanagement, toegankelijkheid en gebruik. Zowordt de toe-eigening van de huizen bemoeilijkt op het ogenblik dat een voorziening door meerdere bewonersgroepen wordt gedeeld. Voor de werking van een vereniging, een toneelgezelschap of een groep jongeren is de min of meer duurzame identificatie met een specifieke fysieke plek vaak van cruciaal belang. Schaalvergroting kan echter gebeuren op verschillende niveaus. Indien de Nederlandse 'brede school' ons iets heeft geleerd dan is het wel dat een organisatorische reorganisatie niet noodzakelijk in een infrastructurele reorganisatie moet worden vertaald.

1.1.3. De Publiek-Private samenwerking en nieuwe vormen van publiek opdrachtgeverschap

We kunnen deze zoektocht naar synergie uitbreiden door ook de rol van private investeerders en commerciële partners in ogenschouw te nemen. Waarom zou de samenwerking tussen de private sector en publieke instellingen voor deze laatste nadelig hoeven te zijn? De Belgisch-Nederlandse architect Willem-Jan Neutelings - architect van het MAS in Antwerpen, het STUK in Leuven, het Eemcenter in Amersfoort, de Kenniscluster in Arnhem en talloze andere kleine tot grote cultuurcentra in binnen- en buitenland - schreef een lucide, maar enigszins provocerende tekst over de relatie tussen Culturele infrastructuur en de Cultuurindustrie.⁸

Hij hekelt de tendens die bij de cultuursector heerst om 'hun' project al te scherp af te bakenen, om zo zeker de scheidslijn te bewaken **tussen hun publiek-culturele opdracht en zogenaamd externe commerciële of geprivatiseerde belangen**. Maar het is een scheidslijn die, volgens

8. Willem-Jan Neutelings 'Architectuur voor de cultuurindustrie.' In Annick Schramme (ed.) *Tussen woord en Daad. Over het managen van nieuwe culturele architectuurprojecten*. Tiel: Lannoo Campus

deze architect, door zeer analoge maatschappelijke krachten wordt tegengesproken. Politici, stedenbouwkundigen, toeristische diensten en reclamelui spreken over *development*, *branding*, *Leisure*, *event* en *retail*, termen die zijn overgewaaid uit het bedrijfsleven. Het jargon van marketeers heeft zich ingenesteld in het maatschappelijke denken en beïnvloedt ook potentiële architectuuropdrachten. De ontwerpen voor cultuurgebouwen worden, zo stelt hij, nog voor ze zijn ontworpen en jaren voor hun effectieve realisatie, 'ingezet als hefboom voor stadsontwikkeling, citymarketing, politieke profilering, institutionele reorganisaties'. De architect verwijst naar het zogenaamde **Bilbao-effect**.

De redenering die Neutelings opzet is even helder als verontrustend. Er kan geen betekenisvolle architectuur worden bedacht zonder opdrachtgever, zonder visie. Maar evenmin kan er architectuur worden gerealiseerd zonder financiële middelen, zonder dat iemand in deze architectuur investeert. Een visionair project zonder investeringsmiddelen is bij voorbaat tot een stille dood veroordeeld. Even problematisch is het wanneer de financiële middelen erwel zijn, maar het de opdrachtgever aan heldere ideeën ontbreekt of wanneer hij zijn ideeën niet kan doorzetten. Precies op deze twee punten is de **overheid** vandaag, volgens Neutelings, **een onbetrouwbare partner**. Enerzijds zijn de **openbare budgetten uiterst krap**, anderzijds wordt onzekerheid veroorzaakt door de organisatie van onze representatieve democratie met haar **korte en relatief onzekere bestuursmandaten** – de duur van een legislatuur is 4 à 5 jaar, terwijl grotere bouwprojecten van de voorbereiding tot realisatie vaak 8 tot 10 jaar in beslag nemen. Neutelings concludeert dat cultuurprojecten deels via andere kanalen tot stand dienen te komen: mecenaat, via externe investeringen, via de private markt. Een goede bewindvoerder dient, zo meent hij, in de eerste plaats een goed fondsenwerver te zijn.

De tendens tot privatisering vindt ook een neerslag in de architectuur. Er worden aan de architectuur andere eisen gesteld. Neutelings somt op hoe ze als architectenbureau op de privatiseringstendens hebben gereageerd. (1) Een eerste strategie is om in de lokale context - het Nederlandse provinciestadje – naar **mogelijke synergieën** te zoeken. Dit zou voor de architect mogelijkheden bieden om nieuwe (samengestelde) typologieën te ontwikkelen en complexere projecten op te zetten. Vele kleinere steden en gemeenten bevatten, zo stelt hij, een wirwar van lokale theatertjes, museumpjes, bibliotheekjes en openbare instellingen allerhande. De bestaande infrastructuur kan evenwel worden geoptimaliseerd door in te zetten op institutionele reorganisaties, schaalvergroting en clustering. De voordelen zijn legio: het draagvlak vergroot, verschillende subsidiestromen worden gecombineerd,... Bovendien is het welslagen van deze projecten niet langer afhankelijk van één enkele partij. (2) Een tweede strategie is om projecten in te bedden in **processen van cultuurtoerisme en citymarketing**. Bij beleidsmakers leeft een drang om zich te profileren met grote werken, land-marks, iconografische architectuur, architectuur die de stad of de gemeente op de kaart zet. Het verwachte cultuurtoerisme wordt dan een reden om de investering te legitimeren. Alleen dreigt hier het gevaar dat de gebouwen een lege doos worden, wanneer bijvoorbeeld de exploitatie en programmatie van deze architectuur niet worden meegedacht of wanneer de werkingskost van grote instellingen bij de oprichting van de gebouwen niet wordt meegerekend.⁹ (3) Ten derde pleit Neutelings ervoor **de grens tussen cultuur en vermaak, tussen kunst en commercie, tussen high culture en low culture,... op te heffen**. Het is

9. In Spanje spreken ze vandaag, naar analogie van de vastgoedbubble, over the cultural bubble. Met Europese fondsen werden door talloze sterarchitecten – Calatrava, Eisenman, Herzog & de Meuron – in heel Spanje grootschalige nieuwe culturele centra opgericht, om ook in andere stedelijke centra een Bilbao-effect te creëren. Door de bouw van culturele infrastructuur echter los te zien van de eigenlijke programmatische invulling ontstaan een aantal problematische neveneffecten. Zo heeft de *City of Culture of Galicia Archive and Library*, een spectaculaire bibliotheek van de Amerikaanse sterarchitect Peter Eisenman, door de opgelopen bouwkost vandaag geen middelen meer om een collectie aan te leggen, waardoor ook de architectuur compleet betekenisloos wordt.

een manier om private investeerders bij openbare projecten te betrekken. De infrastructuur dient grotere groepen mensen en bredere doelgroepen te bedienen. Het spektakel of evenement worden leidende principes en dit, zo meent de architect, zou zich in de architectuur van deze cultuurpaleizen vertalen.

De tendensen die Neutelings beschrijft en die vooral op de Nederlandse situatie zijn geïnspireerd, duiken ook in Vlaanderen op. Voor de investering van grote projecten wordt ook hier op private investeerders en sponsoring beroep gedaan: denk aan de bouw van de voetbalstadia of de shoppingcenters. Uiteraard stelt deze verhouding tussen openbare instanties en private commerciële partners ook aan de architectuur specifieke uitdagingen. Het is zeker zo dat er op een andere manier over de relatie tussen de openbare en de private sector kan worden nagedacht en dat overheidsinstanties over privaat-publieke samenwerkingen een meer gearticuleerde positie kunnen innemen. Uiteraard kan er in het huidige landschap naar synergieën worden gezocht en waar deze nodig en nuttig zijn, zijn allerhande vormen van nieuwe samenwerkingen nastrevenswaardig. Er kan ook worden nagedacht over andersoortige, meer complexe of samengestelde vormen van publiek-privaat opdrachtgeverschap.

Neutelings' recepten zijn in eerste instantie op schaalvergroting gericht en deze houden verband met het type architectuur dat Neutelings-Riedijk Architecten zelf produceert: vaak **grootschalige projecten** waarin complexe, samengestelde programma's zijn ondergebracht; maar ook **land-marks** zoals het MAS die in het stedelijke landschap nadrukkelijk hun plaats opeisen. De vraag is echter of schaalvergroting het enige antwoord op de hierboven beschreven verschuiving moet zijn.¹⁰

1.1.4. Ontzuiling, secularisering en de modernistische neutraliteit

Zoals wordt beschreven in deel II was het overgrote deel van de in België beschikbare zalen **voor 1964 in privé-bezit**. Ze behoorden toe aan één van de **levensbeschouwelijke zuilen** en elk type huis had een **specifiek levensbeschouwelijk programma**. De werking van deze huizen was duidelijk ideologisch gekleurd.¹¹ De cultuurpolitiek van de jaren '70 volgt op decennia van grote sociale en ideologische conflicten: de strijd voor algemeen stemrecht, de sociale strijd, de schoolstrijd. De jaren '60 en '70 stonden daarentegen in het teken van pacificatie. **Het pluralisme en de beoogde neutraliteit** van de openbare bibliotheken en culturele centra moeten in het licht van deze pacificatie en de ontzuiling worden beschouwd. De uitbouw van culturele infrastructuur was een middel om de jonge Vlaamse Gemeenschap samen te houden. Het idee van gelijkmatige cultuurspreiding paste binnen het politieke ideaal om, via officiële cultuurkanalen - CC - en gesubsidieerde media - de voormalige BRT -, een culturele gemeenschap te vormen.

Er wordt in de jaren '70 een **nieuw evenwicht** gezocht binnen de **verschillende maatschappelijke strekkingen**. De culturele centra waren dan ook geacht pluralistisch of ideologisch neutraal te zijn. De privébibliotheken (bibliotheken van de dorpsonderwijzer, van scholen of religieuze instellingen, van het Davids- en Willemsfonds, de bibliotheken van volks- en gildehuizen) worden ondergebracht in openbare bibliotheken. Verenigingen van

10. Zo bevat congres- en erfgoedcentrum LAMOT™ in Mechelen een eerder kleine publieke voorziening. Terwijl het congrescentrum door een private partner wordt beheerd en commercieel wordt uitgebaat, kan de kleine erfgoedcel punctueel van dezelfde infrastructuur gebruik maken voor grotere tentoonstellingen en bijhorende conferenties. Partnerschappen bestaan dan ook in verschillende gedaanten.

11. Rik Stallaerts, e.a. (1987) *Onder dak. Een eeuw Volks- en Gildehuizen*. Gent: Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd- Provincie Oost-Vlaanderen. Voor een meer gedetailleerde beschrijving verwijzen we naar deel II Erfenis – actualiteit van het verleden.

verschillende gezindten krijgen onderdak in architectuur die nauwelijks nog naar ideologische strekkingen verwijst. Het pluriforme of ideologisch neutrale karakter wordt ook in de architectuur gerepresenteerd:

‘Het was niet de tempel van één of andere groep, het was de agora zelf, de plaats waar de groepen elkaar ontmoetten – talrijk waren de culturele centra die zich tot ontmoetingscentrum omdoopten. Emblemen of symbolen waren er niet, zelfs niet van de overheid, die immers niet zelf bouwde maar initiatieven afwachtte van onderop, met name van de gemeentebesturen, die bovendien door behoeftenstudies de indruk wekten dat de bevolking zelf de opdrachtgever was. Die bevolking trad naar voren als een door enquêtes en statistieken uitgepuurde ‘gewone man’, kleurloos ook in politieke zin, niet meer de scherp gebeitelde zuilaanhorige, nog niet het zelfbewuste, uit een bonte menigte geplukte waar men nu doelgroepen van sprokkelt. Het huis was van iedereen, en iedereen moest zich er thuis voelen. Of was het huis van niemand en moest het dus neutraal en ontvankelijk zijn?’¹²

Vele culturele centra zijn in een zakelijke stijl gebouwd, met onpartijdige decoratieve kunst die enkel nog abstracte betekenissen communiceren. Deze vorm van modernisme (de betonnen dozen, de abstracte kunst) uitte zich ook in de werking van de infrastructuur. De ruimte van de Culturele Centra, zo luidt het devies in de aanbevelingen van de technische commissies, zou polyvalent bruikbaar moeten zijn. **Op het niveau van het plan domineren eisen van transparantie, flexibiliteit, neutraliteit.** Deze principes werken door in de hedendaagse projectdefinities.

Wanneer we echter enkele recentere projecten bekijken en luisteren hoe men over architectuur spreekt (zie deel III), zien we hoe er aan de infrastructuur **nieuwe eisen en verwachtingen worden gesteld: sociale en culturele duurzaamheid, lokale verankering en inbedding, omgang met erfgoed en met de geschiedenis -en/ of identiteit - van een regio, de vraag naar maatwerk.** Deze nieuwe thema's tonen dat het modernistische paradigma aan verandering toe is.

Maar ook **het gevaar van de verzuiling en het bijhorende ideologische strijd is geweken**, waardoor de rijke erfenis aan culturele projecten opnieuw kan worden geëvalueerd. Zou het niet kunnen dat in deze nieuwe situatie **het vroegere systeem opnieuw wordt uitgevonden** of dat in de actuele situatie **oudere logica's doorwerken of heropleven**? Moet de culturele infrastructuur nog steeds een soort van neutraliteit bezitten of kunnen via de lokale culturele infrastructuur de behoeften en verlangens van **verenigingen en middenveldorganisaties** niet beter worden bespeeld?

We vroegen ons in deze studie af wat alternatieve modellen voor cultuurhuizen zouden kunnen zijn. Hiertoe vonden we ondermeer antwoorden in de historische voorbeelden (volkshuizen, liberale huizen, de kringen en verenigingen). De alternatieve modellen van deel V zijn op een relatief vrije manier gemodelleerd op de historische voorbeelden uit deel II. De ideologische achtergrond waartegen deze cultuurhuizen ooit zijn ontstaan, kan vandaag in vraag worden gesteld, maar we kunnen aan de geschiedenis wel recepten voor de toekomst ontleen.

1.1.5. Bildung, Consumentisme en nieuwe vormen van binding

De huidige cultuur- en gemeenschapscentra danken hun bestaan aan een visie waarin 'politieke ontvoogding en culturele democratisering als het ware

12. Paul Vermeulen (2000) Culturele Centra. Een reis door de Nevelstad in: *Archis* 2000/10, p.16

twee zijden van dezelfde medaille waren.¹³ Het culturele project van professor Frans Van Mechelen werd vanuit een Bildungsideaal geconcipeerd. Door een optimale cultuurspreiding en de democratisering van de kunsten zou de **bevolking worden ontvoegd**. Door een fijn vertakt netwerk van voorzieningen uit te bouwen, en in elke gemeente cultuurhuizen op te richten - overal een schouwburg - **dacht men de Wereld van de Kunst, de Hogere Cultuur, bij alle mensen te brengen**. De Culturele Centra moesten de cultuur uit de stad – het repertoire van de stadstheaters – naar het hinterland brengen. We zouden ook kunnen stellen dat een **stedelijke model in eerder rurale gebieden werd geïmporteerd**.

Verschillende onderdelen van culturele centra imiteren daarom hun stedelijke voorbeelden: de schouwburg neemt de maat van het stadstheater, de polyvalente expositieruimte lijkt op de galerij van een stedelijke museum, de foyer wil zich vaak de grandeur van een grand café aanmeten, de bibliotheekfilialen lijken alsmaar te groeien en worden steeds prestigieuzer. Alleen worden de burgers steeds mobieler. Men kan zich de vraag stellen waarom de kritische cultuurconsument in Izegem, Deinze of Aalter naar een theatervoorstelling gaat kijken indien deze ook in Antwerpen, Gent of Brugge meer prestigieuze opvoeringen kunnen zien en dus op een nomadische manier het stedelijke culturele leven savoureren.

De uitbouw van de lokale culturele infrastructuur ging gepaard met de opkomst van de Welvaartsstaat. Men voerde nieuwe arbeidsduurregelingen in en de vakbonden behaalden een aantal sociale rechten. Het wederopbouwprogramma zorgde dat de overheid steeds meer ging investeren in publieke dienstverlening en recreatie. Om de nieuw verworven vrije tijd zinvol te kunnen invullen, zette de overheid een grootschalig project op voor de uitbouw van een fijnmazig netwerk van vrijetijdsinfrastructuur. Ook de culturele instellingen moeten binnen deze visie worden gesitueerd.¹⁴

Door de media- en massacultuur, door het cultuurconsumentisme staat het oude idee van volksverheffing onder druk. Ondertussen zijn het steeds meer mediafiguren, grootschalige theatervoorstellingen en semi-commerciële producties die de grote zalen van de kleinere culturele centra vullen en dus het uitgebouwde gesubsidieerde infrastructurele netwerk benutten.

Er is ten slotte een hernieuwde belangstelling voor alles wat met collectiviteit en nieuwe vormen van binding te maken heeft. De nieuwe aandacht voor het collectieve vraagt ook dat we op een andere manier denken over onze openbare, publieke voorzieningen. Infrastructuur is een gebrekkige term om de sociale rol van cultuurhuizen te articuleren. Infrastructuur gaat uit van het nut, de exploitatie en beheer. De notie gaat uit van de gedachte dat de lokale overheid voorzieningen aanbiedt, de beschikbare voorzieningen programmeert, maar in principe in eigen beheer houdt; de infrastructuur verhuurt, apparatuur uitleent, een podiumprogramma aanbiedt. Men vertrekt hierbij van het **zender-ontvanger model** dat zo dominant was in het 19de eeuwse Bildungsideaal. Het cultuurcentrum is de voornaamste actor, de zender, het publiek is receptor, de ontvanger. Meer nadruk leggen op de sociale rol van cultuurhuizen, impliceert een bijstelling van dit éénduidige zender-ontvanger model: de overheid biedt mogelijkheden aan, maar de passieve consument wordt er bijvoorbeeld eerder als een producent beschouwt. De gebruikers beheren.

Er kan dus een verschil worden gemaakt tussen allerhande **sociale activiteiten** en activiteiten waarbij men via werk als **publiek** of **toeschouwer** wordt aangesproken. In het geval van de sociale activiteit zijn de relaties op

13. Rudi Laermans (2005) 'Bouwen aan de lokale polis' in: Krist Biebauw, Miek De Kepper, Sandra Denis, e.a. (red.) *Verzameld Werk(t)* Brussel: Cultuur Lokaal, het Steunpunt voor lokaal cultuurbeleid, p. 63

14. Janina Gosseye, Hilde Heynen, e.a. (2011) *Architectuur voor vrijetijdscultuur, Culturele centra, zwembaden en recreatiedomeinen*. Tiel: Lannoo campus

het contact met de anderen van de gemeenschap gericht, in het tweede geval wordt er een hoogstpersoonlijke dialoog met een kunstenaar, een uitvoerder, een kunstwerk aangegaan. We menen trouwens dat het sociale een cruciale rol speelt in lokale culturele infrastructuur. De functie van het ontmoeten - elkaar zien en kort van gedachten wisselen, samen eten, overleggen, allerhande evenementen opzetten of gewoon bij elkaar zijn - verschilt echter van strikt culturele activiteiten - het bezoeken van een expositie, het bijwonen van een voorstelling of performance, een academische zitting, het lezen van een roman,... waarbij het publiek via het kunstwerk met de wereld in contact komt. **Beide aspecten zijn uiteraard niet onverenigbaar. Ze verhouden zich tot elkaar zoals de schouwburg zich verhoudt tot het foyer. Beiden hebben wel een eigen logica.** In deze studie wordt de diversificatie van de sociale ruimte van de culturele infrastructuur - het foyer - tot voorwerp van reflectie gemaakt en danig gecompliceerd.

In de studie hechten we dan ook meer belang aan de **sociale rol van culturele instellingen** - alles wat met **ontmoeten** en **binding** te maken heeft - dan aan cultuurconsumptie. We gaan er in deze studie vanuit dat de meeste bewoners via allerhande media zodanig zijn geïnformeerd dat ze zelf hun weg vinden naar de hoogwaardige artistieke producties die hun interesse uitdragen.

1.1.6. De vergroening, verkleuring en vergrijzing van de samenleving als complexe maatschappelijke realiteit

In het actuele debat wordt de voorbije jaren bijzonder veel aandacht besteed aan **culturele diversiteit** en de manier waarop programmatoren en lokale actoren omgaan met **de multiculturele samenleving** - een term die overigens zeer **breed** moet worden gedefinieerd. Op welke manier kan de culturele sector kansarmen, individuen met een andere etnisch-culturele achtergrond, verschillende generaties, met verschillende scholingsgraad, gender, mindervaliden, scholen en senioren in hun werking betrekken? De nadruk op participatie, gemeenschapsvorming, diversiteit en inclusie toont dat de maatschappelijke realiteit vandaag complexer is geworden en een gelijkmatige uitbouw van een uniform cultureel programma vandaag minder relevant geworden is.

*'In de toekomst komen er geheid meer senioren, lopen er in verschillende delen van Vlaanderen wis en zeker meer (jonge) burgers van allochtone afkomst rond, en zal het aantal omnivore cultuurdeelnemers met een brede smaak wellicht eerder toe- dan afnemen. Die laatste groep combineert vlot het gesubsidieerde met het commerciële aanbod, dat overigens in het muziekcircuit al langer een vaste stek in de cultuurcentra heeft.'*¹⁵

In dezelfde tekst stelt Rudi Laermans trouwens dat precies de omgang met culturele diversiteit aan de basis van het huidige cultuurproject zou moeten liggen:

*'Precies omwille van hun lokale inbedding zijn cultuur- en gemeenschapscentra alvast goed geplaatst om geïnformeerd en innovatief met de bestaande culturele verschillen om te gaan. Vanuit een burgerschapsgerichte visie is zo'n creatief diversiteitsbeleid niet minder dan een must, een primaire opdracht.'*¹⁶

We kunnen ons afvragen op welke manier men, qua infrastructurale voorzieningen, best met deze maatschappelijke diversiteit kan omgaan.

Een voorwaarde om bepaalde bevolkingsgroepen aan te spreken, lijkt

15. Rudi Laermans (2005), o.c., p. 64

16. Rudi Laermans (2005), o.c., p. 65

ons dat ze zich met een plek kunnen **identificeren**, er zich mee kunnen **verbinden**. Binding impliceert een vorm van privatisering. Het impliceert dat de 'huishouding' aan de 'bewoners' wordt toegewezen, bijvoorbeeld doordat zij de sleutel krijgen en verantwoordelijkheid dragen voor de ter beschikking gestelde gemeenschapsinfrastructuur. Dit is ook de logica van de zogenaamde gemeenschapstuinen en andere coöperatieve projecten. We zoeken hier ook aansluiting bij de vroegere ideologisch gekleurde 'huizen' die precies inzetten op het collectieve bezit - het is ons huis -, de gedeelde verantwoordelijkheidszin, het gedeelde beheer (zie deel II). Dit betekent dat de gebruikers in 'hun' huizen kunnen verblijven. Er als het ware kunnen wonen, met alle verantwoordelijkheden, geplogenheden en spanningen die met dergelijke vormen van toe-eigening van gemeenschapsinfrastructuur samengaan. **Participatie vraagt uiteindelijk een zeker engagement.**

Indien we veronderstellen dat de huizen door specifieke maatschappelijke groepen - senioren, de jeugd, de buurt - worden gebruikt, dan moeten deze ons inziens op een meer langdurige manier kunnen worden in bezit genomen. Het idee van verblijfsruimte gaat in tegen de imperatieven van **flexibiliteit en polyvalentie**. We menen immers dat er tussen de verschillende activiteiten toch betekenisvolle nuances bestaan, waardoor deze zich niet noodzakelijk in eenzelfde type zaal hoeven af te spelen. Een bijeenkomst in verenigingsverband vergt een ander engagement dan het avondje uit, de bezetting van de lokalen is ook anders. De idee van **inwisselbaarheid** is **onverenigbaar** met de idee van identificatie, precies omdat hier de **toe-eigening** van deze specifieke groep cruciaal is.

Gedeeltelijke toe-eigening en dus zekere privatisering tolereren, **houdt niet in dat de publieke rol van de overheid is uitgespeeld**. De omgang met culturele diversiteit - met de complexe hedendaagse maatschappelijke realiteit - blijft één van de belangrijke taakstellingen van de gemeenschapsvoorzieningen en dit kan zich ook uiten in de openbare voorzieningen. Zelfs wanneer men accepteert dat bepaalde delen van de openbare ruimte (een lokaal, een zaal, een gemeenschapshuis) tijdelijk door bepaalde groepen worden ingenomen, dan nog stelt zich de vraag op welke manier de **verschillende maatschappelijke groepen op elkaar worden betrokken**.

1.1.7. Virtualisering, digitalisering, kenniseconomie en levenslang leren in de informatiesamenleving¹⁷

Een laatste tendens die we hier ter sprake willen, geldt meer specifiek voor het programma van de openbare bibliotheek. Het architectuurprogramma van de bibliotheek staat onder druk. Het is immers gerelateerd aan de materialiteit en de cultuur van het gedrukte boek, en er is, zoals bekend, nu zoveel veranderd in de **informatie- en communicatietechnologie** dat het gedrukte boek quasi overbodig wordt door de ontwikkeling van **elektronische tekstdragers**: e-readers, tablets, google scholar.

Die nieuwe media bewaren en verspreiden niet enkel *actuele informatie en nieuwsberichten*: de gehele historische intellectuele cultuur, sinds oudsher opgeslagen in bibliotheken en archieven, kan – in principe althans – relatief gemakkelijk en goedkoop overgeschreven worden naar **de nieuwe media**. De nieuwe informatiedragers kunnen bovendien verschillende soorten van informatie (beeld, geluid, tekst, stilstaand en bewegend beeld) digitaliseren, oplaan, en onderling verbinden. De opslag is veilig, veiliger dan op een materiële fysieke drager en neemt zeer weinig ruimte in. Via allerhande

17. In deze paragraaf nemen we in grote lijnen de openingsparagrafen van een eerdere tekst over: Bart Verschaffel 'Raden naar de toekomst van de bibliotheek' in: (2010) *Van Hermes en Hestia. Over Architectuur*. Gent: A&S-books; het basisargument van de tekst – de schets van een mogelijk toekomstscenario – werd opgenomen in de voorstellen van deel V.

zoekmachines is de gedigitaliseerde informatie zeer gemakkelijk hanteerbaar. De draagbare hardware en draadloze verbindingen zorgen er verder ook voor dat die schat aan informatie in principe overal toegankelijk is. De digitalisering kent ook nadelen en neveneffecten. Er zijn uiteraard nog steeds allerhande juridische, financiële, technische, hard- en softwarematige begrenzingen. De digitalisering resorteert in allerhande specifieke machts effecten. Er treden nieuwe controlemechanismen op. Maar er wordt aan gewerkt. Allerhande technologische uitvindingen dienen om deze neveneffecten te ondervangen en er heerst een tendens om aan de informatie-industrie tegengewicht te bieden.

De digitalisering en de technologische ontwikkelingen kondigen **het einde van het boek** aan. Maar betekent dit ook **het einde van de bibliotheek**? De bibliotheek is immers niet alleen een boekendepot, het is in de eerste plaats een plek waar boeken en mensen elkaar vinden: de bibliotheek is een plek en biedt een kader om boeken te zoeken en te ontdekken, om te bladeren en te lezen. Met de opkomst van de nieuwe media hebben de bibliotheken zich omgevormd tot mediatheken, waar naast boeken en tijdschriften ook beelden – dia's, films, games, muziek en zelfs kunst – geconsulteerd en ontleend kunnen worden, en waar een batterij computers - of in de nabije toekomst, andere meer geavanceerde apparatuur - vrije toegang biedt tot allerhande informatiemedia.

De digitalisering heeft uiteraard niet alleen een effect op de werking van de bibliotheek. **Haar invloed reikt verder.** Het web, de gsm, facebook & twitter veranderen de manier waarop **sociale relaties** worden gearticuleerd, hoe we met elkaar communiceren. We bewegen op een andere manier in de ruimte. De verhouding tussen de **publieke en de private sfeer** transformeert.¹⁸ Het onderwijs, werk en de manier waarop de economie functioneert, zijn aan verregaande veranderingen onderhevig. De klassieke instellingen – de geschreven pers, het museum, het theater, de universiteit en dus ook de bibliotheek – verliezen gedeeltelijk hun bestaansreden en worden gedwongen zichzelf opnieuw uit te vinden. Door de opkomst van een virtuele ruimte lijkt de manier waarop we met de fysieke ruimte (en analoge media) omgingen oud en gedateerd. Kortom, de digitalisering en virtualisering hebben een belangrijk invloed op ons leefpatroon.

Desalniettemin is er ook veel dat niet via de nieuwe media kan gebeuren. **Er zijn aspecten van het dagelijkse leven die in de virtuele ruimte verloren gaan:** de omgang met lichamelijke bijvoorbeeld, het fysieke contact met anderen of met een werk, de effecten van ruimtelijke nabijheid en beslotenheid, van de materialiteit en tactiliteit, de zichtbare sporen van verwerking en sleet. **De virtuele ruimte is met andere woorden geen absoluut substituut voor de analoge ruimte, maar moet eerder als een complement ervan worden beschouwd.**¹⁹ Misschien kan de architectuur, precies omwille van haar fysieke en materiële presentie, ook vandaag nog steeds betekenis dragen.

18. Zie hieromtrent een iets oudere tekst: Bart Verschaffel 'De kring en het netwerk. Over het statuut van de publieke ruimte' in: Verschaffel *Van Hermes en Hestia. Over Architectuur*. Gent: A&S-books, pp. 9-26

19. Omtrent het verschil tussen analoge en digitale media verwijzen we naar een fascinerend boek van de ontwerper en mediatheoreticus: Otl Aicher (1991) *Analog und Digital*. Berlin: ernst & sohn verlag für architektur und technische wissenschaften, Berlin

1.2. Cartografische Analyse – zes ‘representatieve’ secties van het infrastructurele landschap

Na de eerder beschouwende opsomming van een reeks actuele maatschappelijke tendensen, willen nu kijken hoe het **infrastructuurlandschap zelf is georganiseerd**. We situeren lokale culturele infrastructuur in de ruimte van het verstedelijkte landschap, vooraleer we ze op een tijdlijn plaatsen. De actuele situatie vormt hier het belangrijkste uitgangspunt.

In het huidige verstedelijkte landschap is er een grote hoeveelheid en diversiteit aan cultuurhuizen aanwezig. Vele instanties en belangenorganisaties beschikken over hun ‘zalen’ die niet noodzakelijkerwijs erkend zijn als Cultuurcentrum of Openbare Bibliotheek. Toch maken deze deel uit van de lokale culturele infrastructuur. Lokale culturele instellingen zijn daarboven op verschillende schaalniveaus werkzaam (gaande van het kleine dorp, de provinciestad, de grotere centrumsteden, tot de periferie van metropolitaanse gebieden). Ze bieden ten slotte zeer verschillende activiteiten aan. **Bibliotheek, cultuurcentrum, ontmoetingscentrum, ... zijn in dit geval slechts zeer ruwe omschrijvingen die verhullen dat er zeer diverse activiteiten georganiseerd worden met eigen noden en behoeften.** Het is in het bestek van dit onderzoek onmogelijk een omvattend overzicht te maken van de culturele infrastructuur op het grondgebied Vlaanderen. Daarom maken we zes proefboringen, zes representatieve secties van het Vlaamse verstedelijkte landschap.

1.2.1. Opzet van de cartografische analyse

Om tot zes onderzoeksgebieden te komen, kruisen we twee logica’s. Een eerste logica halen we uit het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. In het structuurplan wordt in eerste instantie een onderscheid gemaakt tussen stedelijke gebieden en buitengebieden die vooral een landelijk en groen karakter hebben en die deze kwaliteit moeten behouden. In de stedelijke gebieden zijn er drie grootstedelijke gebieden (Gent, Antwerpen en het stedelijk gebied rond Brussel), en tien regionaal stedelijke gebieden (met de zogenaamde centrumsteden). Bovendien maakt het structuurplan een onderscheid tussen de Vlaamse Ruit – het gebied opgespannen tussen Antwerpen, Gent en Brussel – en een aantal kleinere stedelijke netwerken – kuststrook, euregio’s. We selecteren zes gebieden die enigszins verspreid in het aldus uitgetekende landschap liggen.

Een tweede logica volgt de classificatie die bij de bouwoperatie van de jaren ‘70 werd gehanteerd. Om het type Cultureel Centrum te bepalen, gebruikte men demografische data – bewonersaantallen van een regio – en functionalistische criteria – in casu de capaciteit van de grote zaal, en de werkmiddelen. Er waren 4 types, type A – bovenregionaal centrum met twee grote schouwburgzalen – tot type D – lokaal centrum met enkel een kleinere polyvalente zaal. Deze criteria zijn in het decreet lokaal cultuurbeleid geactualiseerd, o.a. door de afbakeningen van Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen te gebruiken. Hier maakt men onderscheid tussen 5 categorieën: Centrumsteden (Brussel, Gent, Antwerpen – die met Vlaamse Gemeenschap cultuurconvenant afsluiten), CC Categorie A (Bovenregionale Culturele Centra), B en C (waarbij men een onderscheid maakt tussen CC die buiten de Vlaamse Ruit liggen en diegene binnen de Vlaamse Ruit) en Gemeenschapscentra die op een lokaal niveau werken. Voor elke categorie gelden normen met betrekking tot betoelaging, personeels-

en werkmiddelen. Eenzelfde verhaal herhaalt zich bij de openbare bibliotheek.²⁰

Selectie van de onderzoeksgebieden:

- Buitengebied, landelijke omgeving, kleinere gemeente - Bocholt (gemeenschapscentrum met projectsubsidie)
- Vlaamse Ruit, landelijke omgeving, grotere gemeente - Beveren (categorie C)
- Kuststrook, grotere gemeente - Middelkerke (gemeenschapscentrum)
- Buitengebied, centrumstad met bovenregionaal cultureel centrum - Turnhout (categorie A)
- Vlaamse Ruit, centrumstad - Mechelen (categorie A)
- Buitengebied, kleine gemeente - Hoegaarden (geen erkend gemeenschapscentrum)

De selectie is uiteraard beperkt. Zo blijven de grootstedelijke centrumsteden (Antwerpen, Gent en Brussel) momenteel buiten beschouwing, alsook een hele reeks kleinere steden en gemeenten met hun eigen vraagstellingen en problemen. We kiezen echter voor een puntsgewijze, kwalitatieve analyse, eerder dan voor het brede, kwantitatieve overzicht.

Het in kaart brengen van deze gebieden beoogt een aantal zaken:

(1) Vooreerst houdt de definitie van cultuur (en dus van de culturele infrastructuur) die in 1970 werd gehanteerd, vandaag niet langer steek. Cultuur behelst niet enkel de hogere cultuur – het museum, het theater, de bibliotheek, de opera – maar ook de lagere cultuur. Musicals, comedy, film en cabaret, kermissen, banketten en feesten, de dance- en andere muzikale subculturen, shopping en toerisme, bals en kaartavonden,... kunnen eveneens als cultuuruitingen. Door het raadplegen van de UITdatabank, maar ook de cultuurbeleidsplannen na te lezen en te spreken met cultuurbeleidscoördinatoren, kijken we welke ‘culturele’ activiteiten in een gebied precies worden georganiseerd en welke plekken of welke infrastructuur hiervoor worden gebruikt.

(2) Ten tweede is het belangrijk om de culturele infrastructuur niet enkel in abstracto - vanuit demografische gegevens of vanuit het programma - te denken, maar ook de ruimtelijke dimensie in rekening te brengen. We analyseren de openbare ruimte waarin de lokale culturele infrastructuur is ingebed, maar kijken ook naar de concrete infrastructuur.

Door voor een aantal activiteiten-scenario's (naar de film gaan, een theatervoorstelling gaan kijken,...) de geactiveerde ruimte in kaart te brengen, willen we de ‘culturele ruimte’ van de onderzoeksgebieden in kaart te brengen. Het is van belang dat ook de werking van de openbare gebouwen en semipublieke instellingen zichtbaar wordt gemaakt.

20. Miek De Kepper (red.), *Verzameld Werk. Cultuurcentra en gemeenschapscentra in Vlaanderen en Brussel*, Brussel: Steunpunt voor het lokaal cultuurbeleid, 2005.

1.2.2. Methodologische aspecten

Om het kaartmateriaal aan te maken, voeren we een grondige analyse van de aanwezige infrastructuur en het culturele patrimonium in een gemeente en zelfs in de ruimere regio. Via deze analyse beogen we zowel een **representatief beeld te schetsen** van culturele infrastructuur in Vlaanderen, **als een onderzoeksinstrument aan te reiken** waarmee het lokale bestuur van andere gemeenten aan de slag kan om het eigen gebied in kaart te brengen.

1.2.2.1. Mapping van het culturele landschap

Voor elk gebied combineerden we gegevens uit geografische GIS-databanken en de UITdatabank Vlaanderen.

Via bewerkingen in **GIS-data** haalden we adresgegevens op van infrastructuur die tot lokale culturele infrastructuur gerekend kan worden. De categorieën die we voor onze onderzoeksgebieden beschikbaar hadden, waren: cultuur- en gemeenschapscentra, concert- en theaterzalen, sportcentra, musea, historisch waardevolle gebouwen, scholen en onderwijscentra, bibliotheken, cafés en restaurants.

Uit de **UITdatabank** zijn alle ingevoerde activiteiten voor 2011 en 2012 (die tot en met augustus al ingegeven waren) opgevraagd, alsook het 'UITtype-activiteit' dat aan die activiteit toegekend is en de plaats waar ze doorging. De verschillende plaatsen zijn gecategoriseerd, gebaseerd op de typelocaties die in de UITdatabank gebruikt worden. Elke typelocatie krijgt een eigen kleurcode. De categorieën zijn: Jeugdhuis of Jeugdcentrum, Ontmoetingscentrum (OCMW,..), Concertzaal of theater, Cultuur- of gemeenschapscentrum, Kunstencentrum, Polyvalente zaal of expohal, Congrescentrum of vergaderruimte, Galerie, Bioscoop, Museum, Historisch waardevol gebouw, Bibliotheek, Archief of documentatiecentrum, School of onderwijscentrum, Sportcentrum, Openbare ruimte, Recreatiedomein of -centrum, Restaurant, Café, Discotheek.

Een eerste output van de analyse is een lijst en kaart van elke gebied die een beeld geeft van de aanwezige infrastructuur. Hiervoor werden de GIS- en UITgegevens samengevoegd. De adresgegevens werden omgezet in POI's - points of interest, ook gebruikt in navigatiesystemen - en op een kaart weergegeven door middel van punten. Elk punt heeft een eigen kleur, naargelang de locatiecategorie waartoe de plaats behoort. Op basis van deze kaarten kan de spreiding, dichtheid, veelheid en diversiteit van de plaatselijke infrastructuur geanalyseerd worden.

Voor een tweede output van de analyse zijn de gebruikte data van de UITdatabank verder geïnterpreteerd. Door de gegevens te ordenen per type activiteit krijgen we een beeld van de infrastructuur die geactiveerd wordt in een bepaald scenario. De scenario's zijn opnieuw gebaseerd op de types activiteiten van de UITdatabank. Per type activiteit is opgelijst welke locaties het afgelopen jaar voor deze activiteit gebruikt werden – dat wil zeggen adresgegevens en type infrastructuur. De gegevens zijn opnieuw omgezet in POI's en weergegeven op een kaart door middel van een punt. Elk punt heeft opnieuw de kleur van het type infrastructuur waartoe ze behoort. De grootte van de punten toont nu ook hoe frequent die locatie gebruikt is. Zo worden er per onderzoeksgebied een achttal kaarten gemaakt, die in de bijlage bij dit rapport besproken worden.

Door de GIS- en UITgegevens samen te voegen wordt er een beeld gevormd van de bestaande infrastructuur in het gebied (algemene kaart), hoe vaak bepaalde plaatsen geactiveerd worden voor culturele activiteiten en welke activiteiten er georganiseerd zijn (scenario's).

1.2.2.2. Plaatsbezoeken, gesprekken en punctuele documentatie (zooms)

De voorgestelde methode houdt een beperking in, aangezien ze steunt op beschikbare informatie van derden. Wat GIS betreft, zijn de gegevens niet overal up to date. Ze geven bovendien niet aan of de infrastructuur daadwerkelijk gebruikt wordt. Voor de UITdatabank hangt de nauwkeurigheid van de analyse sterk samen met de nauwkeurigheid waarmee gegevens ingevoerd zijn. Bij kleinere gemeentes als Bocholt en Hoegaarden werden voor verschillende UIT-categorieën geen gegevens gevonden en zijn de kaarten minder representatief. Desalniettemin zegt dit iets over de graad van professionalisering van de culturele spelers in deze buitengebieden. In tegenstelling tot de professionele spelers voeren lokale verenigingen de databank niet consequent aan, op enkele uitzonderingen na waarbij deze verenigingen hiertoe aangemoedigd en ondersteund worden. Een verdere beperking houdt verband met de aard van de activiteiten: de databank laat voornamelijk toonmomenten zien en geeft amper een beeld over de dagelijkse werking. Activiteiten zoals het ontlenen van een boek, de krant lezen, op internet surfen en vergaderen vallen hierdoor weg. Plaatsbezoeken en uitgebreide analyses van specifieke plekken proberen deze lacune aan te vullen.

We legden contacten met betrokkenen uit de bestudeerde gebieden. In het bijzonder hadden we in elk gebied een gesprek met de cultuurbeleidscoördinator. Dit bood ons snel een inzicht in de specificiteit van het gebied en brengt de werking en het reële gebruik van de lokale infrastructuur aan het licht.

Per gebied zijn vervolgens een vijftal relevante zooms geselecteerd. Bij die locaties zit steeds de bibliotheek en het cultuur- of gemeenschapscentrum. Ze worden aangevuld met infrastructuur die uit de mapping naar voor komt of die door de werking of locatie interessant is. Van elke zoom is een eenvoudig plan opgetekend waarop de verschillende ruimtes en hun gebruik gedefinieerd worden, alsook de context van het gebouw. De resulterende fiches in de bijlage bieden de mogelijkheid vergelijkingen te maken tussen gemeentes, maar vormen in hun geheel ook een staalkaart van verschillende gebouwen die voor culturele activiteiten gebruikt worden.

1.2.3. Onderzoeksgebieden, zes gevalstudies

Voor de uitkomst van onze cartografische analyse verwijzen we naar Bijlage A, waar het kaartmateriaal, de adressenlijsten en de documentatie van de zooms zijn samengebundeld. Het materiaal biedt ons inziens een **zeer interessante inkijk** in het bestaande infrastructuurlandschap en heeft de blik op de problematiek mede bepaald. Het verzamelen van dit materiaal was een belangrijk onderdeel van deze studie.

In wat volgt worden de bevindingen uit de ruimtelijke analyse voor de zes onderzoeksgebieden beknopt samengevat om daarna enkele reflecties te maken met betrekking tot de bestaande culturele infrastructuur in Vlaanderen. Deze bespreking focust voornamelijk op de **ruimtelijke patronen** en op de (eventueel verschuivende) **gebruikspatronen**. Er wordt niet op de specificiteit van de aanwezige infrastructuur ingegaan. Voor het kaartmateriaal, de analyse van gebruiksscenario's en de fiches van geselecteerde infrastructuur verwijzen we naar de bijlage.

1.2.3.1. Beveren, grote gemeente in een sterk verstedelijkt netwerk

Beveren is een fusiegemeente met een uitzonderlijk groot grondgebied. Het is in oppervlakte één van de grootste gemeentes van Vlaanderen, met minder dan 50.000 inwoners. De acht deelgemeenten zijn veelal ingekapseld door zware industrie. Bovendien snijdt de snelweg E34 de gemeente in

twee, een scheiding die ook in het verenigings- en culturele leven voelbaar is. De zuidelijke deelgemeentes Kieldrecht, Verrebroek en Vrasene zijn beter verbonden met Sint-Niklaas dan met het centrum van Beveren.

Omwille van de sterk versnipperde woonkernen, zag de gemeente zich genoodzaakt in elke deelgemeente eigen infrastructuur te voorzien. Deze deelinfrastructuren zijn zo polyvalent mogelijk ontworpen, in het idee dat zij alles moeten kunnen bieden dat het centrum ook heeft. De architectuur is weinig specifiek en veelal neutraal. Er zijn verschillende ontmoetingscentra gebouwd die allen vallen onder het overkoepelende beheer van het cultuurcentrum. Deze OC's werken bijna uitsluitend receptief. Enkelen maken gebruik van het bestaand patrimonium, in Verrebroek werd bijvoorbeeld een kapel omgebouwd tot polyvalente zaal.

Het **cultuurcentrum Ter Vesten** in de kern Beveren werd slechts gebouwd in 1996, op vraag van lokale verenigingen die een plek zochten voor jaarlijkse **toonmomenten**. Ze was dus voornamelijk bedoeld voor **voorstellingen**. Vijf jaar later startte het cultuurcentrum ook met een eigen programmatie. Voordien was er geen gemeentelijke culturele infrastructuur. De private infrastructuur waar verenigingen al jaren hun onderkomen hadden raakte stilaan verouderd, waardoor ook de vraag steeg naar gemeentelijke infrastructuur voor de dagelijkse werking van verenigingen. De OC's in de deelgemeenten moesten hierop een antwoord bieden. Deze worden tot op vandaag echter beheerd door vrijwilligers, waardoor hun gebruik niet optimaal is. De gemeente streeft daarom in een volgende stap naar een professionalisering van de ontmoetingscentra en een optimaler gebruik van gemeentelijke sport-, cultuur- en jeugdinfrastructuur.

Voor vergaderingen van verenigingen en andere groepen heeft de gemeente sinds kort het Huis Lombaert ingericht als 'huis van de verenigingen'. Deze achttiende-eeuwse **herenwoning** huisveste voorheen de bibliotheek, die in 2006 verhuisde naar een nieuwbouw op het Gravenplein, naast het cultuurcentrum. Huis Lombaert biedt nu 7 vergaderlokalen voor culturele verenigingen en een vaste plek voor cursussen van de Beverse kantschool. De verenigingen wordt dus geen eigen lokaal aangeboden, wat al snel moeilijkheden veroorzaakte wat de stockage van materiaal betreft. Er is vraag naar verschillende berguimtes bij de polyvalente zalen, zowel in Huis Lombaert als in de ontmoetingscentra.

Door de **nabijheid van Sint-Niklaas en Antwerpen**, zien we dat de vraag vooral gaat naar **kleinschalige** infrastructuur voor het **verenigingsleven** en **sociale ontmoetingen**, eerder dan naar grote **bovenlokale** programma's. Bovendien betekent de grote oppervlakte van Beveren dat er een groter gebruik is van kleinschalige - en soms minder kwalitatieve - voorzieningen die verspreid zitten over de vele deelgemeenten. Elke deelgemeente lijkt terug te vallen op de eigen infrastructuur, cafés en kleine zaaltjes. De deelgemeente Melsele heeft een actieve jongerenscene - er zijn enkele grote woonwijken uit de jaren '80 - waarvan de activiteiten plaatsvinden in de lokale cafés.

In Beveren centrum ligt de grote gemeentelijke culturele infrastructuur geconcentreerd rond het **Gravenplein**, dat binnenkort heringericht wordt als **evenementenplein**. Het cultuurcentrum, de bibliotheek en het jeugdcentrum liggen verspreid over dit plein. Daarnaast ligt **kasteel Cortewalle**, dat door de gemeente en het cultuurcentrum beheerd wordt.

1.2.3.2. Bocholt, kleine landelijke gemeente in het buitengebied

De fusiegemeente Bocholt bestaat uit twee kernen: Bocholt centrum en Kaulille.

We zien hier een sterke doorwerking van de oude **parochie-structuur**, met twee kernen die een erg onafhankelijke werking hebben en elk georganiseerd zijn rond een eerder **besloten gemeenschap**.

Op verschillende vlakken merken we de sterke scheiding van beide deelen, wat resulteert in een **ontdubbeling van infrastructuur**. De **bibliotheek** heeft twee filialen, die elk slechts een klein bereik hebben. Er zijn twee **sportcentra**, twee **'evenementenpleinen'** en twee **parochiezaalen**. Er was tot voor kort slechts één gemeenschapscentrum, de Kroon in Kaulille, maar recent werd in de kern Bocholt een cultuur- en jeugdhuis geopend. Dit zal vermoedelijk een verschuiving teweegbrengen van een groot deel van de van bovenaf geprogrammeerde activiteiten, die tot nu uitsluitend in het gemeenschapscentrum van Kaulille plaatsvonden.

Vóór de bouw van dit nieuwe centrum, viel men in Bocholt centrum voornamelijk terug op een oneigenlijk gebruik van de beschikbare infrastructuur. Het **sportcomplex** werd frequent gebruikt voor zowel **bals en fuiven** als carnavalsvieringen, het **jeugdhuis** ook voor activiteiten voor een **ouder publiek**.

1.2.3.3. Hoegaarden, kleine landelijke gemeente zonder cultuurcentrum in de verstedelijkte ruimte

Hoegaarden is een kleine gemeente met ruim zesduizend inwoners. Er is geen cultuurbeleidscoördinator en geen erkend gemeenschapscentrum, wel een bibliotheek. De cultuurfunctionaris staat, naast andere taken, in voor de coördinatie van het culturele verenigingsleven, de verhuur van de culturele infrastructuur en het ondersteunen en coördineren van grotere evenementen. Er is geen eigen programmatie of activiteitenkalender, wel een ondersteuning van externe initiatieven. De **nabijheid van de stad Tienen**, waar een groot cultuuraanbod te vinden is, speelt hierin uiteraard een bepalende rol.

Verenigingen vallen voornamelijk terug op **niet-culturele infrastructuur**, zoals de turnzaal van het Sint-Janscollege, de kerk, verschillende privézaaltjes en herbergen. Het **parochiecentrum** speelt in kleine gemeentes als Hoegaarden nog een belangrijke rol en lijkt de verzamelplaats voor zeer diverse activiteiten. De katholieke identiteit is meer en meer naar de achtergrond verschoven, waardoor de zaal nu gebruikt wordt voor een meer **pluralistisch programma** dat veel analogie toont met de **gemeenschapscentra**.

Er zijn plannen om de **oude brouwerij** te **herbestemmen** tot gemeenschapscentrum, waarvoor de subsidies van op Europees niveau zouden komen. Het moet de thuishaven worden voor het **jeugdhuis**, de **gemeentelijke muziekacademie**, **muziekverenigingen** en **seniorenbonden**. Er zijn plannen om een café te integreren, alsook een ruime theater- of fuifzaal, repetitielokalen,...

1.2.3.4. Mechelen, centrumstad met historisch gegroeide cultuurinfrastructuur

De stad Mechelen heeft tot de jaren '90 geen cultuurcentrum, eigen schouwburg of andere culturele infrastructuur gehad, wat zich tot vandaag uit in een sterk versnipperd cultureel veld. Verenigingen waren jarenlang op zichzelf aangewezen. Hun infrastructuur is soms zodanig geprofessionaliseerd, dat hun plaats in het culturele landschap groter dan het cultuurcentrum is geworden. Zo heeft Mechelen verschillende private toneelzaalen, waaronder zowel kleine zaalen voor 50 personen als enkele grote theaterhuizen, zoals 't Arsenaal en Figurentheater De Maan. Hier vinden meer podiumvoorstellingen plaats dan in het cultuurcentrum. Voor de dagelijkse werking en vergaderingen hebben de meeste verenigingen al jaren een vaste plek in **cafés of dorps- en wijkhuizen**.

Wanneer in de jaren '90 beslist werd een cultuurcentrum op te richten, startte men geen groot bouwproject, maar werden enkele historische gebouwen samengenomen tot cultuurcentrum. Daardoor bestaat het **cultuurcentrum** momenteel uit een **verbouwde kerk**, een **tentoonstellingsruimte**, de **oude**

stadsschouwburg en een oude stadsfeestzaal. Deze infrastructuur ligt **verspreid** over het centrumgebied van de stad. De zalen en gebouwen hebben hierdoor elk een eigen karakter, hoewel men heeft moeten inboeten aan duidelijkheid over wat nu precies het cultuurcentrum is.

Sinds 2010 beschikt de stad ook over enkele eigen **vergaderzalen**, die onder het bestuur van het cultuurcentrum vallen. Deze worden vandaag echter niet frequent gebruikt, deels omwille van het ruime aanbod aan private infrastructuur, deels omwille van de beperkte bekendheid van deze nieuwe voorziening.

Aangezien Mechelen slechts één echte schouwburgzaal bezit, staat deze onder hoge druk: zowel de verenigingen als de eigen programmatie van het cultuurcentrum maken aanspraak op de zaal. Er is daarom het plan om een **‘huis van de verenigingen’** te bouwen, waar zij voor hun dagelijkse werking en hun eenmalige voorstellingen terecht kunnen.

We zien in Mechelen opvallend veel bijzondere locaties opduiken. Het **historisch erfgoed** wordt actief ingezet voor culturele activiteiten en is in sommige gevallen ook permanent herbestemd. Momenteel plant men de herbestemming van het Predikherenklooster tot openbare bibliotheek, met een bijzondere aandacht voor de sociale functies van de bibliotheek: de boekencollectie neemt slechts een derde van de ruimte in en bevindt zich op de zolderverdieping, de rest van het gebouw biedt plaats aan leesruimtes en ontmoetingsplaatsen.

Verenigingen die uit hun vaste locatie willen treden worden vanuit het cultuurbeleid aangemoedigd via extra middelen voor gemeenschapsvormende projecten. Dit zijn bijvoorbeeld activiteiten van gekende culturele verenigingen die iets organiseren op een bijzondere locatie. Zo is er **Jazz at Home**, met namiddagconcerten verspreid over 20 **woningen** in de stad, gevolgd door een avondconcert in de stadsschouwburg.

Het gros van de activiteiten vindt plaats in de **historische binnenstad**. Er zijn enkele kernen te onderscheiden, zoals rond het cultuurcentrum of rond de Vismarkt waar erfgoedcentrum Lamot gesitueerd is. Er is ook een nieuwe concentratie culturele infrastructuur in ontwikkeling **aan de rand van het centrum**, met de Dossin-kazerne, het Tinelpark en het **predikherenklooster**. Buiten het centrum situeert zich een pool voor jongerenactiviteiten, met een fuifzaal, een skate-terrein en een toekomstige concertzaal.

1.2.3.5. Middelkerke, kustgemeente met kustlijn, kusttoerisme en hinterland

Net als andere kustgemeenten bevat de gemeente Middelkerke enkele kleinere kernen in het hinterland. Opmerkelijk hierbij is de slechte verbinding via openbaar vervoer tussen de **kuststrook** en het **hinterland**, in schril contrast met de snelle verbinding langs de kust. Het centrum van Middelkerke staat hierdoor in een nauwer **contact met Oostende** en andere badsteden dan met het eigen hinterland. Voor het culturele leven heeft dit bijzondere consequenties. Als grote fusiegemeente beschikt Middelkerke over drie verschillende **gemeenschapscentra**. In het cultuurbeleid is bewust gekozen om elk centrum een **eigen identiteit** te geven. Zo is **De Calidris** in deelgemeente Westende gericht op **lokale verenigingen** terwijl **De Zwerver** in Leffinge inzet op een **jong publiek**, aangestuurd door de vzw Leffingeleuren die hier concerten organiseert. **De Branding** biedt een iets klassieker aanbod van concerten en theatervoorstellingen. De voornaamste doelgroepen hier zijn **senioren en schoolgroepen**. Beleidsmatig betekent deze scheiding een sterke definitie van de drie centra, waarbij elk centrum een specifiek doelpubliek kan bereiken. Gezien de slechte verbinding met het hinterland betekent dit echter dat bepaalde doelgroepen zich vaker naar andere **kustgemeentes** - bijvoorbeeld Oostende - zullen verplaatsen dan naar het eigen hinterland.

De culturele activiteiten in het centrum van Middelkerke verdelen

zich over **twee actievelden**. Enerzijds vormt de Zeedijk de basis van de **toeristische vrijetijdsbesteding** en het caféleven, anderzijds is er de **kern** rond de bibliotheek, het gemeenschapscentrum De Branding en de sportinfrastructuur. De voelbare scheiding tussen beide polen wordt zichtbaar bij specifieke feestmomenten. Het jaarlijkse bierfestival vindt plaats op de Zeedijk, het Epernayplein en in alle aanpalende cafés, terwijl het startsein van de culturele zomer gegeven wordt in De Branding, het zwembad en de bibliotheek. Het in 2011 heraangelegde marktplaats voor de bibliotheek speelt in op deze tweespalt. De uitdrukkelijke ambitie hierbij was het integreren van het eigenlijke centrum van Middelkerke in het toeristisch gebeuren rond de Dijk en het casino. Het plein werd voorzien van een gedeeltelijk **overdekte markt**, een **speeltuin** en een verzonken **arena** voor openluchtvoorstellingen.

In een kustgemeente als Middelkerke merken we een heel verschillend **zomer- en winterregime** op. Van september tot mei richt de eigen programmering van de cultuurdienst zich vooral op de gemeenschapscentra en vormt De Branding het centrum van de activiteit. In de zomer neemt de dienst toerisme over en verschuiven de activiteiten naar **openluchtlocaties** - de dijk en het Epernayplein, maar ook campings - en **alternatieve locaties**, zoals **historisch erfgoed**.

Het verenigingsleven zit sterk verspreid over de gemeente, en vindt voornamelijk plaats in cafés en achterafzaaltjes. Hoewel het gemeenschapscentrum ook enkele goed uitgeruste vergaderzalen ter beschikking stelt, opteert het gros van de verenigingen voor bestaande infrastructuur in cafés en eigen lokalen. Ook jongerenverenigingen maken zelden gebruik van de infrastructuur van De Branding, ondanks de specifiek ontworpen fuifzaal die zich onder het gebouw bevindt. Het gemeenschapscentrum lijkt een **neutrale plaats** in het cultuurlandschap te hebben opgenomen, waardoor ze **weinig aanspreekt** bij bepaalde **doelgroepen**.

1.2.3.6. Turnhout, centrumstad met belangrijk cultuurcentrum

Turnhout staat in de culturele sector vooral bekend om de Warande, dat tot de eerste gebouwde cultuurcentra uit de jaren '70 behoort. Het is erkend in de categorie A, duidend op de bredere regionale werking. De Warande is een belangrijke speler in een buitenregionale cultuurprogrammering, 70% van de bezoekers komen van buiten Turnhout. De aanwezigheid van lokale vzw's in het gebouw verzekert desondanks dat ook de lokale en gemeenschapsvormende taak gevrijwaard blijft. We zien dan ook in de mapping van gebruiksscenario's dat de Warande een belangrijke rol speelt bij cursussen of workshops, lezingen en info-avonden, etc.

De Warande ontwikkelde zich tot een belangrijke culturele site. Naast het initiële gebouw werd in 2005 de **polyvalente zaal 'Kuub'** toegevoegd en is men momenteel bezig met de bouw van een ondergrondse fuifzaal. Oorspronkelijk bevatte het hoofdgebouw ook de openbare bibliotheek, die echter bij de start van de verbouwingen tijdelijk verhuisde naar een nabijgelegen schoolgebouw. De intentie is wel dat de bibliotheek terugkeert naar de Warande en aangevuld wordt met het **stadsarchief** en **Strip Turnhout**.

Recent werd ook het plein aan de Warande aangelegd als **evenementenplein**, met toegang tot de faciliteiten van het gebouw. Het groot aantal openluchtactiviteiten op dit plein vergroot de concentratie aan (zomer-) activiteiten rond de Warande. De discrepantie tussen zomer- en winterprogramma zien we hier in tegenstelling tot andere gemeentes minder duidelijk ruimtelijk gemanifesteerd. Voor **openluchtactiviteiten** (festivals, kermissen en feesten allerhande) registreren we naast de Warande een tweede concentratie van activiteiten rond de Grote Markt. Deze kunnen zich naast de markt uitbreiden op de Turnova-site, een 4 ha groot terrein van de oude **Brepolsdrukkerij** dat binnenkort ontwikkeld wordt met woningen, winkels, etc.

Turnhout heeft geen 'cultuurdienst'. De Warande neemt een grote taak op, zowel lokaal als regionaal, waardoor de rol van de cultuurbeleidscoördinator hier dan ook niet is om activiteiten te organiseren, wel bestaande initiatieven te ondersteunen en te begeleiden. Ook wil men het draagvlak van de bestaande professionele spelers verbreden. Het **cultuurcentrum**, het **filmfestival** en de grote **theaters** worden aangemoedigd om hun werking in de stad uit te breiden. Zo organiseerde het filmfestival Open Doek in samenwerking met het stedelijke cultuurbeleid en de buurtverenigingen verschillende openluchtvertoningen op diverse locaties. Open Doek zorgde voor de filmvoorstelling, lokale verenigingen stellen hun infrastructuur open als bar, sanitair,...

In 2012 is Turnhout cultuurstad van Vlaanderen en trekt een groot register aan locaties open voor het houden van voorstellingen, feesten en tentoonstellingen. **Buitenruimtes en historisch waardevolle gebouwen** worden tijdelijk ingericht als culturele infrastructuur. Zo zijn er 'de moerasmonologen' - lezingen in een ven ten zuiden van de stad -, maar ook beeldhouwers 'live' aan het werk in het stadspark, concerten in de **watertoren**, **openluchtvoorstellingen**, enzovoort.

Ook op dagelijkse basis zien we een groot gebruik van kleinere en 'oude' infrastructuur, soms gelinkt aan levensbeschouwelijke zuilen, zoals **parochiezalen**, **gildenhuis**, de **Katholieke Volksbond**,... Ook **religieus erfgoed** wordt ingezet, zoals de kerken en het begijnhof. De Theobalduskapel wordt beheerd door enkele verenigingen en actief gebruikt voor tentoonstellingen en kleine opvoeringen. Het **clarissenklooster** is herbestemd tot jeugdcentrum.

Ondanks de grote diversiteit aan infrastructuur, blijft de Warande in de meeste gebruiksscenario's de grootste rol opnemen - dit in tegenstelling tot Mechelen.

1.2.4. Eerste conclusies uit de cartografische analyse

1.2.4.1. De rol van de cultuurcentra in stedelijke en buitengebieden

De selectie van studiegebieden beoogde een diversiteit in condities: stedelijke gebieden, buitengebieden, grote en kleine kernen. Deze selectie is uiteraard beperkt, maar laat ons toch toe enkele bevindingen te formuleren in verband met deze ruimtelijke condities.

Bij gemeentes die deel uitmaken van een bovenlokaal stedelijk netwerk, zoals de kuststrook en de Vlaamse Ruit, merken we dat de **verbinding met nabijgelegen stedelijke kernen** bepalend is voor het cultureel aanbod in de gemeente. In Beveren maakt het cultuurcentrum deel uit van een regionaal netwerk waar ondermeer Sint-Niklaas toe behoort. De grote bereikbaarheid van Sint-Niklaas - en zelfs Antwerpen - maakt dat het aanbod van deze steden voor bepaalde delen van Beveren belangrijker is dan dat in de eigen gemeente. Analoog zien we dat het centrum van Middelkerke **een betere verbinding** heeft met **het lineair netwerk** van kustgemeenten langs de kustlijn dan met **het eigen hinterland**. Ondermeer omwille van deze grote mobiliteit, wordt de lokale infrastructuur in verstedelijkte gebieden slechts voor een specifieke doelgroep of bepaalde activiteiten gebruikt.

In de bestudeerde fusiegemeenten in landelijke gebieden behouden de **verschillende kernen een zekere onafhankelijkheid**. In een gemeente als Bocholt werkt de **parochiale structuur** sterk door, wat een **ontdubbeling van alle bestaande infrastructuur** met zich meebrengt. Ook in Beveren heeft **elke deeltoren een eigen ontmoetingscentrum** en blijft de vraag naar meer lokale infrastructuur stijgen. In de centrumsteden is de culturele productie en vertoning groot en zien we verschillende belangrijke spelers naast elkaar bestaan. Het cultureel centrum neemt hier niet noodzakelijk de grootste rol op.

1.2.4.2. Een rijkdom aan programma's, infrastructuren en regimes

Het lijkt ons belangrijk om verder te kijken dan de grote infrastructuur, de cultuurcentra en de openbare bibliotheken. De mapping van gebruiksscenario's toont immers **een rijkdom aan culturele programma's en gemeenschapsvormende activiteiten, in zeer diverse regimes en op diverse plekken**. Deze rijkdom is van cruciaal belang om het huidige culturele landschap te begrijpen. Hoewel het cultuurcentrum als een infrastructuur gezien werd die de oude infrastructuur zou vervangen, merken we eerder een samengaan van allerlei gebouwen en typologieën. **Veel van de kleinere infrastructuur blijkt een overblijfsel van de vroegere verzuilde instellingen**. Ontmoetings- en dienstencentra, herbergen, cafés en achterafzaaltjes, verenigingslokalen en parochiecentra behoorden oorspronkelijk tot een specifieke levensbeschouwelijke zuil. Ze worden nog steeds regelmatig gebruikt, hoewel de **invulling ervan veel pluralistischer gebeurt**. In kleinere gemeentes en gemeentes zonder cultuur- of gemeenschapscentrum lijkt de activiteitenkalender van het parochiecentrum niet sterk te verschillen van een gemiddeld gemeenschapscentrum.

In de ruimtelijke analyse zien we dat **het cultuurcentrum in elk van de gebieden een heel verschillende rol opneemt**. Vooral in gemeenten waar het cultuurcentrum pas laat werd gebouwd, hebben de verenigingen en amateurgezelschappen zich al ontwikkeld in de bestaande infrastructuur en blijft dit patroon behouden. We merken dat dit een invloed heeft op de taak die het cultuurcentrum krijgt. Het neemt bijvoorbeeld een rol op in een **groter netwerk van culturele huizen**. Het cultuurcentrum wordt dan de programmator die rondreizende culturele producties ontvangt, terwijl de lokale cultuurproductie en -beleving langer blijft vasthangen op de oude infrastructuur. Het aanbod in een gebied is dan ook veel diverser dan wat aangeboden wordt in het cultuurcentrum, de bibliotheek of de kunstencentra. Het omgaan met deze verscheidenheid aan programma zal een belangrijk aandachtspunt vormen bij het conceptualiseren van nieuwe culturele infrastructuur. Het voeren van een gelijkaardige analyse van de bestaande context vormt bijgevolg een belangrijke eerste stap bij het concipiëren van nieuwe opdrachten.

Naast het voortgezet gebruik van zowel **oude als recentere infrastructuur, zien we ook de ontwikkeling van nieuwe modellen, die een plaats geven aan nieuwe regimes**. We denken hierbij vooral aan het creëren van verblijfsplekken en plaatsen voor dagelijkse activiteiten. De infrastructuur dient hier niet louter ter accommodatie van een programma, ze wordt soms zelfs 'leeg' gelaten. Voorbeelden als H30, de ruimtes in het Predikherenklooster of 'het huis van de verenigingen' tonen de nood aan dit soort verblijfsplaatsen. Toch blijft de voornaamste conclusie dat dit soort activiteiten in de meeste gebieden nog geen vaste plek gekregen heeft.

Er is bovendien een tendens naar **kleinschaligere activiteiten**, die dan ook buiten de grootschalige infrastructuur van het cultuurcentrum plaatsvinden. Activiteiten op **buitenlocaties, in historisch waardevolle gebouwen** of in **andere delen** van de gebouwen (een concert in het café van het cultuurcentrum of de bibliotheek). Dit kadert in een evolutie in het denken van cultuurcentra als infrastructuur naar het cultuurcentrum als werking. We zien steeds vaker het cultuurcentrum een rol opnemen als **stimulator en generator van activiteiten**, die in samenwerking met andere partners, op specifieke locaties optreedt. Zo wordt er ingespeeld op de behoefte aan specifieke infrastructuur die beter aangepast is aan het programma.

1.2.4.3. Ruimtelijke patronen

Het in kaart brengen van de bestaande infrastructuur die ingezet wordt voor culturele programma's toont ons ook enkele **ruimtelijke spreidingspatronen die in verschillende studiegebieden terug lijken te komen**. Ook dit aspect

is interessant voor lokale besturen om in de eigen regio te onderzoeken. Welke activiteiten concentreren zich in het centrum van de stad, welke vallen erbuiten? Is het wenselijk deze evolutie te bekrachtigen? We zien bijvoorbeeld dat filmvertoningen zich hoofdzakelijk afspelen in grote cinemacomplexen, veelal gesitueerd aan belangrijke invalswegen en buiten de stadskern. Fuiven blijken moeilijk plaats te vinden in het historische centrum van een stad of gemeente en moeten - ondermeer omwille van geluidsoverlast - uitwijken naar de randen of buitenwijken. Parochiezaalen, clubhuizen, de lokalen van verenigingen liggen daarentegen veelal dicht bij woonkernen, in de nabijheid van het wonen.

Een ander te bestuderen patroon is de **seizoensgebonden verschuiving**. We spreken over het verschil tussen een winter- en zomerregime. De werking van het cultuurcentrum blijkt in de meeste gevallen stil te liggen in de zomermaanden, ondermeer omwille van werkingskosten en personeelstekort. In sommige gevallen neemt de dienst toerisme de organisatie van culturele activiteiten over, wat ook ruimtelijk een verschuiving betekent naar openluchtlocaties die in meerdere gevallen buiten het centrum vallen. Een diepgaandere studie van deze verschillende regimes voor een specifiek gebied is mogelijk met de verzamelde gegevens, maar valt buiten het bestek van dit rapport.

1.2.4.4. Polyvalentie en flexibiliteit

De variatie aan types locaties die opduiken bij elk gebruiksscenario wijst erop dat culturele en gemeenschapsvormende activiteiten vaak **terugvallen op specifieke ruimtes**. De mogelijkheid tot toe-eigening en tot een eigen karakter lijkt hierbij cruciaal.

We menen dat het **oneigenlijke gebruik van vele polyvalente zalen en vergaderruimtes in cultuurcentra en bibliotheken** te maken heeft met het **gebrek aan specificiteit** van de ruimtes. De neutraliteit die de cultuurcentra en bibliotheken beoogden in hun werking, zien we immers gereflecteerd in de architectuur. De ruimtes streven een zo groot mogelijke polyvalentie na, ze moeten flexibel zijn. De analyse toont echter twee **veelvoorkomende gebruikspatronen in dit soort neutrale ruimtes**. Ze worden ofwel niet gebruikt, ondanks hun uitstekende voorzieningen - zie De Garage in Mechelen - ofwel in beslag genomen door een specifieke groep - denk aan de muziekschool in het gemeenschapscentrum van Middelkerke. Deze laatste legt een zodanig beslag op de ruimte dat de polyvalentie ervan in de praktijk onmogelijk wordt.

Desondanks blijft **polyvalentie** een manier om gemeentelijke infrastructuur **optimaal te gebruiken**. Scholen staan immers leeg na de lessen, muziekacademies worden voornamelijk 's avonds gebruikt en verenigingen gebruiken hun lokalen slechts enkele malen per week. Een knelpunt in het optimaal beheren van de aanwezige infrastructuur blijkt vast te zitten op de bezetting van de ruimte. Dit houdt sterk verband met 'wie de sleutel heeft', zowel praktisch (moet een cultuurfunctionaris beschikbaar zijn om de ruimte te openen?) als gevoelsmatig (wie heeft het recht om zich die ruimte toe te eigenen?).

1.2.4.5. Bibliotheken

Ondanks de veranderingen waaraan de bibliotheken vandaag onderhevig zijn, zoals de toenemende digitalisering, merken we dat **de infrastructuur deze veranderingen niet steeds volgt**. Experimenten met een nieuwe werking van de bibliotheek, zoals het Delphi-principe dat in Middelkerke wordt toegepast, lijken tot nog toe weinig impact te hebben op de infrastructuur. Ze blijven beperkt tot zachte ingrepen, nieuw meubilair.

Wel zien we enkele interessante nieuwe bibliotheekprojecten bij de

bestudeerde casussen. De bouw of vernieuwing van de bibliotheek vormt bijvoorbeeld een aanleiding tot stadsvernieuwing of maakt deel uit van een groter stedenbouwkundig project (zie bibliotheek Beveren of Predikherenklooster Mechelen). Verschillende bibliotheken worden ook geïntegreerd in cultuur- of gemeenschapscentra, wat interessante synergieën mogelijk maakt.

Vele bibliotheken zijn echter verouderd en we zien dan ook verschillende gemeenten die op het punt staan de infrastructuur te vernieuwen. Het lijkt ons in dit opzicht noodzakelijk de huidige werking van de bibliotheek en haar plaats in de overige lokale culturele infrastructuur plaatselijk te analyseren.

1.2.4.6. Bestaande infrastructuur evalueren

Gezien de rijkdom aan infrastructuur en de diversiteit in invulling ervan, is het noodzakelijk de **bestaande infrastructuur te evalueren alvorens een nieuwe opdracht uitgeschreven wordt**. Zowel ruimtelijk - waar concentreren bepaalde groepen of activiteiten zich op dit moment - als typologisch kan een analyse gemaakt worden van het bestaande patrimonium. Hierdoor kan de vraag naar nieuwe infrastructuur scherper gesteld worden. Uit voorgaande bevindingen blijkt dat bijkomende infrastructuur het **bestaande eerder zal aanvullen dan vervangen**.

Bovendien moet de huidige infrastructuur ook op bouwfysisch en technisch vlak (duurzaamheid, energetische aspecten,...) geëvalueerd worden om een duidelijk beeld te vormen van mogelijkheden naar toekomstig gebruik toe.

II. ERFENIS

de actualiteit van het verleden

In het tweede luik van het onderzoek staan we stil bij de erfenis: het netwerk van ideologisch gekleurde culturele instellingen waaruit de huidige cultuurcentra zijn voortgekomen of waartegen ze reageerden. Deze korte historische uitweiding is uiteraard niet vrijblijvend. De terugblik is vooral bedoeld om met frisse blik naar het heden te kijken.

Het verleden overleeft, al was het maar omdat eerdere opvattingen via het gebouwde patrimonium in herinnering worden gebracht: in de decoratie, emblemen en ornamenten, de programmatische onderdelen, hun plaats in de stad of binnen bestaande nederzettingenpatronen. Het rijke arsenaal aan cultuurhuizen (zie deel I) is echter ook het resultaat van een conflictueuze verzuilingsgeschiedenis waarin verschillende levensbeschouwelijke strekkingen met elkaar concurreerden. Diverse gezindheden hebben aanleiding gegeven tot verschillende cultuurmodellen en levensvormen. Deze vinden op hun beurt een uitdrukking in architectuurmodellen en onderscheiden gebouwtypologieën.

Zo was het culturele luik van de volkshuizen grotendeels ondergeschikt aan andere programma's die de emancipatie van de arbeidersklasse moesten bewerkstelligen. In de liberale huizen wordt de ambigue relatie tussen de private en publieke sfeer gethematiseerd. Naast de belangrijke openbare instellingen – museum, schouwburg, bibliotheek, universiteit – functioneren ook de burgerlijke salons in de herenhuizen als belangrijke culturele fora. De parochiezalen en gildehuizen accommoderen daarentegen het gesegregeerde sociale leven in de dorpen en landelijke gemeenten, terwijl de gemeenschap voor alle belangrijke gebeurtenissen in het schip van de kerk samenkomt. De Vlaamse huizen ontstaan tenslotte iets recenter en combineren twee verschillende visies op cultuur: enerzijds het cultuurpolitieke ideaal waarbij men allerhande lokale cultuuruitingen en vooral de volkscultuur voor het nageslacht tracht te bewaren, en anderzijds de Vlaams-nationalistische idee dat politieke structuren een homogene Culturele Gemeenschap – het Vlaamse Volk – zouden moeten representeren.

De oorspronkelijke denkbeelden blijven niet noodzakelijk aan de architectuur kleven. Elke architectuur, hoe ideologisch ze oorspronkelijk moge zijn, kan met andere intenties worden bezet. Oude gebouwen kunnen ook vanuit nieuwe culturele opvattingen in gebruik worden genomen. Naarmate bepaalde instellingen en ideeën hun geloofwaardigheid verliezen, worden de gebouwen door de oorspronkelijke bewoners verlaten. Mogelijks staan ze jarenlang leeg, maar de gebouwen zelf overleven. Het achtergelaten gebouw wordt door nieuwe bewoners gekraakt, waarna de nieuwe toe-eigening in een nieuwe organisatie vorm krijgt. Het nieuwe gebruik actualiseert, revitaliseert het vroegere gebouwenbestand.

De geschetste geschiedenis kan dus niet zomaar naar het heden worden overgeplaatst, maar de historische blik biedt wel een perspectief op de actualiteit. Ook hier zijn de conclusies tweeledig. Enerzijds kunnen we vaststellen dat de grote ideologische

breuklijnen die eertijds de samenleving tekenden, grotendeels betekenisloos zijn geworden. Het verzuilde culturele landschap bestaat niet langer. De maatschappij is vandaag op een volstrekt andere manier georganiseerd. Er zijn andere scheidslijnen ontstaan: tussen generaties, gender, scholingsgraad, interesse, etnisch-culturele afkomst. We verplaatsen ons vandaag daarenboven gemakkelijker dan vroeger van de ene naar de andere culturele sfeer. Scheidslijnen zijn er nog steeds, maar ze bepalen niet langer op een éénduidige manier de politiek-maatschappelijke organisatie. Anderzijds biedt de hier geschetste historisch-typologische analyse een aantal recepten waarmee cultuurhuizen zouden kunnen worden benaderd. De vermenging tussen arbeid en vrije tijd in de coöperaties, de huiselijke sfeer van de burgerlijke salons, de logica van de autonome instellingen, de verenigingen en middenveldorganisaties die verzamelden in kringen en clubs, ... leveren alternatieve denkpistes om zich een beeld te vormen van de toekomstige culturele infrastructuur. Een geactualiseerde versie van de hier geschetste typologieën zal de basis leggen voor de alternatieve modellen voor de culturele infrastructuur die we in deel V zullen ontwikkelen.

‘De belangrijkste negatieve factor is – ons inziens – het sociale kader waarin een groot aantal zalen gesitueerd zijn. Nagenoeg 2/3 van de zalen maken deel uit van een groter gebouwencomplex. Dit kan een school (16%), een café (32%), een gemeentehuis, kazerne of dergelijke (samen 16%) zijn. De gebouwen waarvan de zalen deel uitmaken hebben praktisch nooit in hun geheel een specifiek culturele doelstelling. De zalen bestemd voor culturele doeleinden zijn er meestal slechts een beperkt onderdeel van. De culturele actie in het kader van dit geheel is dan ook slechts middel tot *religieuze, politiek, ideologische, opvoedkundige actie*, waarvoor het geheel bestemd is.’¹

Na de analyse van zes gebieden of secties in het Vlaamse landschap willen we, via een historische terugblik, terug uitzoomen en een context aanreiken waarmee het huidige landschap aan culturele voorzieningen beter begrepen kan worden. De beperkte steekproef toont dat er in de onderzochte gebieden een rijk arsenaal aan zalen ter beschikking staat. De culturele infrastructuur varieert van kerken, kloosters en kapellen die een nieuwe bestemming hebben gekregen, tot zalen in paleizen of villa’s, 19de eeuwse schouwburgen en musea, allerhande parochiezalen of vrijzinnige lokalen, of een watertoren en een spoorwegemplacement die werden herbestemd. Er is met andere woorden een rijk en divers infrastructureel landschap, een diversiteit die niet geheel vanuit het culturele project van Frans Van Mechelen, noch uit de recentere geschiedenis kan worden verklaard. Om te achterhalen waar de grote variëteit aan culturele typologieën vandaan komt, moeten we de voorgeschiedenis schetsen.

In het licht van dit verkennende onderzoek is de historische focus uiteraard beperkt. We noemen het een typologische voorgeschiedenis, we focussen op de erfenis van vroegere typologieën. Dit betekent dat we niet ingaan op alle beleidsbeslissingen, op zeer particuliere projecten, maar dat we enkele grote lijnen schetsen.

De analytische en cartografische blik van deel I gaat uit van de nevenschikking van de verschillende ‘cultuurhuizen’. Er wordt een quasi-neutraal standpunt ingenomen. De quote van Edgar Goedleven toont dat de neutrale blik moeilijk houdbaar is. Vele huizen dienen immers gesitueerd te worden binnen een rijke, maar conflictieuze verzuilingsgeschiedenis waarin de verschillende levensbeschouwelijke strekkingen een belangrijke rol speelden. De rode huizen, blauwe huizen en zelfs de ogenschijnlijk neutrale culturele centra waren qua uitdrukking en programma alles behalve neutraal. Ze zijn getooid met een kruis, een sikkel, een Vlaamse leeuw of met decoratieve, abstracte kunst en ruwe beton- en bakstenvlakken. Hoewel er programmatische gelijkenissen te traceren zijn – er is veelal een schouwburg, een foyer, een café, een bibliotheek – zijn de ideologische opvattingen die aan de basis liggen van deze huizen en dus ook de architectuur waarmee deze opvattingen gerepresenteerd worden, vaak zeer verschillend.

We willen in de eerste plaats nagaan op welke manier bepaalde ideologieën en opvattingen in verband met cultuur hun vertaling vinden in de architectuur en typologie van de gebouwen. Vaak communiceerden de gebouwen zeer expliciet waar hun oprichters voor stonden: via de inrichting, het gebruikte kleurenpalet, via allerhande symbolen, vlaggen, sloganske opschriften of andere propaganda. Soms gebeurde dit ook eerder impliciet: door programmatische onderdelen, de uitstraling, door de specifieke doelgroep die werd aangesproken en de manier waarop deze werden geadresseerd, door de beschikbare of afwezige voorzieningen, door de technische uitrusting, hun locatie in de stad of het stedelijk weefsel enzovoort. Ondanks de secularisatie en de verregaande ontzuiling is de erfenis nog steeds uit het bestaande lokalenbestand afleesbaar.

1 Edgar Goedleven (1965), o.c., p.2

We maken in dit deel in eerste instantie gebruik van secundaire literatuur. We volgen in grote lijnen de structuur van het boek 'Onder dak'. Alleen zullen we in functie van de conceptualisering andere, meer specifieke bronnen raadplegen. Het voorgaande boek biedt echter een goed overzicht om onze interpretatie aan te vatten. We hebben er 4 type-cultuurhuizen aan ontleend en ook de historische afbakening is op dit boek gebaseerd.² Zo gaan we in dit beknopte historische overzicht niet in op de periode na 1970, omdat de koppeling tussen programma en architectuurmodel er minder duidelijk te traceren is en er hierover weinig geschikt bronnenmateriaal te vinden is. Het is een lacune waar zowel de opdrachtgever als de opdrachthouder zich bewust van dienen te zijn. Wel trachten we na elk deeltje kort de actualiteit van de ideologische erfenis te articuleren.

In een kort intermezzo - deel III - dat volgt op dit luik over de erfenis, typeren we enkele recentere projecten. We maken deze actuele voorbeelden los van de historische modellen, omdat de inzet van deze ons inziens danig verschilt. In de recente architectuurprojecten lijken de externe randvoorwaarden - de omgang met bestaande infrastructuur, met historisch waardevol patrimonium, met stedenbouwkundige randvoorwaarden, smalle budgetten en inventief infrastructureel beheer - stringenter dan duidelijk gearticuleerde politiek-ideologische intenties die het infrastructuurbeleid sturen. Net zoals deze beknopte typologische geschiedenis te zeer veralgemeent, zo moet ook de actuele situatie met de nodige nuance worden benaderd. Het is wenselijk om zowel het historisch onderzoek als de analyse van actuele bouwpraktijken nauwkeuriger en meer gefundeerd te voeren. Door de korte looptijd van het onderzoek was het niet mogelijk om een meer grondige analyse van de bestaande situatie te voeren.

² Rik Stallaerts, e.a. (1987) *Onder dak. Een eeuw Volks- en Gildehuizen*. Gent: Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd- Provincie Oost-Vlaanderen. Onderstaande tekst is voor een groot deel een parafrase van delen uit dit boek.

2.1. Volkshuizen: socialistische ontvoogdingstrijd en de coöperatieve werking

'Vooruit' op de Gentse Vrijdagmarkt, door architect Ferdinand Dierkens
(bron: Onder Dak)

Aan het begin van de 20ste eeuw was België in heel Europa bekend omwille van zijn socialistische volkshuizen. We vinden ze op het platteland, in de omgeving van de mijnen en industriedomeinen, in dorpen en kleine steden.³

In de loop van de negentiende eeuw waaien allerhande nieuwe denkbeelden en theorieën over. De industriële revolutie heeft verregaande impact op de maatschappelijke vormgeving en de politieke structuren. Door de nieuwste wetenschappelijke bevindingen en de technologie te omarmen, trekt de burgerij langzaam de macht naar zich toe. Ondernemers richten de nieuwste fabrieken op en maken gebruik van machines en rationele productieprocessen, om hun macht en vermogen te vergroten. De burgerij maakt zich langzaam los uit de greep van de adel en de clerus en ageert tegen een maatschappelijke organisatie die op aloude tradities, op familieband of erfenis is gebaseerd. Arbeiders worden naar de steden – Gent, Antwerpen, Mechelen, Genk – gelokt, om de machinerie te bedienen. Ze huizen samen in de arbeiderswijken, de beluiken, cités van de grote industriesteden en weten zich eveneens te organiseren, ondanks de deplorabele leefomstandigheden, de uitbuiting en vervreemding. In de volkscafés circuleren nieuwe ideeën over de maatschappij, over de politiek, de economie en de reorganisatie van de macht. De arbeidersbeweging krijgt vorm en naast de invloed van de Franse verlichtingsdenkers, het Duitse Idealisme,... worden uiteraard de theorieën van Karl Marx en Friedrich Engels met gretigheid gelezen of verspreid.

Om het precieze statuut van de volkshuizen te begrijpen, is het belangrijk om kort het marxistische basisschema in herinnering te brengen. Marx maakt een onderscheid tussen wat hij de basis heeft genoemd – dit zijn in eerste plaats de economische determinanten, maar deze zijn verbonden met de directe behoeften voedsel, slaap, warmte, een dak boven het hoofd – en de ideologische bovenbouw - ideeën, concepten, waarden, religie en ook alles wat met cultuur te maken heeft. De bovenbouw is echter een menselijke

³ Zie: Stallaerts (1987), o.c.; of Annick Braumann, Marie Demanet (1984) *Maisons du peuple : architecture pour le peuple Belgique, Allemagne, Autriche, France, Grand-Bretagne, Italie, Pays-Bas, Suisse*. Bruxelles: A.A.M. editions.

uitvinding, is geconstrueerd, een maaksel en kan dus veranderd worden; of, om een meer strijdvaardige term te gebruiken, heersende ideologieën kunnen omver worden geworpen: de revolutie. Volgens Marx zijn ideologische constructies immers bedoeld om bestaande machtsverhoudingen, zoals klassenverschillen, in stand te houden. Het eerste doel van de socialistische beweging is opnieuw macht te krijgen over de arbeid, de productie, het economische systeem, waardoor vervolgens nieuwe ideologieën het licht kunnen zien. Samen met de oprichting van coöperaties hebben de volkshuizen een belangrijke rol in dit verhaal.

Vele volkshuizen ontstaan in volkscafés en bruine kroegen waar arbeiders na het werk samenkomen om er over de eigen leefomstandigheden, de arbeid en uitbuiting, hun rechten en over de maatschappij te discussiëren. De volkshuizen zullen zich snel uit de informele sfeer van de kroeg of café losmaken en als een complexe organisatie verzelfstandigen. De bruine kroeg verandert in een volkshuis, een instelling met een ander doel, een ander programma. De volkshuizen zijn zeer hybride constellaties, niet alleen ontmoetingsplaatsen, maar evenzeer productiecentra, winkels en opslagplaatsen, onderwijsinstellingen, culturele instellingen, redacties en drukkerijen, politieke fora. Er wordt niet alleen kunst of cultuur geconsumeerd (de bovenbouw in het marxistische denkschema), maar het zijn ontmoetingsplaatsen waar de arbeiders zichzelf overtuigen om zich politiek te organiseren, het recht in eigen handen te nemen met als belangrijkste doel de eigen leefomstandigheden te verbeteren (opnieuw controle krijgen over de basis en de economische determinanten).

2.1.1. De coöperatieve werking

In eerste instantie waren de volkshuizen geen culturele instellingen maar coöperatieve organisaties, waarin arbeiders zich beginnen te groeperen om in hun eigen onderhoud te voorzien. Men tracht zo vat te krijgen op de basisvoorzieningen, zoals voedsel, kledij, kennis, om later te groeien en invloed uit te oefenen op een hoger niveau. De strijd om de basisproducten van de gewone man vermengt zich met de politieke strijd voor beter leefomstandigheden voor arbeiders.

De eerste volkshuizen moeten bijgevolg als werkplaats annex winkel worden getypeerd. Zowel het Gentse als het Brusselse volkshuis ontstaat als een coöperatieve bakkerij, die zich inzet voor de verbetering van de voedselvoorziening. De coöperatieve huurt een werkplaats met bakkersoven achterin een café en verkoopt het brood aan productieprijzen. Door op deze manier zelf economische activiteiten op te zetten, trachten ze de economische onderdrukking met hun eigen wapens (arbeidkracht) te bestrijden. Via de coöperatieve werking treedt de arbeidersklasse in concurrentie met de patroons.

2.1.2. Representatie en propaganda in de architectuur

De socialistische huizen waren echter meer dan alleen productiecentra, nieuwe economische actoren. De huizen vertolkten ideologische opvattingen en vormden dus een belangrijk instrument van de socialistische propaganda. De architectuur van de volkshuizen was dan ook allesbehalve bescheiden of neutraal. Ze moesten de invloed van de volksbeweging voelbaar en zichtbaar maken. Representatie was een belangrijk onderdeel van de architectuur. Gehuurde panden werden vooral via opschriften onderdeel van de zichtbaarheid van de beweging. Namen van socialistische leiders werden op de gebouwen aangebracht, evenals politieke slogans. Het staalwerk werd rood geschilderd, aan de muren hingen portretten van belangrijke socialistische denkers. Vlaggen, opschriften blinde gevels, affiches in de etalage zorgden dat de kleur van de huizen in de straat of de stad zichtbaar werd.

De oprichting van het volkshuis was een belangrijke vertaling van de coöperatieve werking en de strijd tegen onderdrukking. In 'het huis' is de arbeider thuis en moet hij voor niemand onderdoen. De gebouwen werden veelal opgericht met ingezameld geld en eigen werkkrachten. Ze worden getypeerd door een weerkerend grondplan dat we zien in verschillende Europese volkshuizen, zoals de 'Maisons Communes' in Frankrijk en de 'Casa del Popolo' in Italië.⁴

2.1.3. Cultuur als vormingsinstrument

Het is pas later, op het ogenblik dat de arbeidersbeweging sterker komt te staan, dat de activiteiten van de volkshuizen met een cultureel project worden uitgebreid. Dit culturele programma wordt binnengebracht in het kader van scholing en zelfeducatie voor de arbeider en zijn gezin. Zo was een van de vroegste culturele activiteiten van de arbeidersbeweging de oprichting van leesclubs. Het voorzien van goede lectuur werd een continue bekommernis en vertaalde zich in de aanwezigheid van een bibliotheekhoek in elk volkshuis. Enkele van deze bibliotheken verwezen letterlijk naar het te bereiken doel, met namen als "volksverheffing" en "hoger op". Laagdrempeligheid was een belangrijke eigenschap en werd bekrachtigd door middel van een leestafeltje in het café, waarop een kleine selectie 'goede' boeken raadpleegbaar was.

De zalen bestemd voor de culturele werking vormen oorspronkelijk slechts een klein onderdeel van het totale complex, hoewel sommige volkshuizen evolueren tot ware paleizen met feestzalen, balzaal, bibliotheek, cinema, grand café, magazijnen, pers en administratie. Het verschil met andere typologieën, zoals de liberale en katholieke huizen die verder besproken worden, schuilt in de emancipatorische rol die het culturele programma opneemt. Het karakter van een bibliotheek in een volkshuis is dan ook anders dan dat in een liberaal of katholiek huis.

2.1.4. Het paleis en hun filialen

De coöperatieve vereniging richt verschillende filialen op, die samen een netwerk vormen in de stad. Ook volkshuizen maken deel uit van het coöperatieve netwerk, maar deze functioneren nooit alleen. Aangezien de arbeidersbeweging de maatschappij volledig wilt veranderen, krijgt elke functie een socialistische pendant: de fabriek, de winkel, het café, de school, de krant. In Gent bestaat het netwerk op het eind van de negentiende eeuw uit verschillende bakkerijen, apothekers, wijklokalen, kledingzaken en een feestlokaal. Naast de consumptiesector huist een groot deel van de gebouwen ook productieplekken, zoals de redactie van een krant, een drukkerij, een suikerfabriek en allerhande werkhuizen voor het produceren van basisgoederen.

De cafés waren ten slotte ook meer dan enkel ontmoetingsplaatsen. De ideologie van zelfeducatie en vorming heeft zijn weerslag op de aard van deze cafés, die zich nadrukkelijk wensen te distantiëren van de traditionele herbergen en kroegen. Het zijn ontmoetingsplaatsen voor de arbeider, waar gediscussieerd wordt en van waaruit men uitgenodigd wordt in de aanpalende bibliotheek-, feest- of sportzaal. Sterke drank is er verboden. De gelagzalen van de volkshuizen fungeren als de eerste plaats waar de arbeider in contact komt met de socialistische politieke beweging en ideologie. De Gentse Vooruit is meer dan een café. Het is een complete wereld: een paleis van en voor het volk.

4 Zie: Braumann (1984), o.c.

2.1.5. De actualiteit van het verleden

Vanaf de jaren '60 kende een groot deel van de volkshuizen een periode van verwaarlozing en verval. Recent werden enkele gebouwen herbestemd, veelal als culturele infrastructuur. Maar de actualiteit schuilt uiteraard niet enkel in de herbestemming van dit socialistische patrimonium. De arbeidersstrijd heeft aan belang ingeboet, maar het vroegere politiek-economische programma wordt vandaag wellicht op een andere manier ingevuld.

(1) Emancipatie en ontvoogding van kansengroepen

We zien vandaag bijvoorbeeld nieuwe instellingen verschijnen die de emancipatorische werking van de volkshuizen navolgen. Er zijn een aantal interculturele centra of organisaties die via hun programmering ook etnisch-culturele minderheden trachten te bereiken. Onder impuls van hun diversiteits-kansengroepenbeleid ondersteunt de Vlaamse Gemeenschap allerlei culturele of sociaal-artistieke organisaties die zich richten op kansengroepen, zoals Mana vzw, Prisma vzw, De centrale, Kif Kif, Victoria Deluxe, en anderen. Sommigen stichtten ook hun eigen cultuurhuizen. De Roma in Borgerhout is een oude volkse cinemazaal die jarenlang leegstond. Na jaren van frustratie nam de buurt het heft in handen en bouwde op vrijwillige basis de buurtcinema om tot cultuurzaal. Ook nu nog is de dagelijkse werking in handen van vrijwilligers en buurtbewoners. De achterliggende idee is er één van participatie en emancipatie van de buurtbewoners die niet alleen uit de geëngageerde blanke middenklasse bestaan, maar ook uit etnisch-culturele minderheden.

(2) Coöperatieve werking

De coöperatieve gedachte wint vandaag aan belang, maar is niet langer verbonden met de klassenstrijd of met emancipatorische logica die de socialistische ontvoogdingsstrijd kenmerkte.⁵ Ook vandaag worden allerlei coöperatieve werkingen opgezet: Co-investeringen (co-investment), Co-productie (co-production), co-beheer (co-governance), co-eigenaarschap (co-property),...⁶ We vinden deze logica in de alternatieve economie - het hele debat over de zogenaamde commons - maar ook in allerlei samenwerkingsverbanden die de economische of juridische sfeer overstijgen. Kunstenaars en freelancers die strikt individueel opereren en persoonlijk werk maken, groeperen zich vaak tot coöperaties om zo samen een werkplek te delen, materiaal aan te kopen en kennis uit te wisselen. Deze coöperaties lijken opgestart vanuit een economische noodzaak, maar in het discours wordt ook de meerwaarde van het samenwerken uitgespeeld. De ontmoeting die het resultaat is van dergelijke samenwerkingsverband levert een surplus op sociaal, cultureel en creatief vlak. De motieven om krachten te bundelen zijn met andere woorden zeer divers: idealistische overwegingen, sociale bekommernissen, politiek activisme of louter uit economisch pragmatiek.

(3) De nieuwe communes, samen-leven in gedeelde infrastructuur

Een laatste tendens zullen we nader bespreken in punt 2.3.4. De ontvoogdingsstrijd van de arbeidersklasse leidde ook tot een aantal alternatieve samenlevingsvormen en utopische projecten, waarvan de Parijse Commune wellicht de bekendste is. Ook deze alternatieve samenlevingsvormen zijn aan een revival toe. Denk aan de gemeenschapstuinen of co-housingprojecten.

⁵ Zie in dit verband bijvoorbeeld: Richard Sennet (2012) *Together: The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. New Haven & London: Yale University Press;

⁶ Ahrensbach, Beunderman, Fung, Johar, e.a. (ed.) 2012 *Compendium for the Civic Economy*. Amsterdam: Trancity*Valiz

2.2. Liberale huizen: de opkomst van de openbare culturele instellingen, de burgerlijke salons en het onderliggende Bildungsideaal

Het liberaal art nouveau huis 'Help U zelve' te Antwerpen (bron: Onder Dak)

Naast de volkshuizen vinden we ook liberale huizen terug; zoals het 'Liberaal Volkshuis' te Antwerpen van Jan Van Asperen waarvan hier de gevel is afgebeeld. Het lijkt alsof deze liberale huizen minder voorkomen, maar dit is slechts schijn. In 'Onder dak' worden de liberale huizen eerder summier behandeld. In dit boek wordt namelijk in de eerste plaats op de socialistische huizen en de ideologische oppositie tegen deze volkshuizen gefocust, waardoor tendensen die een andere logica bezitten, gedeeltelijk worden miskend. De inzet en het programma van de grotere en best gekende voorbeelden van volkshuizen zoals het 'Maison du Peuple' in Brussel van Victor Horta en zelfs de Gentse Vooruit zijn eerder op burgerlijke dan op socialistische modellen geïnspireerd.

We verwijzen hier naar Jurgen Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* uit 1962, een boek waar deze Duitse filosoof stilstaat bij de opkomst van de burgerij en de manier waarop onder invloed van denkbeelden van deze nieuwe maatschappelijke klasse onze opvatting omtrent de openbare sfeer transformeert.⁷ Habermas laat zien dat de duidelijke scheiding tussen privaat en publiek, tussen de politieke (polis) en huiselijke sfeer (oikos) in de burgerlijke samenleving onder druk komt te staan, of toch zeker danig wordt gecompliceerd. Enerzijds worden kunst en cultuur aan de klerikale en aristocratische macht onttrokken. De beeldende kunst, de beeldhouwkunst en de literatuur worden autonome disciplines en er ontstaan 'publieke plekken', openbare instellingen zoals het Museum, het Theater, de Bibliotheek en de Universiteit die het publieke karakter van de cultuurproductie moeten bewaken; tegen de privatiserende kracht van de klerikale en aristocratische

7 Jürgen Habermas (1971 [1962]) *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Berlin: Neuwied

macht. Anderzijds, zo argumenteert Habermas, verplaatst het publieke gesprek zich grotendeels naar de private sfeer van de burgerlijke salons en iets later naar de massamedia. Met de opkomst van de salons worden ook steeds meer geschriften in omloop gebracht: tijdschriften, kranten en andere periodieken. De media worden volgens Habermas steeds belangrijker en nemen geleidelijk de rol van het salon over.

De houding van de burgerij ten aanzien van kunst of cultuur, en ten aanzien van de openbare sfeer is dan ook fundamenteel ambivalent. De kunst versiert weliswaar niet langer het paleis of de kerk. Ze wordt in musea, op allerhande podia en in literaire clubs,... publiekelijk besproken of voor een publiek tentoon gesteld en wordt bijgevolg onttrokken aan de representatieve logica die vroegere kunst kenmerkt. Alleen is dit publiek niet het publiek in de meest brede zin van het woord. Het is niet het gepeupel of het volk van het Volkshuis, maar in de eerste plaats een publiek van toehoorders: de geïnteresseerde culturele elite. Op het moment dat kunst niet langer de representatie dient, niet langer een middel is om de monarchistische of religieuze macht te verbeelden, wordt het een zaak van de belangeloze beschouwing, zoals Kant heel duidelijk heeft laten verstaan. Artistieke producties worden omwille van het werk zelf bekeken. Cultuurbeleving wordt een recreatieve aangelegenheid, een private zaak voor mensen met voldoende vrije tijd of interesse.

Het mag duidelijk zijn dat de liberale partijen zich op een andere manier hebben georganiseerd dan de arbeidersklasse. Het burgerlijke Bildungsideaal heeft een andere connotatie en ambitie dan de emancipatorische gedachte van de socialistische volkshuizen. Ondanks de verschillen zien we dat de progressieve burgerij – Horta en zijn anarchistische broodheren – zich in de ambitie van de arbeiders herkent, en omgekeerd zien we dat de arbeiders zich aan de progressieve burgerij spiegelen.

2.2.1. De burgerlijke salons, vrije tijd in de semi-openbare sfeer

De burgerij besteedt een belangrijk deel van haar tijd aan kunst en cultuur. Het is een deel van de ontspanning, de vrije tijd. Men kan het zich veroorloven de tijd te vullen met filantropische gedachten en in een ongedwongen sfeer praten over beeldende kunst en muziek. De dames en heren ontvangen in hun huizen, in hun salons, andere leden van de culturele elite. De 19de eeuwse burgerlijke cultuur is een elite-cultuur.

De 19de eeuwse burgerhuizen – hôtels particuliers - waren zodanig ontworpen dat een voorste deel van de kamers als publieke ruimte kon dienen.⁸ De burgerhuizen waren op dit ontvangst of het sociale verkeer afgestemd. De term Hôtel verwijst trouwens naar hôte, wat betekent dat in deze huizen niet alleen door het gezin en haar personeel werd bewoond, maar dat er ook gasten werden ontvangen. Het publiek - een select gezelschap - werd binnengehaald in de privéwoning. De woningen bevatten een hele reeks kamers of salons die aan het sociale verkeer waren gewijd: grote salon, klein salon, rookkamer, de boudoir van madame, het kantoor van monsieur, de biljartzaal, de privébibliotheek, allerhande wachtkamers en kabinetten. Deze salons werden ontsloten rond een vestibule, een monumentale hal waarin het publiek vanop de straat in het huis werd geleid. Het typische burgerhuis was een bel-etagewoning, de voornaamste verdieping van het huis is de eerste verdieping. De gebouwen hadden een ontdubbelde circulatie: naast de statige trap was er ook een kleinere diensttrap voorzien. Op het gelijkvloers - par-terre - bevonden zich veelal de keuken, opbergplaatsen en vertrekken van het personeel. De representatieve publieke ruimtes waren gescheiden van de

⁸ Voor de bespreking van de burgerlijke woontypologie baseren we ons op Monique Eleb (1989) *Architectures de la vie privée*. Bruxelles / Paris: A.A.M. / Hazan

private ruimtes van de familie - kinderkamers, slaapkamers, zolderkamers, bad- en wasruimten. Deze waren eerder van ondergeschikt belang en kregen ook architecturaal beduidend minder aandacht.

De verschillende receptieruimtes of salons hadden de juiste maat om een grote groep mensen te kunnen ontvangen, maar lijken tegelijkertijd het intieme karakter van een woonkamer te behouden. Elke kamer had zijn 'stemming', zijn specifieke atmosfeer en zowel de maatvoering, de aankleding als de inrichting waren op een specifieke bestemming afgestemd: een kamer gewijd aan boeken, een vertrek met piano om soirees van kamermuziekensembles te genieten, een zaal om met gasten te tafelen, een kleinere ruimte met luie fauteuils om met hen over wereldse zaken te discussiëren, een boudoir waar de dame zichzelf opdirkte en minnaars ontving. De salons waren naast plekken waar een sociaal netwerk werd uitgebouwd, ook belangrijke culturele fora. Er gebeurde een voorselectie van interessante werken, die daarna openbaar gemaakt werd in de officiële openbare instellingen. Er ontstaat bijgevolg een tussenfase in de kunstproductie en -consumptie: de werken die worden geproduceerd in de studio of het atelier van de kunstenaar, worden besproken in het salon en slechts selectief, als gecanoniseerd oeuvre, getoond in de publieke instelling.

2.2.2. Het Museum, het Theater, de Bibliotheek,...: het ontstaan van de autonome, publieke instellingen

De burgerij ondersteunde en stimuleerde tegelijkertijd een reeks autonome culturele instellingen waar de door hen bepaalde canon van het artistieke werk aan het publiek getoond kon worden. Deze publieke instellingen vormen het complement van het salon. Er vindt een ontdubbeling van het culturele leven plaats: er is de semipublieke ruimte in de hôtels en de publieke institutionele ruimte van het museum, de schouwburg, de bibliotheek. In de periode tussen 1750 en 1850, de tijd van de revoluties (de Amerikaanse, de Franse, de Belgische revolutie) en de bijhorende secularisering, voelen de nieuwe machthebbers, volgens Thomas Markus, de nood om instellingen op te richten die de maatschappelijke verandering belichamen. Als onderdeel van de representatieve democratie richt de burgerij allerlei nieuwe instellingen op: de culturele instellingen die we hierboven hebben vermeld, civiele gebouwen - scholen, universiteiten, stadshuizen en justitiepaleizen, gebouwen met een commerciële of recreatieve functie - hotels, bazaars, grootwarenhuizen en clubs. Er ontstaan nieuwe architectuurmodellen, specifieke gebouwtypologieën waar telkens één aspect van het maatschappelijke leven wordt uitgelicht en verzelfstandigt.⁹

In het museum worden de kunstwerken uit hun oorspronkelijke context – het paleis, de kerk - gehaald en transformeren ze binnen het raamwerk van het museum tot kunst. In het museum verkrijgen ze een zekere autonomie. Ze kunnen omwille van zichzelf worden gecontempleerd en transformeren tot een voorwerp van studie en belangeloze beschouwing. De museuminfrastructuur is volledig op de ordening en presentatie van werk gericht.

Net zoals het museum is de bibliotheek een plaats waar een collectie wordt samengebracht, gepresenteerd en beheerd, alleen is het niet langer beeldende kunst of artefacten, maar een boekencollectie. Ze verzamelt mensen in een ruimte rond de verzameling boeken. Op deze manier wordt de bibliotheek een plek voor de verspreiding van gecanoniseerde kennis en informatie, maar ook van hun ordening. Het is een instelling die controle houdt over de informatie die wordt verspreid.

⁹ Voor een overzicht van de verschillende publieke instellingen die in de loop van de 18de eeuw het licht zien verwijzen we naar Thomas Markus (1998) *Buildings and Power. Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*. London: Routledge.

De schouwburg is tenslotte een plek die gewijd is aan het schouwspel. De muziek, de dans of het theater zijn er ook niet langer onderdeel van het hofleven, maar verzelfstandigen zich tot volwaardige disciplines. Het gebouw installeert een heldere scheiding tussen de scène, de coulissen of backstage en het publiek. Het is een plek waar de beschouwers zich voor een moment uit de wereldse sfeer afzonderen om zich volledig te richten op het spektakel – een fictieve of geconstrueerde voorstelling van de wereld.

Elk van deze instellingen heeft een beperkt en afgelijnd aantal gebouwmodellen opgeleverd, waarbij echter net zoals in de burgerhuizen een onderscheid kan worden gezien tussen een voorplan en een achterplan, backstage en frontstage.¹⁰

2.2.3. Bildungsideaal

In tegenstelling tot de volkshuizen nemen de liberale huizen de culturele vorming van het volk als één van hun basisdoelstellingen. *Bildung* impliceert dat het volk via de openbare instellingen afstand kan nemen van zijn vertrouwde omgeving, van het ruwe leven op het platteland en de heersende gewoonten. Nieuwe ervaringen of omgevingen zou hen in eerste instantie van zichzelf vervreemden; maar precies door de geïnstalleerde afstand zou men uiteindelijk zijn ware zelf ontdekken. Allerhande Musea, Bibliotheken, maar ook scholen en gestichten werden in de loop van de 19de eeuw opgericht en deze hadden een algemeen idee van volksverheffing en burgerlijke opvoeding als één van hun belangrijkste doelen. Het volk is hier niet de revolterende arbeidersklasse, maar slaat eerder op de onwetenden. Beelden van de niet-wetende boer of het kind, twee figuren die in het verlichtingsdenken en het humanisme continu worden opgevoerd, zijn ook in de burgerlijke ideologie alomtegenwoordig en liggen aan de basis van het filantropische gedachtengoed, het hygiënistische debat, de verbreiding van onderwijsinstellingen, de oprichting van musea en bibliotheken.

In pedagogische traktaten vervangt het 'Bildung'-ideaal (de vorming naar een voorbeeld) het oudere 'Ausbildung' (beroepsopleiding).¹¹ Het culturele gebeuren wordt openbaar en scheurt zich los van private instellingen en bekommernissen. Kinderen, zo dacht men, moeten niet handelen zoals volwassenen. De jeugd moet niet noodzakelijk vol participeren aan het wereldse gebeuren, maar moeten de kans krijgen om in volle vrijheid hun eigen karakter en vermogens te ontwikkelen. De voorwaarde is echter dat externe omstandigheden deze uitbouw niet belemmeren: de blootstelling aan weer en wind, het onherbergzame verblijf in kapotte bouwsels, het ongewilde contact met liederlijke praktijken in feestzaal en dorpscafé.¹² De instellingen waren immers een afspiegeling, een geïdealiseerde voorstelling van de wereld buiten. De nieuwe instellingen worden in aparte, speciaal hiervoor toegeruste gebouwen gehuisvest. De gebouwen zijn een bijzonder belangrijk instrument om maatschappelijke idealen uit te dragen. De negentiende eeuwse instellingen representeren de samenleving. De architectuur dient om vele redenen model te staan. De burgerlijke cultuurhuizen zullen op allerhande domeinen – technisch, economisch, hygiënisch - voorbeeldig zijn.

Vanuit een Bildungsideaal beslist de liberale elite hoe het volk gevormd

10 Deze logica wordt helder beschreven in Goffman's oeuvre. Zie onder meer: Goffman (1959) *The Presentation of the Self in Everyday Life*. London: Anchor Books edition; Goffman (1974) *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. London: Harper and Row

11 De conceptualisering is gebaseerd op J.E. Pleines (1978) *Bildungstheorien. Probleme und Positionen*. Freiburg: Herder Verlag, H.G. Gadamer, *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B. Mohr, pp.15-24

12 Zie de analyse van het scholenbouwdiscours aan het eind van de negentiende eeuw: M. Van Den Driessche (2009) *De architectuur van het schoolcomplex in de Belgische context*. Gent: Onuitgegeven Doctoraal proefschrift, pp.305-377

wordt. De burgerij geeft het voorbeeld, het ideaalbeeld dat nagestreefd moet worden. Dit verklaart het belang van de voorselectie in de salons en het tonen in de instellingen: het volk moet gevormd worden naar het voorbeeld dat door de elite gesteld wordt. Ook de oprichting van openbare universiteiten, publieke scholen en avond- en zondagsonderwijs wordt door de verlichte burgerij sterk aangemoedigd in een poging de ongeletterdheid te bekampen en de inhoud van het onderwijs te sturen.

2.2.4. De actualiteit van het verleden

Hoewel het burgerlijke maatschappijmodel in de loop van de twintigste eeuw fel wordt bekritiseerd, blijft haar invloed opmerkelijk genoeg zeer lang doorwerken: tot diep in de twintigste eeuw en wellicht zelfs tot vandaag. Zo beschreef Brian O' Doherty in 1976, in zijn ondertussen klassiek geworden tekst 'Inside the White Cube', hoe zelfs de modernistische abstracte kunst schatplichtig is aan het hierboven beschreven cultuurideaal.¹³ De ideale kunstgalerij, zo beschrijft hij, is een plek die het kunstwerk onttrekt aan alle factoren die met 'artistieke' karakter van het werk zouden kunnen interfereren. Het werk wordt in de meest ideale omstandigheden – in the white cube – tentoongesteld. De kunst wordt losgemaakt uit de wereld, zodat de volledige aandacht op de evaluatie van het werk zelf kan worden gericht. O' Doherty argumenteert dat de witte galerieruimte een wonderlijke hybride is. Het is een plek die het sacrale karakter van een schrijn of een kerk belichaamt, maar ook de plechtstatigheid van de wonderkamer aan het hof, en zelfs de mystiek van een wetenschappelijk laboratorium. Het exquisite, witte, artificiële ontwerp maakt een ruimte, zo stelt de schrijver, die volledig aan de esthetische beschouwing is gewijd.

Een analoog verhaal zou kunnen worden verteld met betrekking tot de theatrale ruimte, maar nu spreekt men niet langer over de White Cube maar over de Black Box. De black box is een perfect aanpasbare technologische omgeving dat allerlei vormen van spektakel accommodeert. Ondanks de commerciële druk en de beïnvloeding van de media beantwoorden de programmering van onze cultuurcentra en de collectie voor een groot deel aan het hierboven beschreven Bildungsideaal. Zowel cultuurcentrum als de openbare bibliotheek zijn tot vandaag instellingen die via hun programmering een zekere artistieke kwaliteit garanderen. Ook de idee van polyvalentie en neutraliteit die de huidige culturele infrastructuur kenmerkt, herinnert aan de ideologie van de white cube en de black box en het onderliggende Bildungsideaal.

Het beschreven institutionele model wordt in de kunstwereld sinds het begin van de twintigste eeuw in vraag gesteld. Men wil museale ruimtes denken die voorbijgaan aan het idee van de Black Box of de White Cube.¹⁴ Dit uit zich vandaag in allerlei vormen van institutionele kritiek. Kunstenaars trekken uit het museum. Ze maken site-specifieke kunst, zoeken alternatieve tentoonstellingslocaties, nemen deel aan allerlei kunstfestivals. Kunstenaars, acteurs en performers trekken de straat op, interveniëren in de publieke ruimte, ondervragen achteloze passanten met hun artistieke interventies. Desalniettemin wordt het institutionele raamwerk van het museum, het theater of de kunstkritiek, de instellingen waarbinnen kunst feitelijk tot stand komt, telkens opnieuw bekrachtigd. De verzelfstandiging of esthetisering van artistieke producties wordt steeds weer afgezet tegen en geïsoleerd uit de wereldse sfeer waaruit de kunst lijkt te zijn ontstaan.

De bedreiging van het hierboven beschreven model komt evenwel niet van

13 P. O' Doherty (1999) *Inside the White Cube. The ideology of the Gallery Space*. Expanded Edition. Berkeley: University of California Press

14 Johan Idema, Roel Van Herpt *Beyond the Black Box and the White Cube*. LA Group/SfA: Rotterdam

binnenuit, maar vooral buitenuit en ook hier is Habermas' analyse veel betekenisvol. De rol van het burgerlijke salon lijkt uitgespeeld. De massamedia - televisie, radio en de tablets - hebben onze woonkamers ingepalmd en het zijn de media die steeds nadrukkelijker selecteren welk werk 'waardevol' is, welke onderwerpen er worden behandeld, wat voor een televisie-, radio- of lezerspubliek goed wordt bevonden. Het zijn kijkcijfers en lezersprofielen die bepalen wanneer en hoeveel zendtijd of pagina's aan een onderwerp wordt besteed. De media nemen nu grotendeels de rol van de vroegere salons over, met als belangrijkste verschil dat het culturele debat letterlijk achter de schermen gebeurt. In de media wordt een specifieke voorselectie gemaakt: over wat men zal berichten, hoe men zal berichten, met welke toon, etc. Het publiek wordt een passieve receptor, het eigenlijke debat vindt in de televisiestudio's of de tijdschriftredacties plaats.¹⁵

Het is nog niet geheel duidelijk wat de invloed van de nieuwe media - blogs, sociale netwerksites en andere vormen van digitale schrijverij - kan zijn, maar er lijkt opnieuw een belangrijke revolutie in de maak. De opkomst van de nieuwe media biedt immers kansen voor een grotere meerstemmigheid, voor nieuwe discussiefora, voor een hernieuwde vorm van kritiek. Tegelijkertijd dreigt altijd het gevaar voor nieuwe machinaties en controlemechanismen. Belangrijke digitale platforms zoals google, facebook of amazon verwerven in de nieuwe virtuele wereld immers zeer snel een machtsmonopolie en de controle die zij uitoefenen, de commerciële logica die hen voortdrijft, mag zeker niet worden onderschat. Ook op dit punt ligt een taak voor de musea, de theaters, de universiteiten, voor de bibliotheken van de toekomst. De oude culturele instellingen zouden zich via de nieuwe media kunnen heruitvinden.

15 Zie: Bart Verschaffel 'De mythe van de straat' in: Verschaffel *Van Hermes en Hestia. Over Architectuur*. Gent: A&S-books, pp. 99-118.

2.3. Kerken, feest- en parochiezealen, gildehuizen en kringen,...: gemeenschapsinfrastructuur in het archetypische dorp

Het gildehuys van Tielt (bron: Onder Dak)

In 'onder dak' wordt vervolgens de katholieke reactie op de opkomst van de volkshuizen en de arbeidersbeweging geschetst, maar ook hier wordt vooral een vroeg twintigste eeuwse geschiedenis verteld. Net zoals het ideologische programma van de liberale huizen in deze belangrijke bron slechts gedeeltelijk wordt getypeerd, gaat men eveneens voorbij aan de mythologie die aan het katholieke ideaal ten grondslag ligt. Met name het ideaalbeeld van het afgezonderde dorp: de leefomgeving waar iedereen de ander kent en weet waar éénieder voor staat. Het dorp is een plek van de families, de dorpsfiguren, de braderieën, de kringen en parochiezealen. Het is de plek van geruchten en roddels, maar ook een plek die eindeloos vertrouwd aanvoelt en onder andere in de Vlaamse literatuur – van Ernest Claes, over Hugo Claus tot Dimitri Verhulst – uitputtend wordt beschreven. Het is een wereld die vandaag lijkt te zijn verdwenen. De archetypische dorpen zijn opgelost in het verstedelijkte Vlaamse landschap, een postindustriële netwerkstad die zich laten kenmerken door hun centrumloze structuur, door de eindeloze lintbebouwing en suburbane verkavelingen onderling verbonden door allerhande infrastructuren.¹⁶

We doen opnieuw beroep op andere secundaire bronnen om de onderliggende opvattingen, de mythologie van de katholieke culturele instellingen te reconstrueren. Dit maal gebruiken we twee teksten. Een eerste tekst betreft een belangrijke, maar enigszins enigmatische tekst van Michel Foucault 'Les espaces autres'. Het is een lezing uit 1967, die de Franse historicus echter nooit heeft afgewerkt of gepubliceerd, wellicht omdat hij het hoogst problematische karakter ervan inzag.¹⁷ De tekst werd wel veelvuldig geciteerd

¹⁶ Declercq Dieter (2001) 'Fantoempijn of krokodilletranen? Over het einde van de straat en het verlies van de publieke ruimte in de postindustriële netwerkstad' in: AS n° 157

¹⁷ Net voor zijn dood in 1984 wordt de tekst in het architectuurtijdschrift 'Architecture / Mouvement / Continuité' als artikel in circulatie gebracht. De tekst maakt dus niet echt deel uit van zijn oeuvre. De redevoering lijkt enerzijds zijn denkbeelden omtrent de huidige maatschappelijke organisatie op krachtige manier samen te vatten, maar anders dan zijn meer systematische historische werk bevat deze ook verschillende gedachtesprongen, vreemde wendingen of vluchtpunten, ... waardoor het zeer moeilijk is de precieze inzet van de tekst te begrijpen.

en door verschillende auteurs anders geïnterpreteerd. Aan de vele lezingen voegen we hier dus een nieuwe interpretatie toe. Een tweede tekst is van Henri Lefebvre 'Notes écrites sur un dimanche dans la campagne française' en vormt het sluitstuk van zijn eerste boek over de filosofische categorie het alledaagse.¹⁸ In dit hoofdstuk beschrijft de Franse denker een feest ergens in een dorpsgemeenschap op het Franse platteland. Tussen beide teksten zijn een aantal interessante parallellen te ontdekken.¹⁹

Michel Foucault construeert zijn verhaal rond een mythische Middeleeuwse ruimtelijke organisatie. Het is een referentie die ook binnen een gemoderniseerd katholiek wereldbeeld van groot belang blijft en misschien zelf de basis legt voor het twintigste eeuwse katholieke culturele project: de functie van de parochiezaal, gildehuizen of kringen.²⁰ Wanneer we, met Foucault, de geschiedenis van de Middeleeuwse ruimte zeer ruw omschrijven, dan zien we dat deze ruimte zich kenmerkt door een hiërarchisch stelsel van onderscheiden plekken: sacrale plekken en profane plekken; beschutte plekken en plekken in open lucht; het centrum en de rand; stedelijke en rurale omgevingen; de bovenmenselijke hemelse sfeer en het aardse, wereldlijke gebeuren. In de Middeleeuwen was er een duidelijke hiërarchie. De vermenging van of de omgang met deze verschillende sferen bepaalde grotendeels de Middeleeuwse maatschappijorganisatie.

In het archetypische dorp vormt de kerk het centrum. Letterlijk - omdat de klokkentoren als architecturaal artefact het centrum van het dorp markeert - maar ook figuurlijk - alle gebeurtenissen lijken zich rondom deze gemeenschapsruimte te centreren. De kerk bakent een gewijde, afgezonderde ruimte af, een vrijplaats, een plaats waar het 'onnoembare' huist. Maar het is tevens een plek waar alles wat in het leven van belang is, wordt gevierd of herdacht: de geboorte en de dood, de wisseling van de seizoenen, de passage van de kindertijd naar volwassenheid, van het vrijgezellenbestaan naar de huwelijksband. Het schip maakt een interieur die een hele gemeenschap kan bevatten, zodat deze er op alle belangrijke momenten kan samenkomen. Er zijn vieringen voor specifieke standen en beroepen (boeren op Sint-Elooi of Sint Eligius, timmerlieden op Sint-Jozef, zieken op Sint-Stefanus), bepaalde maatschappelijke groepen (vrouwen, kinderen, gelukzoekers, reizigers). Er zijn missen voor nabestaanden, voor families, missen met bijzondere liturgische betekenis. Er worden met zeer specifieke intenties erediensten gehouden. Maar de kerk biedt ook een oord waar men zomaar terecht kan, waar men zich als individu in stilte kan terugtrekken, waar men ook als vreemdeling beschutting, bescherming, asiel kan vinden. Het is een binnenruimte die in principe altijd en voor iedereen open staat.

De kerk is uiteraard niet de enige belangrijke ruimte in het traditionele dorp. Bij elke dorpskern horen een reeks andere voorzieningen, die in zekere zin de religieuze functie completeren: het marktplein, de begraafplaats, de veldkapellen op de rand van het bewoonde grondgebied, de feestzaal, de herberg, kroeg en bordeel, het klooster, de school. De gebeurtenissen die er zich afspelen houden gedeeltelijk verband met het religieuze, sacrale leven en de hierboven beschreven vieringen, maar kunnen zich moeilijker in de kerk zelf afspelen: het feest na de doopviering, de koffietafel na een begrafenis, de wittebroodsweken, de kermis of foor op het marktplein, het stille verdriet en de herdenking van gestorven verwanten bij het graf. Allen markeren de

18 Lefebvre (1958) *Critique de la vie quotidienne. Vol I – introduction*. Paris: L'Arche Editeur

19 Zie in dit verband: Maarten Van Den Driessche (2002) *Verblijven in het alledaagse. Henri Lefebvre / Michel de Certeau* Gent: onuitgegeven scriptie, pp. 118-129

20 Zie bijvoorbeeld de beschrijving van Vivekapelle, een ideaal dorp in de rand Brugge opgericht door de neogotische architect en katholiek ideoloog Jean-Baptiste de Béthune. Het dorp kent 500 inwoners en het grootste deel van haar grondgebied wordt ingepalmd door een neogotisch complex met een kerk, een pastorie, een kerkhof, een broeder- en een zusterklooster, elk met hun eigen schoolgebouw. Het project wordt beschreven in: Bekaert, Geert, *Landschap van Kerken: 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen*, Leuven: Davidsfonds, 1987.

overgang tussen de sacrale sfeer en het dagelijkse leven.

De Middeleeuwse ruimte die zich manifesteert in de centripetale organisatie van het typische dorp, was duidelijk hiërarchisch gestructureerd en lijkt gesloten, geheel op zichzelf gericht. Door andere ruimten – de zogenaamde heterotopia – met de gewijde ruimte van de kerk te verbinden, compliceert Foucault echter de oorspronkelijke eenduidigheid. Zoals de rest van zijn oeuvre, doet hij dit in de eerste plaats om de huidige maatschappelijke organisatie en dominante denkbeelden een spiegel voor te houden. Datgene wat we als vanzelfsprekend beschouwen, is meer geconditioneerd, maar ook heterogener dan op het eerste zicht lijkt.

Lefebvre doet iets zeer analoogs, maar nu niet met betrekking tot de ruimte, maar op het moment dat hij het feest - een specifiek evenement dat ook in Foucaults tekst kort wordt aangehaald - in verband brengt met het alledaagse leven.

“Het feest onderscheidt zich slechts van het ‘dagelijkse leven’ omdat de krachten die zich in - en door - het ‘dagelijkse leven’ geleidelijk opstapelen, tijdens het feest exploderen.”²¹

Ten opzichte van het dagelijkse leven heeft het feest iets fundamenteels ambigu. Enerzijds worden tijdens het feest voor een welbepaald moment de vaste maatschappelijke rollen omgekeerd: de dorpsgek krijgt de macht over de stad, de hele gemeenschap komt op straat, gezagsdragers worden voorwerp van spot en vermaak, nacht neemt het over van de dag, overmaat en verspilling moeten de regelmaat van het leven verdrijven, zigeuners en marktkramers slaan op het dorpsplein hun tenten op, de verloren zoon komt terug vanuit de stad, mannen verkleden zich als vrouw en vice versa. Tegelijkertijd doen deze omkeringen feitelijk niets anders dan de vaste orde bevestigen.

Het feest was wezenlijk voor een samenleving gebaseerd op tradities en conventies, maar behoudt ook vandaag een groot deel van zijn wervende potentieel. Denk aan de kermissen en braderijen, de festivals, de dopen in een studentenstad. Het feest - maar ook de kunst en cultuur die als varianten op het feest kunnen worden beschouwd - bieden een vluchtpunt. Het feest ensceneert verschil. De traditie heeft vaste methoden, instellingen overgeleverd om met maatschappelijke diversiteit om te gaan: met macht, dwaasheid, verspilling, met herinnering en geheugen, met de jeugd, met seksualiteit, het verschil tussen man en vrouw, met het generatieconflict, met familieverbanten, met gasten en vreemdelingen. Alleen zijn deze methoden niet noodzakelijk op de acceptatie van deze verschillen of de nood aan verandering gericht, maar evengoed op de bestendiging van het bestaande: de traditie, de bestaande machtsverhoudingen, sekseverschillen, de bestaande maatschappelijke orde. Na het feest gaat het dagelijkse leven weer zijn gewone gang, met alle onderscheiden en distincties, met de routine en regelmaat die het leven kenmerkt. Alsof er niets is gebeurd.

Zowel Foucault als Lefebvre tonen hoe de ruimtelijke logica van traditionele samenlevingen ook vandaag doorwerkt. Onze samenleving is modern geworden. We bewegen ogenschijnlijk gedachteloos van het ene naar de andere plek, van het ene land naar de andere, we bewegen achteloos tussen verschillende culturen. De ruimte en de tijd lijken te homogeniseren en toch blijven oude gewoontes en distincties doorwerken. Feesten is bijvoorbeeld nog steeds niet zo vanzelfsprekend en is ook vandaag voorwerp van controversen of conflict. Denk aan de jongeman die eind 2012 in Brussel werd aangerand omdat hij zich voor een studentendoop als vrouw had verkleed en zich zo op straat had begeven.

21 eigen vertaling naar: 'la fête se distinguait de la vie quotidienne que par l'explosion des forces lentement accumulés dans et par cette vie quotidienne elle-même.' LEFEBVRE (1947), Critique de la vie quotidienne. Vol.I, pp. 216.

2.3.1. Gemeenschapsontwikkeling volgens christelijke waarden

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden op het platteland allerhande initiatieven tot gemeenschapsontwikkeling die ingingen tegen het socialistische gevaar. Aan de basis van deze werking lagen christelijke waarden van sociaal engagement en liefdadigheid. Het programma was tweezijdig. Enerzijds werd zowel voor jeugd als volwassenen moreel verantwoorde vrijetijdsbesteding gezocht, vooral nu er een verplichte zondagsrust ingevoerd was. Anderzijds was er een sterk opvoedend aspect, berustend op een religieuze en morele vorming volgens christelijke waarden. Het motief voor de organisatie van dit gemeenschapsleven gaat aan het liefdadigheidswerk voorbij. Het katholieke project ontstond mede vanuit het besef dat meer en meer arbeiders zich van de Kerk afwendden en soelaas zochten binnen de socialistische beweging. De katholieke actie diende onder meer om de emancipatorische volksontwikkeling van de socialistische kant te onderdrukken. De katholieke initiatieven vertrekken dus in eerste instantie vanuit een behoudsgezinde reflex. Men zoekt zekerheden in een mythisch verleden. De veilige, maar besloten sfeer van het vroegere dorp is één van de belangrijkste referenties.

De clerus en katholieke burgerij wilden een organisatie creëren waarin de christen van de wieg tot het graf opgenomen kon worden, van de jeugdbeweging tot de seniorenclub. De beroeps- en parochieverenigingen bleven zeer bevoogdend. De meesters, patroons en priesters domineerden de verenigingen. Hoewel de culturele activiteiten van de verenigingen vergelijkbaar zijn met de socialistische beweging - de turnclub, het koor,... - zijn er grote tegenstellingen met de zich ontvoogdende arbeidersbevolking. De besloten gemeenschap rust op tradities, waar ieder zijn rol en plaats heeft. Vrouwen groeperen zich in de vrouwenclub, jongens en meisjes in de jeugdbewegingen en boeren in de boerenbond.

De katholieke gemeenschapsontwikkeling speelde zich af op twee terreinen. Er ontstaan beroepsverenigingen - de gilden - die arbeiders per ambacht groeperen. Daarnaast zijn er sociale verenigingen - de kringen - waar het verenigingsleven centraal staat.

2.3.2. Het verenigingsleven en de parochiezalen

Voor de opkomst van het socialistische en liberale denken op het platteland, vond het katholieke verenigingsleven veelal plaats in bestaande infrastructuur in de dorpskern, zoals scholen, in achterafzaaltjes bij de cafés, in een nevenruimte bij de kerk of in het klooster. De eerste eigenlijk katholieke lokalen ontstaan wanneer de socialistische en liberale bewegingen zich uitbreiden naar het platteland en een bedreiging vormen voor de maatschappelijke idealen die de katholieken bewaken. Men bouwt parochiezalen in de onmiddellijke nabijheid van de kerk en meestal in eigendom van de parochie. Ze bieden onderdak aan de vele kringen, maar nemen ook een belangrijke plaats op in het leven van de parochieleden. Men komt er samen voor geboortes, huwelijken en begrafenissen, voor kook- en naailessen. De katholieke gemeenschap organiseert zich rond een volledig apparaat aan lokalen en gebouwen: de kerk met zijn pastorie, het café met een achterzaaltje waar het koor repeteert, de broederschool voor de jongens en de zustersschool voor de meisjes en de parochiezaal. Het gemeenschapsleven speelt zich volledig rond dit gesloten en beschermende netwerk af.

2.3.3. De beroepsverenigingen en de gildehuizen

Vanuit professionele hoek starten de katholieken op het einde van de negentiende eeuw verschillende beroepsverenigingen. Deze gilden waren een rechtstreeks antwoord op de socialistische volkshuizen en coöperatieven. Er worden collectieven gevormd voor elke ambacht: houtbewerkers, drukkers, tapiissiers, schoen- en kleermakers, metaalbewerkers, borstelmakers.

Het waren notabelen en geestelijken die, in een bekommernis omtrent het opkomende socialisme, de middeleeuwse beroepsverenigingen wilden herstellen. In tegenstelling tot de klassenstrijd die in socialistische milieus woedde, ging de katholieke beweging uit van een broederlijke eensgezindheid tussen patroons en arbeiders. Een harmonieuze samenleving waarbij burgers, arbeiders en boeren vreedzaam en volgens katholieke waarden samenleefden, vormde het ideaalbeeld. Een sociale harmonie die ze meenden terug te vinden in de middeleeuwse maatschappij. Deze beroepsverenigingen richtten vaak onderwijs in. Vaklessen, avond- en huishoudscholen moeten de arbeiders vervolmaken, maar hen ook leren lezen en schrijven. Voor hun vrijetijdsbesteding waren er de verschillende kringen.

De gilden hadden nood aan een eigen lokaal. Daar konden immers de verderfelijke invloeden van buitenaf geweerd worden. Bovendien wilden de katholieken niet onderdoen voor de socialistische volkshuizen. Symboliek speelde een belangrijke rol in de bouw van de lokalen. De gildehuizen moesten een voorbeeld zijn van het maatschappijbeeld dat hun oprichters nastreefden. De neogotische stijl van vele gildehuizen refereert naar de harmonieuze middeleeuwse maatschappij. Het programma van de gildehuizen was gelijkaardig aan de volkshuizen en bevatte een bibliotheek, turnzaal, grote zaal,...

2.3.4. De actualiteit van het verleden

Het archetypische Vlaamse dorp bestaat niet langer. Vlaanderen is een verstedelijkte omgeving, die met wegeninfrastructuur, allerhande kanalen en netwerken is dooraderd. De bewoners verplaatsen zich als consument in deze ruimte en er bestaat steeds minder verband tussen de plek waar men woont, de plekken waar men werkt, zich ontspant, anderen ontmoet. De bewoners zijn modern geworden. De parochiale structuur is afgebouwd. De kerken lopen leeg, worden verkocht of men zoekt nieuwe bestemmingen. Toch heerst er een nostalgisch verlangen naar de duidelijkheid van de wereld zoals die ooit was, maar nooit terug zal komen.²²

Onder invloed van allerhande seculariseringsprocessen, de opkomst van de moderne wetenschap (in het bijzonder Galileo en Descartes), de nieuwe transport- en communicatienetwerken, lijkt de Middeleeuwse hiërarchische organisatie te verdwijnen. De onttovering van de wereld heeft, volgens Foucault, echter niet tot de onttovering van de ruimte geleid en dit toont zich in bepaalde elementaire categorieën en onderscheiden die we nog steeds gebruiken om over ruimte te spreken: het onderscheid tussen privaat en publiek, tussen familiale sfeer en de sociale sfeer, tussen de ongetemde wildernis en de civilisatie, tussen utilitaire ruimte en ruimten van cultuur, tussen feest en dagelijksheid, etc... Er zijn handelingen, momenten in het leven, gebeurtenissen die niet om het even waar of om het even hoe kunnen plaatsvinden: de eerste kus, de huwelijksnacht, de omgang met een lijk, ... het feest. De ruimte en de tijd zijn niet homogeen, niet isotroop, niet neutraal, maar fundamenteel heterogeen.

22 Zie: Bart Verschaffel 'De kring en het netwerk. Over het statuut van de publieke ruimte' in: Verschaffel *Van Hermes en Hestia. Over Architectuur*. Gent: A&S-books, pp. 9-26

Het traditionalistische wereldbeeld dat in katholiek-conservatieve ideologieën nadrukkelijk wordt bespeeld, was uiterst ambivalent, maar allerm minst vrijblijvend. Dit toont zich in de vele verenigingen, huizen, groeperingen die we allemaal kennen en die expliciet of impliciet aan de hierboven beschreven maatschappijorganisatie herinneren: carnavalverenigingen en feestcomités, fanfares, zangkoren en amateurgezelschappen, de jeugdbewegingen en studentenorganisaties, de vrouwenverenigingen, de mannen- en seniorenclubs. Dergelijke verenigingen blijven, vaak los van de oorspronkelijke ideologische motivatie en ondanks de ontkerkelijking, ook vandaag bijzonder relevant. Samenleven in verenigingsverband dwingt tot gemeenschapsvorming, iemand buiten te komen, anderen te ontmoeten, interactie aan te gaan. De verenigingen bieden ook een afgezonderde ruimte en tijd waar men gelijkgestemden aantreft, met anderen leert om te gaan. Het zijn plekken die een lokale gemeenschap constitueren en die voor velen zeer belangrijk zijn, zijn geweest of altijd zullen blijven.

We menen daarenboven dat de idylle van het dorpse gemeenschapsideaal in de parochies in lokale buurtwerking, de gesloten gemeenschappen en nieuwe woonvormen een hedendaagse pendant vindt. Enerzijds zijn er de co-housingprojecten, waar alles wat gemeenschappelijk kan zijn niet door elk individu voorzien wordt, maar gedeeld wordt door de relatief kleine gemeenschap. Op het ogenblik dat familiebanden afzwakken, het vrijgezellenleven boven het huwelijk wordt verkozen, eenouder- of eenkindgezinnen de regel worden,... zoekt men naar nieuwe vormen om samen te leven. Boven de kern van het gezin wordt een tweede niveau ingesteld, dat als een soort familie samenwerkt. Er wordt soms gezamenlijk gekookt, de kinderen vinden andere kinderen om tegen hun ouders samen te spannen, gereedschap, kennis en inzichten worden gedeeld, belangrijke gebeurtenissen worden gezamenlijk gevierd. Bepaalde infrastructuur wordt gedeeld of voor anderen opengesteld.

Anderzijds - en ideologisch sterk verschillend van de eerder progressieve co-housingprojecten, zijn er de 'gated communities'. Vanuit een conservatief en vaak rechts perspectief zijn deze woonkernen afgesloten en enkel toegankelijk voor de eigen 'community'. Gelijke stand, ideologie en waarden zijn hier de belangrijkste voorwaarden om deel uit te maken van de gemeenschap. Het is een maatschappijvorm waar verschillen juist worden geweerd om een ordelijke en overzichtelijke gemeenschap te creëren.

2.4. Vlaamse huizen: cultuurpolitiek versus homogene culturele gemeenschap als politiek ideaal

*Het Vlaams huis
'Elckerlyc' te Gent,
1941
(bron: Onder Dak)*

Een laatste type huizen is iets moeilijker om te typeren: de Vlaamse huizen. Indien we opnieuw 'Onder Dak' moeten volgen, valt er over deze huizen eveneens iets minder te vertellen. De huidige politieke actualiteit dwingt ons echter om de ideologische achtergrond van de Vlaamse huizen scherp te stellen.

Hier moeten we een belangrijk onderscheid maken tussen twee onderscheiden idealen. Enerzijds is er een cultuurpolitieke agenda. Er zijn talloze instellingen die waken over Vlaamse Cultuur en specifieke, vaak zeer lokale cultuuruitingen. Uiteraard denken we aan de literatuurhuizen, aan allerhande magazines en tijdschriften die opkomen voor de Nederlandse taal en aandacht besteden aan Vlaamse idiosyncratische uitdrukkingen: de literatuur, de poëzie, specifieke dialecten en taaluitingen. Maar er zijn ook de volkskundige musea en de heemkundige kringen, waar men, tegen het vergeten in, kennis over het verleden tracht te bewaren en te ontsluiten: kennis over lokale ambachten, vaardigheden en kunstvormen, over het erfgoed en patrimonium, over zeer diverse producten en activiteiten die typisch Vlaams zouden zijn: bier, veldrijden, culinaire specialiteiten. Er zijn folkloristische verenigingen: volkstoneel, volksdansen, folkmuziek. Er zijn beurzen, fondsen en drukkerijen die allen de promotie en verspreiding van de Vlaamse Taal en Cultuur tot doel hebben.

Anderzijds is er de politieke beweging, het Vlaams-nationalisme, waarin men de culturele identiteit of volkseigenheid gebruikt om een politieke gemeenschap te definiëren. Het eigene en vertrouwde wordt afgezet tegen het vreemde. Ik hier. Zij daar. Ik woon in mijn dorp, aan deze kant van de straat, de bewoners aan de overkant, van het nabij liggende dorp, die zijn de boosdoeners. Wij niet. Zowel de cultuurpolitiek als de politieke beweging hebben bepaalde aspecten met elkaar gemeen, maar kunnen allerm minst aan elkaar worden gelijkgesteld. De politieke beweging ontleent vele van haar argumenten aan de hierboven omschreven ideologieën die ze deels bekampen: de politieke ontvoogding (de arme, hard werkende Vlamingen tegen de arrogante Franse bourgeoisie), artificiële institutionele constructies die als ideaalbeeld verwezenlijkt moet worden (de mantra van het goede bestuur met efficiënt werkende instellingen) en uiteraard de idee van een homogene gemeenschap.

Voor al de idee dat betere politieke structuren - de Vlaamse Natie of Confederatie - dé culturele gemeenschap (de Vlaming) zou kunnen representeren, is uiterst problematisch. Het ideaal van de homogene cultuur, de volkseigenheid en een gesloten gemeenschap is immers een politiek fantasma. Cultuur is a-priori veranderlijk. Tradities gaan verloren en nieuwe gebruiken zien het licht. We mengen voortdurend impressies en invloeden, doen nieuwe ervaringen op. We worden continu met vreemde talen geconfronteerd, leren met nieuwe technologieën werken. Onze taal en taalgebruik evolueert. We worden continu gedwongen met anderen samen te leven en leren zo andere gewoontes en gebruiken kennen. We moeten voortdurend, van wie tot graf, onze gewoontes, gebruiken, de ingesleten routines aanpassen.²³

Mogelijks boezemt de steeds snellere modernisering angst in: de vele onheilspellende nieuwsberichten, de globale financiële crisis, de tastbare maatschappelijke diversifiëring. In een wereld waar eenieder van het ene naar het andere land reist; waar iedereen steeds wordt geconfronteerd met andere talen en culturen zelfs wanneer men in eigen land blijft of in de huiskamer voor een computerscherm; in een wereld waarin continu nieuwe berichten in omloop worden gebracht en van iedereen continu aanpassingen worden verwacht; in deze moderne wereld heerst mogelijks een verlangen naar orde, overzichtelijkheid, duidelijkheid, de zekerheden van een oude wereld. Ten opzichte van de hedendaagse samenleving hadden traditionele gemeenschappen misschien een min of meer gesloten karakter, maar zoals we in voorgaande analyse hebben laten zien, zijn traditionele samenlevingen niet zo eenduidig als in eerste instantie lijkt. De beslotenheid, de maatschappelijke duidelijkheid, de orde vertellen slechts een deel van het verhaal. Traditionele samenlevingen zijn immers doordrongen van de idee van verschil, van andersheid. Hun instellingen, structuren, hun feesten waren een middel om met verschil en diversiteit om te gaan en dienden niet alleen om de eigenheid te affirmeren.

2.4.1. Versterking van de culturele identiteit

Onder de noemer Vlaamse huizen nemen we verschillende types culturele infrastructuur op, die evenwel allen de culturele identiteit voorop stellen. Levensbeschouwing speelt (aanvankelijk) geen rol, de Vlaamse taal en cultuur is de gemeenschappelijke basis. De activiteiten van de Vlaamse huizen berusten op het versterken van deze cultuur.

2.4.2. Vlaamse huizen en de Vlaamse beweging

De Vlaamse beweging vormde zich in de nasleep van de Belgische onafhankelijkheid in 1830. Ze ontstond met andere woorden vanuit een Belgische ideologie; het Vlaamse bewustzijn werd pas later verzelfstandigd. De eerste Vlaamsgezinde groeperingen ontwikkelden zich in de vorm van jeugdbewegingen - met Albrecht Rodenbach als boegbeeld - en studentenbonden. Het Katholiek Vlaams Studentenverbond hield zich uitgebreid met vorming bezig. De studenten zouden zich ontwikkelen tot 'authentieke Vlamingen'. De studie van taal en geschiedenis en de opvoering van toneel werden fundamentele activiteiten. In de studiekringen werden belangrijke problemen grondig besproken.

Gelijktijdig bestond er een bloeiend cultuurflamingantisme; Vlaamsgezinden van verschillende levensbeschouwelijke zuilen verenigden zich onder gemeenschappelijke agendapunten zoals de eis voor een vernederlandsing van het onderwijs, het leger en het gerecht. Binnen deze beweging ontstonden de Vlaamse huizen. Ze moesten de Vlaamse identiteit bestendigen. Een gelagzaal, een leeszaal en een feestzaal maakten constitutief deel uit van

²³ Dit inzicht is ontleent aan: Michel Serres (1991) *Le tiers-instruit*, François Bourin, Paris

deze huizen. In Moeskroen werd de 'S.M. Volksverheffing' gesticht, die een 'Vlaamsch huis' met herberg, feestzaal en kantoor oprichtte. Het werd de verzamelplaats voor alle Vlaamse verenigingen in Moeskroen.

Vanaf de eerste wereldoorlog raakte de Vlaamse Beweging versplinterd. Een socialistische tak richtte zich op het oprichten van coöperatieven, de katholieke kern richtte de Christene Volkspartij op. Een Vlaams-nationalistische afsplitsing groeide en creëerde vele Vlaamse huizen, zoals de Uilenspiegel te Gent en Malpertuus te Antwerpen. Na de oprichting van het Vlaams Nationalistisch Verbond in 1933 werden vele van deze - oorspronkelijk culturele - Vlaamse huizen ingezet voor de politieke beweging.

Hoe de Vlaamse huizen eruitzagen is weinig bekend. In vele gevallen werd een bestaande herberg omgedoopt tot Vlaams huis en bestonden de lokalen uit een gelagzaal en een achter- of bovenzaaltje.

2.4.3. Vlaamse aanwezigheid in het buitenland

We zien Vlaamse huizen ontstaan op plekken in het buitenland waar Vlaamse 'expats' zich verenigen en via culturele activiteiten de Vlaamse cultuur proberen te versterken of te bestendigen, maar deze hebben een ander karakter en vertegenwoordigen een cultuurpolitiek project. Er wordt een kleine gemeenschap gecreëerd, gestoeld op deze gemeenschappelijke cultuur.

Enerzijds zijn er Vlaamse initiatieven ter oprichting van culturele infrastructuur in het buitenland. In Amsterdam opende de Vlaamse overheid in 1981 het Vlaamse cultuurhuis De Brakke Grond, met als doelstelling de Vlaamse culturele identiteit te profileren in Nederland en Vlaamse artiesten een podium in Nederland te bieden. Het gebouw bevat verschillende zalen voor podiumkunsten en tentoonstellingen en een café waar Vlaamse specialiteiten op het menu staan. In Rome bestaat sinds 1939 de Academia Belgica, die zich inzet voor de culturele, artistieke en wetenschappelijke samenwerking tussen Italië en België. Het gebouw bevat auditoria, een muziekkamer en een bibliotheek en biedt ook kamers aan voor het verblijf van jonge Vlaamse kunstenaars of onderzoekers. Het in 2004 door de Vlaamse en Nederlandse overheden opgerichte Vlaams-Nederlands huis DeBuren biedt een platform voor cultuur in Vlaanderen en Nederland. Hun eigen lokalen - in Brussel - bevatten vergaderzalen, auditoria en leesruimtes.

Anderzijds heeft Vlaanderen in verschillende landen een cultureel/politieke vertegenwoordiging in een 'Vlaams huis'. Naast "promoten van het Nederlands en de Vlaamse cultuur en patrimonium en versterken van de relaties in onderwijs en onderzoek" hebben de vertegenwoordigers in de Vlaamse huizen ook een diplomatieke en politieke opdracht. Evenwel manifesteert hun culturele doelstelling zich in de organisatie van tentoonstellingen en voorstellingen van Vlaamse artiesten.

2.5. De typologie van het Culturele Centrum

2.5.1. Het pluralistische cultureel centrum²⁴

CC Westrand, Dilbeek,
1973

In 1964 werd in opdracht van minister Van Elslande en onder leiding van professor Frans Van Mechelen de Studiegroep voor Cultuurbetoeuering opgericht. Het bouwen van lokale cultuurinfrastructuur met een pluralistische inslag was één van de belangrijke objectieven van deze groep. De studiegroep stelde vast dat het lokalenbestand in Vlaanderen erg verzuimd en van bedenkelijke kwaliteit was. Bovendien was de scholingsgraad van de bevolking sterk toegenomen, wat grotere eisen stelde aan het vormingswerk en de culturele programmatie. Prof. Van Mechelen berekende aan de hand van demografische gegevens dat er van overheidswege wel vierhonderd culturele centra zouden moeten worden gebouwd: vijf grote streekcentra – voor elk van de vijf provincies één groot streekcentrum - honderdtwintig gewestelijke centra en tweehonderdtachtig lokale centra. De stuurgroep bereidde een reeks decreten voor met betrekking tot het oprichten van een netwerk van cultuurinfrastructuur, die tevens voor 60% werden gesubsidieerd.

Het model van Van Mechelen was centralistisch, functionalistisch en normatief. Het was gebaseerd op een Bildungsideaal. De financiering en de uitbouw van een netwerk van culturele infrastructuur waren middelen om het cultureel werk te professionaliseren en de grotere cultuurspreiding te garanderen. Dit grootse project is niet alleen erg ambitieus gebleken, ze heeft, volgens verschillende architectuurschrijvers, ook verassend weinig kwalitatieve architectuur opgeleverd.

*'Het cultureel centrum mocht geen prestigegebouw worden; door een aangepaste, 'vrije' architectuur moest de drempelvrees worden verminderd; het theater mocht het feestvieren niet verdringen; de ruimtes moesten polyvalent zijn, met verschuifbare wanden en zo min mogelijk deuren; alles wat naar luxe zweemde was taboe opdat de gewone man 'cultuur' niet met 'overbodige luxe' zou associëren.'*²⁵ Paul Vermeulen somt alle eisen op waaraan de Culturele Centra moesten voldoen. De laagdrempelheid, de flexibiliteit, de neutraliteit en anonimiteit moesten het tot huizen van iedereen of van niemand maken. Hij concludeert dat de architecten in elk geval slaagden in hun opzet om via de architectuur de symbolische terughoudendheid hoog te houden: *'Kleurloos waren hun gebouwen zeker. Elke opzettelijk toegevoegde kleur, tot het wit van de pleister toe, werd gemeden. Alleen de doffe kleuren van zichtbaar gebleven beton of metselwerk, die voor natuurlijk of onvermijdelijk door konden gaan, werden toegelaten.'*²⁶

24. We gebruiken hier de term 'cultureel centrum' in de definitie van Van Mechelen, die de integratie van een openbare bibliotheek inhoudt. Ministerie voor cultuur (1975) *Voorbereiding, bouw en inrichting van culturele infrastructuur. Aanbevelingen*.

25. Paul Vermeulen (2000) Culturele Centra. Een reis door de Nevelstad in: Archis 2000/10, p.16

26. Paul Vermeulen (2000), o.c., p.16

Maarten Delbeke is nog iets scherper in zijn analyse, en ziet een fundamenteel probleem in de architecturale premissen en de verouderde ideologische denkbeelden die aan de basis van de culturele centra liggen. Hij plaatst het cultureel centrum met zijn clustering van programma's en de foyer waar deze clustering tot interessante ontmoetingen zou moeten leiden, tegenover het stedelijk weefsel van Veurne. Het bundelen van activiteiten in één gebouw, omgeven door parking en georganiseerd rond een intern plein leidt vaker tot niet-ontmoetingen dan tot interessante kruisbestuivingen, stelt Maarten Delbeke. Misschien is heel Veurne wel een cultuurgebouw, een netwerk waar activiteiten en bewoners met elkaar ageren.

*'Het belangrijkste probleem bij de conceptie van CC's blijkt dan ook een verkeerde inschatting van de specifieke rol en condities van de relaties tussen gebouw en publiek domein te zijn, waardoor (het beeld van) interactie en multifunctionaliteit eerder een esthetisch gegeven dan productieve factor bij het gebruik van het gebouw. Vanuit de huidige conditie van de openbare ruimte stelt zich de vraag of (mogelijkheid tot) interactie, fysieke openheid en op voorhand geïmplementeerde flexibiliteit nodig zijn.'*²⁷

Ook onder de gebruikers werden de grote culturele centra aanvankelijk niet erg enthousiast onthaald. Enquêtes in 1976 en 1977 toonden aan dat plaatselijke verenigingen geen gebruik maakten van de nieuwe infrastructuur. Ze vonden nog steeds hun onderkomen in parochiezalen en eigen lokalen en waren van mening dat meer kleinschalige infrastructuur dicht bij huis te verkiezen was boven grote cultuurhuizen. De cultuurcentra werden bovendien bekritiseerd omwille van hun activiteiten van (dikwijls elitaire) cultuurspreiding. Uit stedenbouwkundige hoek gingen stemmen op die pleitten voor het bewaren van het bestaande net aan stamcafés, volkshuizen, parochiezalen en clublokalen en deze te versterken door middel van subsidies.

2.5.2. De openbare bibliotheek²⁸

Het model van cultuurspreiding werd ook doorgevoerd voor de bibliotheken. Reeds voor het opstellen van de nieuwe decreten ontstond discussie rond het sterk versnipperde netwerk van kleinschalige bibliotheken in de huizen van de verschillende zuilen en bewegingen.

In de periode 1921-1978 kregen de openbare bibliotheken (toen nog bestempeld als openbare lectuurvoorziening) in België voor het eerst een wettelijke regeling door de wet van 17 oktober 1921 en verschillende uitvoeringsbesluiten die in de loop der jaren werden gepubliceerd. Deze wet, beter bekend als de wet Destrée, leidde tot de oprichting van honderden kleine bibliotheken, meestal met een privaatrechtelijk statuut, en bijna altijd met een duidelijke ideologische of filosofische inslag. De slagkracht was meestal beperkt door de zeer beperkte financiële ondersteuning vanwege de verschillende overheden en dit ondanks de grote inzet van vele vrijwillige medewerkers.

De ontwikkeling van het openbare bibliotheekwezen verliep in de daaropvolgende decennia dan ook verder zeer traag en ongestructureerd. In 1978 telt men 1330 bibliotheken verspreid over 308 gemeenten. Reeds begin jaren '60 ontstaat binnen de socialistische beweging kritiek op de eigen bibliotheken, die soms niet meer waren dan een hoek in de gelagzaal van het volkshuis. Er ontstond het idee van volwaardige bibliotheken, bijvoorbeeld op gemeentelijk niveau. Een keerpunt betekende de grondwetsherziening van 1970 die de culturele materies - en dus ook het openbaar bibliotheekwerk

27 Maarten Delbeke, 'Architectuur, cultuur en collectiviteit. Ontwerpstrategieën voor culturele centra' in: Aangenaam verblijf. Teksten 1994-1997. Vlees & Beton, nrs. 32&34, p. 86

28. Deze bespreking is grotendeels gebaseerd op Hoflack, Marijke (red.), *Bibliotheken bouwen in Vlaanderen 1978-1997. Twintig jaar openbare bibliotheekbouw*. Antwerpen: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen, 1998.

- tot een bevoegdheid van de gemeenschappen maakte, en inzake openbare bibliotheken uiteindelijk resulteerde in het decreet van 19 juni 1978 betreffende het Nederlandstalige openbare bibliotheekwerk. Dit decreet heeft ongetwijfeld gezorgd voor een omwenteling in het bibliotheeklandschap. Als unicum binnen de cultuursector kreeg elke Vlaamse gemeente de verplichting opgelegd een openbare bibliotheek op te richten en in stand te houden, op basis van strenge erkenningvoorwaarden. De bibliotheek werd een openbare dienst, waardoor ook de ideologische verzuiling verdween. De financiële inspanningen voor de gemeenten waren zeer aanzienlijk en absoluut niet meer te vergelijken met de periode van vóór 1978. Ze werden hierin financieel ondersteund vanuit de Vlaamse Gemeenschap en de provincies. Anno 2000 beschikt vrijwel elke Vlaamse gemeente over een eigen bibliotheekvoorziening, dikwijls nog met bijkomende filialen en uitleenposten, meestal gehuisvest in een moderne en aangepaste infrastructuur met ruime openingsuren. Het decreet zorgde ook voor een doorgedreven professionalisering, zowel naar statuut als inhoudelijk (specifieke bekwaamheidsbewijzen).

Naar analogie met het project voor de culturele centra werd in 1978 in het bibliotheekdecreet een normenapparaat ontwikkeld voor de werking, bouw en inrichting van openbare bibliotheken. Het decreet verplichtte alle gemeenten een bibliotheek op te richten of over te nemen. De vroegere volks- en parochiebibliotheken worden in enkele gevallen omgevormd tot wijkfiliaal. Collecties van de kleine verzuilde bibliotheken werden overgedragen aan nieuwe gemeentelijke, pluralistische, bibliotheken. Het bouwprogramma van de bibliotheken werd piramidaal gestructureerd: per provincie voorzag men een Centrale Openbare Bibliotheek, per gemeente een Plaatselijke Openbare Bibliotheek die eventueel enkele deelfilialen en uitleenposten kon hebben.

Recenter kenden de bibliotheken ondermeer door de snelle informatisering een tweede evolutie. Over de gemeentegrenzen heen werden samenwerkingsverbanden opgezet, resulterend in bibliotheeknetwerken. De informatisering eist van bibliotheken ook een zeer flexibele huisvesting. Ze moeten zo veel mogelijk mensen toegang verschaffen tot zoveel mogelijk informatiebronnen en hen ermee leren omgaan. Men kan een bezoeker vandaag verwijzen naar een boek of een tijdschrift, maar ook naar films, cd's, computerprogramma's of een internetsite.

2.5.3. De afbouw van het project van Van Mechelen en de actualiteit van het verleden

We lieten in deel I reeds zien dat het cultuurdebat danig is veranderd. Men stelt nieuwe uitdagingen aan de culturele infrastructuur. Zowel de dienst voor coördinatie en planning van de infrastructuur als de adviescommissies voor de Culturele Centra en Bibliotheken bestaan niet langer. Tot vandaag worden de grote regionale streekcentra zoals CC De Warande in Turnhout, CC Westrand in Dilbeek, CC De Schakel in Waregem, Cultureel Centrum in Strombeek-Bever en het cultuurcentrum van Hasselt nadrukkelijk in de literatuur vermeld. Vele actuele projecten refereren tenslotte al dan niet impliciet aan de standaarden die toen werden uitgezet. Ondanks de ingrijpende veranderingen in het lokale cultuurbeleid, zijn er nauwelijks nieuwe studies uitgevoerd waarbij de implicaties van het gewijzigde beleid op het infrastructuurvraagstuk nader werd onderzocht. Het is vandaag uiteraard mogelijk om bevoorrechte getuigen aan te spreken, om ook het beleid tussen 1972 en 2000 in kaart te brengen, maar dit type onderzoek hebben we in deze studie niet opgenomen.

Ook voor bibliotheken werd de rechtstreekse subsidiering in 1996 stopgezet. De bouwwoede is niet stilgevallen, maar berust nog steeds op modellen van een vorig bibliotheekbeleid. Dat de bibliotheken aan verandering onderhevig zijn sinds de verspreiding van het internet en de snelle informatisering is

algemeen geweten. De infrastructuur uit de jaren '70 is in vele gevallen aan vernieuwing toe en doet de vraag naar de toekomst van de bibliotheek rijzen.

Onderzoekers van de studiegroep van Van Mechelen brachten het culturele landschap van voor de jaren '70 zeer gedetailleerd in kaart. Dit gebeurde weliswaar om hun eigen argument in de verf te zetten en bepaalde bevindingen moeten sterk worden genuanceerd. De pluralistische culturele centra moesten de sterk verzuilde ideologische strijd temperen en de neutraliteit en het technisch-bureaucratische verhaal was hiertoe een belangrijk middel. De professionalisering van het cultuurlandschap en de gelijkwaardige spreiding van neutrale cultuurinfrastructuur waren een middel om de bevolking opnieuw rond een gemeenschappelijk cultuurpolitiek project te scharen en zo de opgelopen ideologische strijd te milderen. De verregerende ontzuiling heeft echter de conflictstof uit het cultuurdebat gehaald, waardoor opnieuw relatief ongedwongen naar de erfenis aan culturele infrastructuur kan worden gekeken. In de huidige maatschappelijke omstandigheden, ligt misschien er zelfs een taak om vanuit nieuwe idealen en opvattingen aansluiting te zoeken bij de rijke gelaagdheid van het vroegere culturele weefsel, waartegen men zich eertijds heeft afgezet.²⁹

De analyse van deel I toont bovendien aan dat de culturele infrastructuur van voor de bouwoperatie, ondanks enkele belangrijke maatschappelijke transformaties, opvallende gelijkenissen met de actuele situatie vertoont. We dienen hier echter met de nodige zorg naar de actuele situatie te kijken; vaak hebben bepaalde sterk ideologisch gekleurde projecten een compleet andere invulling gekregen terwijl de oorspronkelijke architectuur relatief intact is gebleven. Toch wijst deze bemerking op het belang van een visie in de omgang met het bestaande, oude patrimonium. De ruimtelijke analyse van zes studiegebieden legt eveneens de diversiteit van het gebruik van dit patrimonium bloot.

We menen dat het culturele centrum zoals het in de jaren '70 werd gedefinieerd, nog al te vaak als typologisch model voor nieuwe gemeenschapsvoorzieningen dient. Ook voor de bibliotheken is een aanpassing aan nieuwe maatschappelijke noden wenselijk. Een moeilijkheid bij het herdenken van deze modellen ligt ons inziens net in de definitie van deze modellen. Er wordt vandaag heel sterk in sectoren gedacht: de bibliotheek, het cultuurcentrum, de kunstencentra. De historische evolutie toont dat deze programma's vroeger sterk verweven zaten en op diverse wijzen gecombineerd werden in architectuurtypologieën.

In het vierde deel van de studie ontwikkelen we een aantal modellen die als alternatief op de bestaande cultuurinfrastructuur kunnen dienen. De hierboven beschreven historische modellen fungeren hierbij als een referentiekader.

29 Rudi Laermans (2005) 'Bouwen aan de lokale polis' in: Biebauw, e.a. *Verzameld werk(t)*.

III. ACTUALITEIT

Recente architectuurprojecten voor Cultuurcentra, Gemeenschapscentra en Openbare Bibliotheken

Na de historische en beschouwende analyse kijken we hier naar enkele actuele architectuurprojecten. Het zijn allemaal projecten die in architectuurtijdschriften of recente publicaties werden opgenomen en die dus, naast het brede overzicht van deel I, een blik bieden op de actuele architectuurproductie. De bespreking van deze architectuurprojecten vormt een complement op zowel de historische analyse als de cartografische analyse. We selecteerden de projecten immers om de actuele agenda te reconstrueren. Het opzet is beschouwend. Welke tendensen kunnen we in deze meer recente productie waarnemen? En vertelt dit iets over de toekomstige agenda voor het lokale cultuurbeleid?

Een eerste reeks projecten toont hoe recepten uit de jaren '70 doorwerken, zoals de eis tot polyvalentie, flexibiliteit, neutraliteit. Vele van deze cultuurcentra zijn opgebouwd rond een schouwburgzaal, met bijhorende polyvalente zalen, een neutraal foyer en een cafetaria die beiden als publieksruimten zijn gedacht. De nieuwe openbare bibliotheken zijn trouwens zeer analoog opgebouwd, ondanks het toch uiteenlopende programma. De bibliotheekgebouwen bestaan uit een open flexibel in te richten vloer, waarop met allerlei kastensystemen gemakkelijk andere indelingen kan worden gemaakt. Naast de ruimte voor het onthaal en de backoffice zijn deze bibliotheken doorgaans uitgerust met een leescafé. Ook deze gebouwen worden in modern aanvoelende – zo men wil, in kille en kleurloze – afwerkingsmaterialen getooid. In de meeste nieuwe centra worden de baksteenvlakken en het ruwe beton weliswaar niet langer zichtbaar gelaten, maar vandaag worden zeer analoge betonnen constructies bekleed met allerlei industrieel vervaardigd plaatmateriaal: gegolfde staalplaat, translucente polycarbonaatplaten, gipskartonplaten en uiteraard de obligate glaspuien, die het open karakter van deze nieuwe culturele instellingen in de verf moeten zetten. Ook hier draagt de materialiteit bij tot de beoogde ideologische neutraliteit. Alleen stelt zich nu de vraag ten opzichte van wie of wat men deze neutraliteit dient te handhaven?

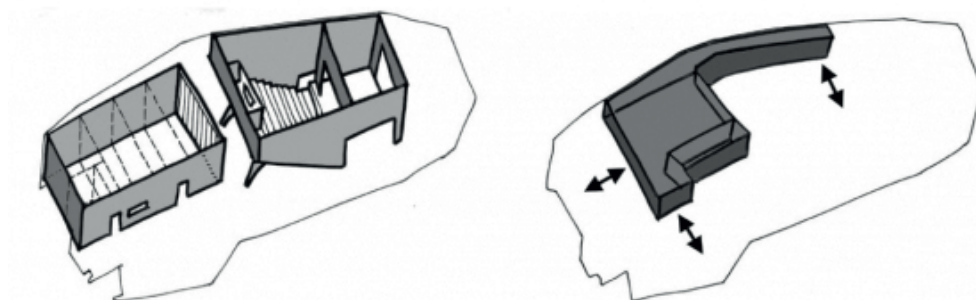
Een tweede reeks projecten is iets interessanter. We zien immers dat een nieuwe type opdrachten aan belang wint en dat er in sommige projecten andere thema's worden bespeeld. Zo maken nieuwe cultuurgebouwen vaak deel uit van grotere stedenbouwkundige projecten. Een andere keer wordt het bestaande waardevolle patrimonium herbestemd. Nog een andere keer betreft het eerder tijdelijke infrastructuur. Deze andersoortige opdrachten leveren vaak boeiende architectuurexperimenten op. Alleen is niet altijd duidelijk welke programmatische intentie uit deze nieuwe gebouwen spreekt. Waar ligt de ambitie van de opdrachtgever? Op welke manier verbindt de architectuur zich met het culturele programma van het gebouw? De projecten ontstaan immers vooral doordat andere externe factoren tot inventiviteit dwingen: de reactie op de bestaande culturele infrastructuur, de dwingende logica van het te herbestemmen patrimonium, de geplande reorganisatie van het omringende landschap, de stads- of dorpskern, allerlei processen van

stadsontwikkeling en citybranding, de slimme omgang met energetische concepten en duurzaamheidseisen, etc. Het zijn aspecten die in de architectuur en de beoordeling van architectuur uiteraard van groot belang zijn, maar die minder op het culturele programma van het gebouw zelf vastzitten.

In wat volgt bespreken we enkele recente architectuurprojecten voor culturele infrastructuur. We willen hier focussen op de actuele tendensen, de actuele agenda. De selectie van projecten streeft daarom geen representatieve staalkaart van de recente productie in Vlaanderen na - zoals in deel I -, maar haalt enkele terugkerende thema's naar boven. We verzamelden een reeks projecten die regelmatig gepubliceerd werden in actuele publicaties¹ en distilleerden hieruit hierin een zevental tendensen; de projecten dienen ter illustratie van deze thematieken. Recente voorbeelden die hybrides zijn van deze thematieken worden bijgevolg niet besproken, zoals bibliotheek Permeke in Antwerpen - zowel een verbouwing van een industrieel pand als deel van een stadsvernieuwingproject - of de Gentse Waalse Krook. Een andere methodologische beperking is het bronmateriaal dat als basis dient voor de selectie: het zijn de modellen die opgepikt worden in de architectuurkritiek en -praktijk, wat niet noodzakelijk overeenstemt met de modellen die circuleren bij de opdrachtgevers.

3.1. De uitbouw, spreiding en transformatie van het bestaande netwerk

CC De Beer in Beernem (Nero): schema van de zalen en de foyer

Hoewel er reeds een uitgebreid netwerk aan culturele infrastructuur bestaat, worden er momenteel nog steeds nieuwe gebouwen opgericht. Er werden een reeks nieuwe openbare bibliotheken, nieuwe kunstencentra, cultuurcentra en vooral een hele reeks nieuwe gemeenschapscentra in kleinere dorpskernen en gemeenten gebouwd. Enkele van de projecten werden besproken in het dossier Gemeenschapscentra dat onlangs werd gepubliceerd door het Team Vlaams Bouwmeester.² Omwille van de verruimde taakstelling van de bibliotheken wordt in de meeste gemeenschapscentra ook een bibliotheek of bibliotheekfiliaal gehuisvest. We bespreken enkele andere interessante bibliotheekprojecten in 3.2., 3.3., 3.4. en 3.6.

De architectuur krijgt vaak vorm binnen de open oproepprocedure van de Vlaams Bouwmeester, zodat sowieso een zekere architecturale kwaliteit wordt nagestreefd. De nieuwe golf van projecten is interessant, hoewel het programma, de typologie en typologische onderdelen soms te stereotiep

¹ De jaarboeken Architectuur Vlaanderen, Belgisch tijdschrift A+, het dossier Gemeenschapscentra van de Vlaams Bouwmeester (2010), het Bouwmeester Rapport (2010-2011), architectenmonografieën,...

² Tony Van Nuffelen, Catherine Robberechts, Karel Verhoeven, Sara Vermeulen (ed.) (2010) *Dossier Gemeenschapscentra*. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester.

zijn. Het model van de vroegere culturele centra lijkt nog steeds dé voornaamste referentie voor nieuwe projecten. In de schema's van enkele recente cultuur- en gemeenschapscentra, zien we hoe de grote **theaterzaal** en/of de **grote polyvalente zaal** in een groot deel van de projecten het centrum vormt waarrond het gebouw is opgebouwd. De **cultuurprogrammatie** vormt de kern van het programma. De **foyer** is een **uitloopzone bij deze zaal**. Het langdurig verblijf en de toe-eigening van de culturele infrastructuur wordt zelden aangemoedigd. We menen daarenboven dat er soms te grote ambities of verwachtingen worden gekoesterd: ook in kleinere centra spiegelt men zich aan de stedelijke schouwburgzaal. **De meeste centra lijken eerder op een stedelijk model te zijn gebaseerd dan op de lokale context waar ze ingepast worden.**

(1) CC De Herbakker – Nero Architecten

Het Cultuurcentrum in Eeklo (1993) is een vroeg maar duidelijk voorbeeld van de recentere ontwikkelingen. Het project van Nero architecten kan beschouwd worden als een reactie op de vroegere culturele centra, tegelijkertijd zijn vele **recepten ontleend aan de eerdere bouwoperatie:**

*'Het gebouw [CC De Herbakker, nvdr.] hult zich in een eigentijdse vormtaal, maar trapt in enkele openstaande vallen. Zo zoekt het met een grote luifel, over een verkeersluwe straat heen, contact met de nabijgelegen muziekacademie, om 'als het ware' duidelijk te maken dat beide gebouwen deel uitmaken van hetzelfde 'type' infrastructuur. Dit is dan ook de enige functie die het ding vervult. Het CC van Eeklo heeft drie zalen. Er is een echte toneelzaal en een polyvalente ruimte, voor rock-optredens, fuiven of sport. De zalen ontstaan doordat in een doos een in de lengterichting hellend vlak is gelegd, dat voor de bovengelegen theaterzaal de publieksruimte vormt, en het plafond in de andere richting georiënteerde polyvalente zaal beneden. [...] De derde zaal is het plein naast het centrum, dat met de gesloten infrastructuur verbonden is via een spievormig café. Ook deze buitenruimte is bestemd voor optredens en activiteiten, maar is nog nooit op die manier gebruikt omdat tegelijk met het CC en het plein, aan de overkant een bejaardentehuis is gebouwd. Eeklo is nog net niet genoeg voorbeeldgemeente om de oudjes vredig naar jong rocktalent te laten luisteren.'*³

Het opzet van het project strookt met de ambities die in de jaren '70 werden gesteld, en toch kunnen we zien dat de legitimatie van het project reeds verschilt. Zo werd CC De Herbakker opgenomen in het jaarboek architectuur 1990-1993. Kenschetsend was wel dat het gebouw door de stadsarchitect Filip De Pau niet zozeer als een schakel in een regionaal netwerk voor cultuurspreiding werd gepresenteerd, maar eerder als voorbeeld van de globale stedenbouwkundige aanpak binnen de gemeente. Het cultuurcentrum is er meer een pool binnen een reeks van publieke instellingen: het gebouw van de Christelijke Mutualiteit van Stéphane Beel (de reconversie van een melkfabriek) en het Postgebouw van dezelfde architect in samenwerking met Lieven Achtergael. Het gebouw presenteert zich met andere woorden als een **evidente schakel in een gamma van particuliere en overheidsinitiatieven die samen de nieuwe administratieve kern - het nieuwe centrum - van deze provinciestad vormen.**⁴

(2) CC Deinze – V+ (Vers plus de Bien-être) & Trans Architectuur

Ook uit het wedstrijdproject voor een nieuw cultuurcentrum te Deinze dat in dit jaar (2012) werd toegekend, kunnen we de motivatie van de architecten reconstrueren. Het bureau V+ en het bureau Trans waarmee ze zich hebben geassocieerd, formuleren met eenvoudige schema's en enkele slagzinnen, wat ze met hun architectuur wilden bekomen:

³ Maarten Delbeke, 'Architectuur, cultuur en collectiviteit. Ontwerpstrategieën voor culturele centra' in: *Aangenaam verblijf. Teksten 1994-1997*. Vlees & Beton, nrs. 32&34, p. 86

⁴ F. De Pau 'Een voorbeeld van ruimtelijk beleid in een provinciestad. Stedenbouw en architectuur in Eeklo' in: *Jaarboek Architectuur 2006-2007*.

'1) Een onthaland gebouw

Het CC is een gebouw zonder drempel dat een uitnodigend gebaar maakt: de bezoeker en het park worden binnengehaald.

Een gebouw met een luifel aan het park.

2) Een compact gebouw

In plaats van de gebouwdelen achter elkaar te plaatsen wordt gezocht naar de meest compacte vorm: het gebouw krijgt een vierkant plan met een minimum aan gangen, trappen, etc.

3) Een toegankelijk gebouw

In plaats van programma-onderdelen te stapelen worden alle publieke functies op de gelijkvloerse verdieping gesitueerd: 100% toegankelijk

4) twee werelden: publiek & productie

In het gebouw zijn heel duidelijk twee werelden aanwezig:

- het publieke deel

- het private deel van de productie

*Als positief en negatief passen ze in het vierkante plan.'*⁵

We zien in het actuele discours van architecten uiteraard enkele nieuwe thema's en bekommernissen opduiken: **compactheid** is een eis die met de energetische optimalisatie verband houdt, en de **toegankelijkheid** wijst op de nieuwe eisen inzake integrale toegankelijkheid. Tegelijkertijd schemeren ook de eerdere premissen door. Ook deze voorziening wil een neutraal, open huis zijn, dat vooral het publiek ter wille is. Het zwart-wit schema toont de huidige standaard onderverdeling. Centraal zien we de grote schouwburgzaal, met errond in het zwart de logistieke functies en artiestenruimtes. De wit gekleurde publieksruimte bestaat uit de foyer, een cafetaria die op het foyer uitsteekt en een polyvalente zaal, die via mobiele wanden in 4 kleinere zaaltjes kan worden opgedeeld.

(3) GC 'De Leest' – Samyn & Partners⁶

Een zeer analoog schema vinden we terug in het Gemeenschapscentrum 'De Leest' in Izegem (2009), dat bestaat uit een grote zaal met uitschuifbare tribune, een groot foyer, en een aantal kleinere indeelbare ruimten waar allerlei activiteiten plaatsvinden.

Ook dit project lijkt eerder op een stedelijk model geïnspireerd te zijn. De theaterzaal bevat 450 zitplaatsen, een zeer ambitieus programma voor een gemeente van 26.000 inwoners. Het hart van het gebouw wordt gevormd door één brede as met een sequentie van foyer, bar en theaterzaal. Ze wordt over de hele lengte geflankeerd door twee randstroken met een reeks kleinere modules - vergaderzalen, stockageruimtes en loges -, nu en dan samengevoegd tot polyvalente zaal, danszaal of biljartzaal. Ook hier is in het plan een duidelijke grens te trekken tussen de publiekszones en de backstage, hoewel beiden volgens dezelfde systematiek opgebouwd zijn.

De heldere - bijna machinale - opbouw van het plan weerspiegelt zich ook in de industriële vormtaal, met een opvallende gevelbekleding van stalen golfplaten. De daklijn volgt het podium (de toneeltoren) en de theatertribune, wat van het gebouw de schijn van een industrieel complex meegeeft. Het bevindt zich aan de rand van de stad, omgeven door een parking voor een 400-tal wagens.

⁵ Deze schema's werden geraadpleegd op de website van V+: www.vplus.org [laatst geraadpleegd op 17/12/2012]

⁶ Gepubliceerd in het thema-nummer 'Cultuur', A+ 228, februari-maart 2011, pp. 54-58.

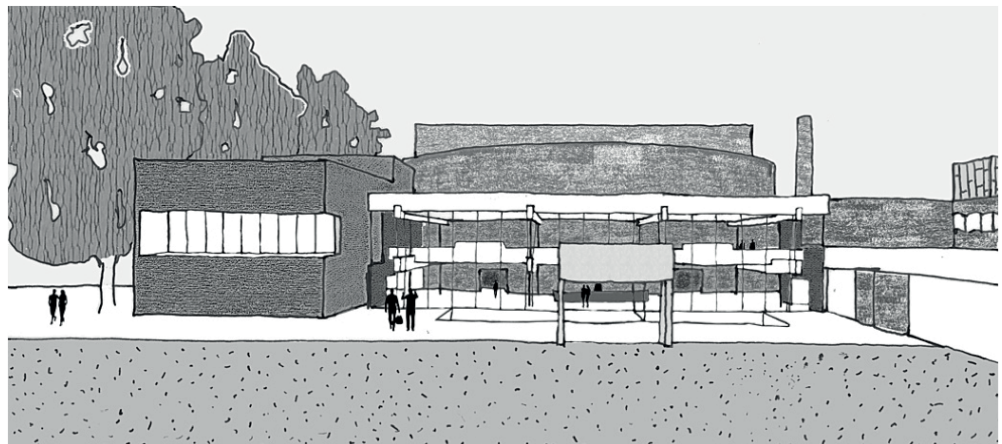
Ondanks de gedifferentieerde taakstelling van de gemeenschapscentra, die zich ten opzicht van de cultuurcentra meer op een lokale context toespitsen en waar gemeenschapsvorming en ontmoeting belangrijke elementen van het programma vormen, staan ook in dit gemeenschapscentrum de podiumkunsten centraal. Het stedelijk model van de theaterzaal met foyer vormt het model. Het is dan ook de vraag of er andere modellen denkbaar zijn voor gemeenschapsinfrastructuur in kleinere gemeentes.

(4) OC 'club 77' - Tielt Schuiferskappelle DDM-architecten

Het is echter interessant om de schaal van het vorige Gemeenschapscentrum te vergelijken met het kleinere ontmoetingscentrum club 77 in Schuiferskappelle, een deelgemeente van Tielt. Deze gemeenschapsinfrastructuur voegt zich nadrukkelijk in het bestaande nederzettingenweefsel in. Het bestaat uit twee huizen met een voorplein. Het ene volume bevat het bibliotheekfiliaal, de andere een kleine zaal.

Hoewel de meeste van deze projecten interessante architectuur opleveren, zien we niet hoe ze de eerder geformuleerde kritiek op de culturele infrastructuur ondervangen. We menen dat de infrastructuur in kleinere gemeenten op een zeer precieze manier op het bestaande gemeenschapsleven en de culturele werking moet zijn afgestemd, wil het goed functioneren. Het lijkt ons van cruciaal belang om voor elk gebied de juiste ambitie te hanteren en infrastructuur te voorzien die op het juiste schaalniveau opereert. De opdrachtgever speelt hierin een belangrijke rol.

3.2. Toevoegingen of uitbreidingen van bestaande Culturele Infrastructuur

*CC De Warande:
uitbreiding aan de
schouwburg, Beel
Achtergael architecten*

De hierboven beschreven voorbeelden zijn allen nieuwbouwprojecten. We zien echter ook dat de bestaande cultuurcentra worden uitgebreid of verbouwd. Doordat het Culturele Centrum of de Openbare Bibliotheek een nieuwe opdracht krijgt, doordat bepaalde delen niet langer aan de huidige noden en technische eisen zijn aangepast of omdat er belangrijke renovatiewerkzaamheden moeten worden uitgevoerd, zien we dat de bestaande infrastructuur wordt aangepast. Deze veranderingen of toevoegingen zijn in het licht van deze studie uiteraard zeer interessant, omdat **men mag vermoeden dat in deze renconversieprojecten nieuwe ambities en de veranderde taakstelling van de culturele infrastructuur afleesbaar zijn.**

We bespreken de recente uitbreiding van de Warande in Turnhout door Macken & Macken architecten, en de uitbreiding van het CC Ter Vesten in Beveren door De Smet-Vermeulen architecten; twee projecten die in door ons behandelde gebieden liggen.

(1) CC De Warande

Kuub – Macken & Macken architecten
Masterplan + Fuifzaal – Stéphane Beel & Lieven Achtergael

De Warande in Turnhout heeft - als één van de oudste cultuurcentra - reeds verschillende toevoegingen en renovaties ondergaan. Ze tonen op een duidelijke manier de nieuwe uitdagingen en problemen met betrekking tot de bestaande infrastructuur.⁷

Dertig jaar na de bouw van het oorspronkelijke gebouw - dat zich voornamelijk rond zijn schouwburgzaal concentreert - kreeg de Warande er een nieuw gebouw bij, met een vlakke vloerzaal. Deze nieuwbouw van ontwerpers Macken&Macken beantwoordt aan een belangrijke verschuiving in de infrastructurale en technische vereisten die het cultuurcentrum gesteld worden. Het gebouw neemt de vorm aan van een kubus, met de hoogtechnologische black box als centrum. In de marge tussen de black box en de kubus ontstaat plaats voor de foyer, het café, de ticketbalie, kantoren, een workshopruimte, een repetitiezaal, vergaderlokalen en circulatie. Een verticale schijf is opgevat als backstage; een denkbeeldige lijn over de volledige kubus verdeelt het volume in een publiekszone en een zone voor techniek, artiesten en organisatie.

Een grote verscheidenheid aan gebruikers (productie, educatie, verenigingen) kruisen elkaar voortdurend op het circulatieparcours. **Elke 'zaal' kreeg een sterk eigen karakter**, in contrast met de beoogde neutraliteit en polyvalentie van de culturele centra uit de jaren '70. De ontwerpers gebruikten hiervoor kleine middelen, zoals **de verhoudingen van de ruimte, de manier waarop ze aan de gemeenschappelijke ruimte geschakeld zit, het licht en uitzicht en het materiaalgebruik**. De glazen hoek van de workshopruimte zit bijvoorbeeld beschut tussen de boomkruinen, terwijl de repetitiezaal uitkijkt op de daken van de stad en wordt blootgesteld aan het plein. De werking van het cultuurcentrum - en dus ook de repetities - worden zichtbaar gemaakt. De vier gevels zijn volledig **in glas** uitgewerkt, **in scherp contrast met de zware baksteen van het oude Warandegebouw**, dat bescheiden en neutraal moest overkomen. Transparante gevelstukken worden afgewisseld met translucente oppervlakken, in een compositie die niet samenvalt met het programma binnenin. Een transparant vlak kan overeenstemmen met een ruimte of neemt net verschillende interne ruimtes samen, elk met een heel verscheiden bezetting. Naargelang het gebruik van het interieur en de afwisseling van activiteiten, speelt zich op het buitenvlak **telkens een ander spel van licht en zicht af**. Het nieuwe gebouw kiest ook voor klaarheid. Het programma zit gevat in één duidelijk afgebakend volume. Het oude gebouw toont dan wel duidelijk waar de verschillende programmaonderdelen zich bevinden - een cilinder voor de schouwburg, een rechthoek voor de bibliotheek -, de aaneenschakeling van uiteenlopende entiteiten versnippert de buitenruimte en bemoeilijkt de leesbaarheid van het geheel.

In 2001 kregen architecten Beel & Achtergael de opdracht voor een masterplan voor de Warandesite. Ook de openbare ruimte rond de cultuurgebouwen werd opnieuw ontworpen. Een verplaatsing van de auto's naar een **ondergrondse parking** maakte het Warandeplein vrij voor ander gebruik. De vroegere automassa rond het gebouw maakte plaats voor een **stedelijk plein**, dat kan samenwerken met de Warande.

Het masterplan voorzag bovendien een uitbreiding van het oude gebouw en de inplanting van een fuifzaal. Net als bij de Kuub vormt ook hier de **helderheid en transparantie** een belangrijke doelstelling, evenals een **groter contact met de omgeving en het nieuwe plein**. De horizontale balk van het

⁷ We baseerden ons hiervoor op een bespreking in het Jaarboek Architectuur Vlaanderen en in: Miek De Kepper (red.), *Verzameld werkt. Cultuurcentra en gemeenschapscentra in Vlaanderen en Brussel*.

oude Warandegebouw wordt opengewerkt, waardoor het cilindervolume verzelfstandigt en als een aparte entiteit in het transparante gebouw lijkt te staan. Een nieuwe toevoeging dwars op deze balk biedt plaats aan een café/restaurant en een zaal voor lezingen. Ondergronds wikkelt een tentoonstellingsruimte zich rond een patio. De bestaande ruimte wordt aangevuld met een extra hoge expositieruimte met de nodige hedendaagse technische voorzieningen, geschikt voor de meest uiteenlopende kunst-installaties.

De fuifzaal werd ondergronds geplaatst, en vindt daar aansluiting met de andere programma-onderdelen. Op het maaiveld manifesteert ze zich in een zware luifel boven een brede sokkel. De ruimte onder de luifel is de ruimte waar gerookt en samengekomen wordt, maar vormt eveneens de hoofdtoegang tot de fuifzaal. De zaal kan los van de Warande functioneren of als polyvalente uitbreiding van het complex gezien worden. Door het programma ondergronds te organiseren wordt niet alleen de geluidsoverlast beperkt, maar wordt ook **de continuïteit van de buitenruimte verzekerd en gereorganiseerd**. De overdekte entree-zone staat in relatie met het terras tussen de Warande en de Kuub, het verdergelegen plein en verderop het kasteelpark. Ze sluit aan op de buitencirculatie en geeft een publiek karakter aan de plek die tot nu als achterkant van de Warande werd aanzien.

We zien in het verhaal van de Warande een transitiebeweging, van het cultuurcentrum opgebouwd rond de **klassieke theaterzaal** naar de **polyvalente zaal**. Men maakt de overgang van neutraliteit naar **specificiteit** – de verschillende gebruikers worden via de architectuur elk op hun manier aangesproken. De gebouwen stellen zich steeds meer **open naar de omgeving**. De glazen schil van de Kuub vormt hiervan de eerste uitdrukking. En men zal ook meer **aandacht besteden aan de openbare ruimte rondom het cultuurcentrum** en de **stedenbouwkundige integratie** van het gebouw in zijn ruimere omgeving. Het gebouw zal samen met de ruimte rondom worden ontwikkeld.

(2) OB ter Vesten, Beveren – De Smet-Vermeulen architecten⁸

De openbare bibliotheek van De Smet-Vermeulen (2002) ontwikkelt zich eveneens vanuit stedenbouwkundige randvoorwaarden en herconfigureert het bestaande cultuurcentrum waartegen het is aangebouwd.

Het plein waaraan het cultuurcentrum gelegen is, leek een verwaarloosde vlakte met een reeks schijnbaar willekeurig ingeplante gebouwen van de politie, brandweer, vrederecht en het jeugdcentrum. Net als het cultuurcentrum keren deze gebouwen het plein de rug toe. De vraag naar een bibliotheekontwerp werd dan ook belast met de verantwoordelijkheid tot het ontwikkelen van het volledige gebied als ‘evenementenplein’, een vraag die architecten De Smet-Vermeulen op een serene manier beantwoorden. De nieuwe bibliotheek voegt een langwerpig volume toe aan het bestaande gebouw en creëert daarmee een duidelijke rooilijn voor het plein. Het cultuurcentrum, dat voordien geen duidelijke oriëntatie kende, krijgt een duidelijke voor- en achterkant. Een blinde zijgevel aan de bibliotheek suggereert een verdere ontwikkeling langsheen het evenementenplein.

De nieuwe voorgevel drukt het openbare karakter van het complex uit, in tegenstelling tot de afzijdigheid en neutraliteit van het bestaande cultuurcentrum. Achter grote ramen bevindt zich langs het plein een langwerpige leeszone. Het centrale deel van het bibliotheekvolume is één grote rechthoekige ruimte, gestructureerd door boekenrekken en zwevende lampen. Een grid van vloeraansluitingen maakt de lay-out veranderbaar.

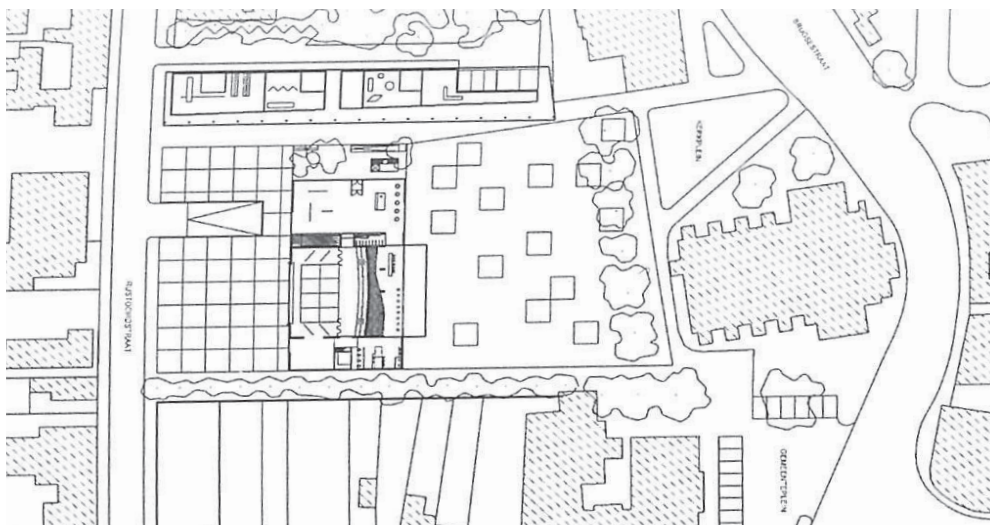
8. Zie ook het beeld- en planmateriaal in de bijlage, onderdeel Beveren. De bespreking baseert zich op een sitebezoek, een bespreking in A+228, februari-maart 2011, pp. 68-71; en de projectfiche van de architecten (www.hdspv.be – geraadpleegd op 17/11/2012)

Mezzanines rondom deze boekenzaal zijn voor het publiek alleen visueel toegankelijk: men ziet de kantoren en het archief waaruit de bibliotheek kan putten.

De achterzijde contrasteert sterk met deze voorgevel, en wordt ook bewust gearticuleerd als achterkant. Werkplaatsen, laadkades en een kinderatelier werden uitgevoerd als schijnbaar willekeurig gegroeide aanbouw. Het ontwerp kiest resoluut voor een oriëntatie naar het nieuw te ontwikkelen plein.

Opvallend is hoe de architecten een nederige, neutrale aanpak vooropstellen. Ze vullen het bestaande cultuurcentrum niet aan met een contrasterende monumentaliteit, een statement tegen de architectuur van het bestaande gebouw, maar kiezen voor een schijnbaar onzichtbare integratie. Toch brengt ook deze toevoeging aan een bestaand cultuurcentrum nieuwe ambities aan het licht. Ze wordt ingezet in een stedenbouwkundig programma en moet er zelfs de trekker van worden. Het cultuurcentrum is niet langer een op zichzelf gekeerde entiteit omgeven door parkeergebied.

3.3. Aandacht voor de openbare ruimte, de culturele infrastructuur als onderdeel van stadsontwikkelingsprojecten of dorpskernvernieuwingen

onuitgevoerd ontwerp
voor CC Oostkamp,
Stéphane Beel:
inplantingsplan en
aanleg plein

Een derde ontwikkeling die we waarnemen is dat vele recente projecten tot stand komen binnen een ruimer stedenbouwkundig verhaal van dorpskernvernieuwing of stadsontwikkeling.⁹ Cultuurgebouwen worden niet langer als een geïsoleerd object gezien, maar als een belangrijk onderdeel van de openbare ruimte. Het plein, parken en groenvoorzieningen, de beeldkwaliteit en de modernisering van de kernen, de ontsluiting en de verkeersinfrastructuur maken in dit geval integraal deel uit van het ontwerpvragestuk. Een eerste reeks projecten neemt de bouw van een cultuur- of gemeenschapscentrum als aanleiding voor de ontwikkeling van de openbare ruimte rondom.

⁹ Voor meer achtergrond en de rol van stadsvernieuwingsprojecten verwijzen we naar: Els Vervloesem, Bruno De Meulder, André Loeckx (ed.) (2012) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen 2002-2011. Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP editions

(1) CC Oostkamp – Stéphane Beel architecten¹⁰

Een onuitgevoerd ontwerpvoorstel van Stéphane Beel voor een cultuurcentrum in Oostkamp neemt **de organisatie van de dorpskern** mee in het ontwerp voor het cultuurgebouw.

Stéphane Beel situeerde het project op een centraal gelegen site aan de kerk in Oostkamp, een braakliggend terrein achter de kerk, gelegen tussen allerhande achtertuinen. De bestaande verbinding met dit gebied wordt opgesplitst in een weg langs appartementen en een pad dat over het kerkhof loopt. Door de uitgekiende plaatsing van het nieuwe gebouw wordt de openbare ruimte in 5 zones verdeeld, met elk een eigen specifieke kwaliteiten en bestemming. Als eerste is er het gemeenteplein. Hier gebeurt de **verkeersafwikkeling**. Hier kunnen de officiële gelegenheden zich ontvouwen. Daarop volgt het kerkplein als **half omsloten ceremonieplaats**. Het plein vindt aansluiting bij de kerk en zorgt dat ceremoniële gebeurtenissen zich op deze plek kunnen ontvouwen. Het plein biedt plaats voor de geloofsgemeenschap die na de wekelijkse viering de kerk betreden en verlaten, maar ook voor trouwstoeten en lijkwagens bij een huwelijk of uitvaart. Als derde is er het kioskplein; dat wordt gevoed door het cultuurcentrum. Het is een **evenementenplein**. Er kunnen openluchtactiviteiten - fanfare, optredens, voorstellingen - plaatsvinden. Aan de achterkant ligt tenslotte een vijfde plein, een stenen vlakke waar **de wekelijkse markt** plaatsvindt, maar dat tijdelijk bij het Cultuurcentrum kan worden gevoegd. De grens tussen de drie gebieden worden gearticuleerd door het nieuwe cultuurgebouw, een zelfstandig element dat door de architect als een overdekt evenementenruimte was gedacht.

De verschillende programma's en activiteiten die zich op het plein afspelen (markt, feest, samenkomst,...) bepalen mee de configuratie van de typologische onderdelen van het cultuurcentrum. De foyerzone sluit als een tentoonstellingsruimte aan op de omrasterde en begroeide patio'tuin, die als voorportaal van het centrum fungeert. De cafetaria en het artiestenfoyer kijken uit over het kioskplein. Het podiumvlak kan openschuiven zodat het publiek vanop het stenen marktplaats naar het podium kan kijken, in plaats van in de zaal.

Dit wedstrijdontwerp was rond 1990 een zeer vroeg voorbeeld van het inzetten van een publiek programma (een cultuurcentrum) om aan dorpskernvernieuwing te doen. Het project werd opgenomen in de architectuurkritiek en verschillende publicaties, maar werd niet uitgevoerd. Het uiteindelijk gebouwde cultuurcentrum situeert zich niet in de dorpskern, zoals Stéphane Beel voorstelde, maar werd verschoven naar de rand van de gemeente, omgeven door een ruime parking. Het project neemt de openbare bibliotheek in zich op, maar schrijft zich niet in in de bestaande dorpsstructuur.

(2) OC Bissegem – Urbain architectencollectief

De culturele infrastructuur kan ook een sleutelrol opnemen in een **langere termijnontwikkeling**, als katalysator of als generator. We denken bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van de rand rond Kortrijk, met ondermeer de deelgemeente Bissegem. Urbain architectencollectief stelde in 2009 voor dit gebied een masterplan op waarin ze stellen dat Bissegem een kern mist. Het dorp wordt gekenmerkt door drukke verkeersaders, begrensd met lintbebouwing. Het achterliggende binnengebied is "banale, lege binnenruimte".

Vanuit een grondige analyse van het gebied detecteert Urbain enkele gebieden met potentie voor het ontwikkelen van een 'dorpskern'. Via een drietal voorstellen gaan de ontwerpers op zoek naar hoe er in Bissegem een tussenschakel kan gevonden worden, tussen het wonen en de openbare sfeer. 'Foyer Bissegem' is zo een voorstel en brengt het idee aan van een jeugd- en cultuursite in het binnengebied.

¹⁰ De projectbespreking is gebaseerd op de eerste monografie over Stéphane Beel: Claeys, Manu; Cornet, Pascal (red.), *Stéphane Beel architect*, Gent: Ludion, 1999.

Wanneer het stadsbestuur twee jaar later de vraag stelt naar de uitbreiding van ontmoetingscentrum 'de Neerbeek', dat aan het projectgebied grenst, grijpt Urbain dit aan om een start te geven aan de ontwikkeling van het binnengebied. De voorstudie van de opdrachtgevers gaat uit van een uitbreiding aan het bestaande complex. Urbain stelt dat deze uitbreiding een zware hypotheek zou leggen op de kwaliteitsvolle **open ruimte rond het gebouw**, waar ondermeer een **veelgebruikte fietsverbinding** ligt. Ze stellen voor om op zoek te gaan naar een nieuwe locatie die het gevraagde programma kan huisvesten, rekening houdend met de wensen betreffende centralisatie, herkenbaarheid, eenvoudig beheer en exploitatie. Uit de studie naar een jeugd-en cultuursite in het masterplan bleek **de oude brandweerkazerne** grote potentie te hebben voor een cultureel programma. Het bevindt zich aan de andere zijde van een open ruimte grenzend aan het bestaande ontmoetingscentrum. De verdeling van het programma over beide gebouwen is de start voor de ontwikkeling van de site rond het ontmoetingscentrum en kan als stimulans gezien worden voor de verdere uitwerking van het hybride tussengebied tussen **het verstedelijkte weefsel en het achterliggende landschap**.

(3) **BIB Dendermonde - BOB361**¹¹

Ook bij de nieuwbouw voor een nieuwe bibliotheek in Dendermonde was de verknoping tussen het openbare gebouw en het publieke domein cruciaal. Dendermonde kreeg voor dit project de Prijs van de Bouwheer. In het centrum werd een nieuw complex gebouwd met een bibliotheek, een polyvalente ruimte en sociaal restaurant, maar als belangrijkste een dakparking voor honderd wagens.

De stad Dendermonde was al lang op zoek naar een geschikte locatie voor haar nieuwe openbare bibliotheek. Door de verhuis van het stedelijke ziekenhuis kwam in het centrum een site vrij. In plaats van de opengelegde gevelrij dicht te bouwen, stellen de architecten voor om de bibliotheek **dwars op het bestaande morfologische weefsel** te ontwikkelen. Ze leggen een verbinding tussen de Kerkstraat en de achterliggende straat Sas. Op deze manier ontstaat een **groene passage** en een **blik** vanuit het centrum naar het hinterland. Het gebouw bezet de volledige lengte van de nieuwe publieke ruimte, waar de architecten ook de nieuwe toegang situeren.

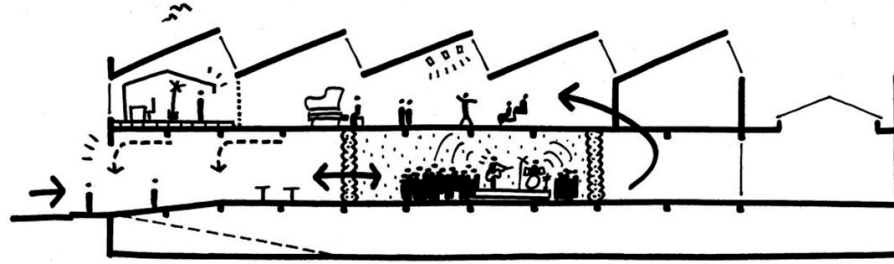
Het stadsbestuur wou echter absoluut de bestaande parkeerplaatsen in het centrum behouden. De ontwerpers kozen er dan ook voor om een dakparking te voorzien, die tevens als **evenementenplein** dienst zou kunnen doen. De parkeerhellingen zorgen in de bibliotheek voor een aflopend plafond, terwijl in de oksels – daar waar de ruimte het meest benepen is – specifieke bibliotheekvoorzieningen werden ondergebracht: de jongerenhoek, een luisterhoek, etc... Vooral deze parkeerinfrastructuur lijkt de vormgeving van het gebouw te bepalen. De eigenlijke bibliotheek bevindt zich op de begane vloer – er is opnieuw een neutrale, flexibele vloer die gemakkelijk allerhande opstellingen mogelijk maakt. Terwijl op de verdieping een leescafé met buitenterras is gesitueerd. Een **polyvalent bruikbare ruimte** is op de verdieping aan de Kerkstraat gesitueerd. Het is een ruimte voor tentoonstellingen, symposia en workshops en deze is rechtstreeks toegankelijk vanop het parkeervlak.

De vraag naar een nieuwe culturele infrastructuur houdt in deze stedenbouwkundig georiënteerde projecten, **meer in dan het gebouw op zich**. Uiteraard zijn er in dergelijke **complexe vraagstellingen** altijd **conflicterende belangen**. Cultuurfunctionarissen, bibliothecarissen en andere betrokkenen kunnen best gewapend zijn om in deze concurrerende omgeving hun belangen te verdedigen. Het belang van een goede opdrachtschrijving vormt ook hier een belangrijk punt.

¹¹ Beschrijving in grote lijnen gebaseerd op het verslag in het Bouwmeester Rapport. We halen de belangrijkste topics uit de tekst en nemen sommige passages over. Bart Van Moerkerke 'Drie Voorbeeldige opdrachtgevers' in: Bouwmeester Rapport 2010-2011, pp.18-27

3.4. Tijdelijke efemere architectuur: caravans, stadsfestivals en andere evenementen

BSBbis, B-architecten:
tijdelijke invulling
loods

Vervolgens merken we een tendens om **bepaalde panden of gebieden tijdelijk toe te eigenen**. Men trekt met kunst de straat op. Men geeft nieuwjaarsconcerten in kapellen en kerken. Men organiseert feesten, happenings, evenementen op lege terreinen en in leegstaande panden. In vele gevallen zien we dezelfde elementen opduiken: tenten, mobiele toiletten, containers, caravans,... gemakkelijke transporteerbare en demonteerbare structuren. Bepaalde kunstenaarscollectieven experimenteren met de mogelijkheden van de tijdelijke bezetting, en vaak ontvangen steden en gemeenten deze organisaties met veel plezier. De **organisatie van tijdelijke evenementen** is een instrument van citymarketing geworden.

Tijdelijke culturele evenementen worden ook ingezet in de bredere context van stadsontwikkeling. Met als doel om een gemeenschap te creëren alvorens er gebouwd wordt - en zo de plek aantrekkelijk maken voor een breed publiek - worden strategische plekken tijdelijk in handen gegeven van culturele organisaties.

(1) BSBbis – B-architecten¹²

Tijdens de verbouwingswerken aan de Beursschouwburg in de Ortstraat in Brussel verhuisde de culturele organisatie tijdelijk naar een voormalig meubeldepot/garage. De extreem korte bouwtijd van 6 weken, het beperkte budget en de eis dat de ingreep geen zichtbare sporen zou achterlaten dwongen tot inventiviteit. B-architecten beschouwen het tijdelijke gebouw als een 'urban shelter', een onderkomen voor de artistieke experimenten van de Beursschouwburg. De materialisatie is hierop afgestemd en vormt enkele 'schuilplaatsen': de kantoren zitten in standaard serres, de toneelzaal is opgebouwd uit zandzakjes. De onderdelen staan los in de garage, en brengen de op auto's gebaseerde schaal van de ruimte terug tot een bruikbare schaal voor de gebruiker.

Het gebouw bevindt zich in de Kazernestraat, in de buurt van het Zuidstation, ver weg van het gewoonlijke publiek van de Beursschouwburg. De buurt rond het Zuidstation wordt vaak gezien als een transitzone, met een komen en gaan van nieuwe inwoners. Een transplantatie van de gebruikelijke werking van de Beursschouwburg naar deze nieuwe context dreigde te leiden tot een ongeïntegreerd project, een project zonder verankering in zijn omgeving. BSBbis ging daarom van start met een wijkproject, gemaakt met mensen en verhalen uit de buurt. De wisselwerking met de buurt beïnvloedde ook het gebruik van het gebouw. De openingsuren werden aangepast aan de nieuwe burens, er werden enkele experimenten aangegaan om de omgeving te verkennen en het gebouw werd ook buiten de geprogrammeerde activiteiten gebruikt.

¹² Project werd in verschillende tijdschriften gepubliceerd. Zie o.m.: B-architecten (2004) *B-Architecten*. Gent/ Amsterdam: Ludion, pp.28-31; Jaarboek Architectuur; A&U.

De locatiekeuze impliceert in dit project een noodzakelijke aanpassing van de programmatie; en vice versa tracht dit programma een verandering voor de omgeving te betekenen. De tijdelijke locatie wordt een strategisch onderdeel in een meer buurtgericht programma.

(2) DOK - N.N.

In Gent werd in afwachting van het stadsvernieuwingsproject Oude Dokken een groot havengebied tijdelijk ontwikkeld als culturele hotspot. DOK is zowel de naam van de plek als van de overkoepelende vzw die er activiteiten organiseert. Ze worden daarbij ondersteund door de Stad Gent, het Gentse Stadsontwikkelingsbedrijf AG SOB en subsidies van de Vlaamse Regering.

De tijdelijke invulling van het terrein gebeurde in een aantal zones. Een bestaande loods werd deels ingericht als café/kantine, deels als atelierruimte en deels opengelaten als overdekte buitenruimte, voor rommelmarkten en concerten. Een deel van de buitenruimte werd ingericht als zomerterras: een container vormt de cafébar, een oude caravan het eethuisje. Wat verderop werden een strand en een openluchtarena aangelegd. In een container staan strandstoelen en speelgoed te huur. Nog meer tijdelijk zijn de invullingen voor specifieke activiteiten: een opblaasbaar cinemascherm vormt het decor van een reeks openluchtfilms, een kleine tent moet het succes van een openlucht-strandfuif verzekeren.

De kleine infrastructuur dient als basis ter ondersteuning van **creatieve initiatieven en socio-culturele activiteiten**. Zowel 's zomers als 's winters wordt het terrein gebruikt. Afhankelijk van de weersomstandigheden vormt of **de kantine** of **de strandbar** het epicentrum. DOK richt zich vooral naar buurtbewoners, speelt in op lokale initiatieven, en heeft als doel inwoners kennis te laten maken met deze onbekende plek in de stad die binnenkort deel zal uitmaken van een nieuwe stadswijk. De tijdelijkheid van het project draagt bij tot zijn populariteit, iedereen wil het gezien en meegemaakt hebben vooraleer het weer verdwijnt. Tegelijk is er ook een vorm van permanentie, het is geen plek voor geïsoleerde toonmomenten of evenementen, het is een **verblijfsruimte**. De veronderstelling dat er altijd wel iets is, dat je altijd wel in de bar kan zitten of op het strand kan liggen, draagt bij tot het gebruik en ook de **toe-eigening** van DOK.

Analoog aan de manier waarop steden in cultuur investeren om aan citymarketing te doen, wordt het succes van DOK ingezet in de marketing van een **grootschalig stadsproject**.

(3) Strandbibliotheek Zeebrugge - N.N.

Sinds 2003 staat op het strand van Zeebrugge elke zomer een strandcabine, gevuld met een selectie boeken en strips uit de bibliotheek van Zeebrugge. Gedurende de volledige zomerperiode kunnen strandbezoekers er een boek of strip komen ontlenen, ook wanneer ze geen lid van de bibliotheek zijn. Een adres opgeven volstaat. Naast boeken zijn er ook schepnetjes en ander strandspeelgoed uitleenbaar. De boekencollectie is volledig afgestemd op het strandgebruik en wordt jaarlijks aangevuld met recente bestsellers en tijdschriften. Heel wat binnen- en buitenlandse kustgebieden, recreatiedomeinen en festivals hebben dit voorbeeld gevolgd en organiseren tijdelijke bibliotheekfilialen.

Bij een gelijkaardige project tijdens het Gentse kunstenfestival TRACK, realiseerde Massimo Bartolini een inruilbibliotheek in de wijngaard van de Sint-Pietersabdij. Hier werden geen boeken ontleend, maar konden bezoekers ter plekke lezen, een boek meenemen tegen een bijdrage naar keuze of een werk inruilen voor een ander boek. Een groot deel van de collectie bestond uit afgevoerde boeken van de openbare bibliotheken van Gent en Antwerpen.

3.5. Reconversie bestaande industriële panden: fabrieksgebouwen, hallen, loodsen

*C-mine, Genk, 51N4E:
toevoegingen op/aan
industriële panden*

Nieuwbouw is niet langer de eerste optie. Vele culturele organisaties zoeken hun onderkomen in bestaande leegstaande panden: oude scholen, verlaten hospitals, stations en vooral verlaten industriële gebouwen (oude fabrieksgebouwen, hallen en loodsen). Cultuurprogramma's worden vandaag gehuisvest in structuren die door het nieuwe programma **een tweede leven** krijgen.

Voordat ze als dusdanig werden uitgerust, werden deze gebouwen soms al voor culturele activiteiten gebruikt: voor **tijdelijke tentoonstellingen, workshops, evenementen en feesten**. Door de generieke structuur, de open vloeren en de overmaat aan ruimte laat de industriële architectuur toe dat deze op een zeer vrije manier opnieuw wordt ingenomen. Een ander voordeel is dat de industriële of utilitaire constructies doorgaans **niet zijn beschermd**. De structuur biedt talloze mogelijkheden tot herbestemming. Toch schuilt er **ook een gevaar**. De gebouwen werden niet voor het nieuwe programma bedacht, wat mogelijks allerhande problemen of conflicten kan opleveren.

Reconversieprojecten zijn **a-priori complex**:

- Het zijn projecten die **noodzakelijkerwijs maatwerk** behoeven. Vooreerst stelt zich de vraag op welke manier deze **utilitaire gebouwen tot openbare gebouwen kunnen worden omgevormd**. Veelal moeten een aantal ingrepen worden gedaan om het onthaal, de ontsluiting, de bediening goed te laten verlopen.
- De herbestemming van bestaande structuren toont een duurzame omgang met materialen en middelen, maar op energetisch en bouwtechnisch vlak zijn deze gebouwen zeker niet altijd up-to-date. De reorganisatie, renovatie, restauratie of uitbreiding is een relatief klassieke ontwerptaak, maar **de huidige eisen inzake duurzaamheid, energetisch comfort, toegankelijkheid en beheer, performantie van de gebouwschil, ...** hebben verregaande impact op actuele herbestemmingsprojecten. Er gelden een aantal nieuwe regels, normen en wetgevingen inzake infrastructuurprojecten, alleen hebben deze meer betrekking hebben op de bouwnijverheid *in globo* en niet noodzakelijk op de culturele infrastructuur *an sich*. Bovendien is **deze regelgeving niet noodzakelijk op de herbestemming** van oude gebouwen of historisch patrimonium gericht. Slimme architecturale oplossingen zijn op hun plaats.
- De grote beschikbare oppervlakte impliceert ook een **hoge onderhouds- en exploitatiekost** die zeker in rekening moet worden gebracht bij het denken over de herbestemming. Kortom ook in deze herbestemmingsprojecten moet de infrastructuur met het beoogde programma in overeenstemming worden gebracht en kan de overmaat tot problemen leiden.

(1) Fabriekspand Roeselare – Coussée & Goris¹³

In Roeselare werd in 1997 een jutespinnerij in het centrum omgebouwd tot evenementenhal. De ingrepen van de architecten zijn uiterst bescheiden. Bij de reconversie van het pand werden in grote mate **de oorspronkelijke materialen en structuren van het pand behouden**. De bakstenen wanden werden in grote mate vrijgemaakt en opgepoetst. De gietijzeren draagstructuur werd met een brandwerende verf behandeld. De bovenlichten in het sheddak werden opnieuw opengemaakt. Nieuwe vaste onderdelen (sanitair, trappen, verwarmingselementen) en mobiele elementen werden in de sfeer van het bestaande toegevoegd. In het dubbelhoge statige hoofdgebouw waar zich de kantoren bevonden, is het restaurant ondergebracht; de vroegere machinekamer bevat een bar. Met een mobiele modulaire toog en enkele zware zwarte gordijnen kan de rasterstructuur van de industriële loods **naar believen worden ingedeeld**. De ruimte wordt groter of kleiner naar gelang de activiteit die zich er ontvouwd. De **zachte renovatie** maakt het pand bruikbaar voor feesten en allerhande evenementen.

(2) 't Bau-huis – B-architecten

In het volgende project wordt eveneens een industriële loods herbestemd, alleen is de inzet lichtelijk verschillend. De loods was onderdeel van een school. Ze ligt aan de rand van de stad maar wel in een relatieve nabijheid. De industriële structuur werd omgevormd tot multifunctionele beurs- en evenementenhal. De bestaande loods werd uitgebreid met een tweede hal, een gemeenschappelijk foyer, een café, loges, kantoren voor medewerkers en een aantal dienstlokalen. Het programma van het bestaande gebouw is dus **aanzienlijk uitgebreid**.

Maar ook de architecturale ingreep is danig verschillend. Een nieuw gebruik stelt **nieuwe comforteisen** en het oude karkas wordt dan ook geheel herdacht. In tegenstelling tot de eerste zaal werd de tweede zaal akoestisch verbeterd. De foyer is een open glazen doos onder een licht stalen ruimtevakwerk en staat in maximale relatie met de omgeving.

Het geheel, oud en nieuw, **wordt ingepakt met translucente rode polycarbonaatplaten**. De nieuwe huid laat toe de bestaande hal **te isoleren** en het complex een **nieuwe expressieve aanblik** te geven langs de spoorweg. De inwendige activiteit wordt zichtbaar en 's nachts letterlijk uitgestraald. De grote bedrukking en uitstekende luifel boven de inkom markeren de nieuwe stadsfeestzalen en nodigen uit tot een bezoek. Het is een radicale aanpak die niet voor elk project van toepassing is omdat het oorspronkelijke karakter van de gebouwen wel zeer nadrukkelijk wordt gemaskeerd.

(3) KC STUK Leuven – Neutelings Riedijk Architecten

Een volgend project is gelaagder. KC STUK in Leuven stelt verschillende programma's samen, zowel van de universiteit als het kunstencentrum. De morfologie is complexer dan bij voorgaande voorbeelden. Het betreft hier immers niet de reconversie van een fabrieksgebouw, maar van een fijnmazig stedelijk weefsel. Dit vergt een ander type aanpak, die architecten Neutelings Riedijk beantwoorden met een hybride tussen nieuwbouw en verbouwing.

De verlaten 'laboratoires de chimie générale' van de universiteit zijn een stedelijk complex, door de architecten beschreven als 'een stad in de stad, een stad met vele huizen'. Het ontwerp voor het STUK is naar eigen zeggen een zoektocht naar 'de relatie tussen stad, architectuur en theater, naar een leven na de black box'. Een zoektocht die niet beantwoord kan worden met

¹³ Zie: Steven Jacobs 'Evenementenhal Fabriekspand' in: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1998) Jaarboek Architectuur 1996-1997.

neutraliteit, multi-functionaliteit en flexibiliteit.¹⁴ De 'vele huizen' staan voor de verschillende karakters en onderdelen van het complex.

Het oorspronkelijke Arenberginsituut bestond uit een verzameling gebouwen, waar moeilijk een duidelijke routing door te trekken viel. Het hoogteverschil van 17 meter tussen de voor- en achterzijde van het complex maakte het daarentegen wel mogelijk een afdaling van de Naamsestraat naar de benedenstad te creëren en zo het typisch Leuvense patroon van informele wandelroutes door de stad in ere te herstellen. Het centrale binnenplein vormt de tussenstop op dit stedelijk pad en is eveneens het hart van het kunstencentrum. Van hieruit bereik je de foyer, de theaterzalen, tentoonstellingsruimten, de kantoren, het café. De scène van de theaterzaal geeft zelfs met een raam van 6 bij 10 meter uit op het binnenplein.

Het bestaande gebouw werd deels bewaard, maar ook deels vervangen door nieuwbouw. De nieuwe vleugel van de theaterzaal is van de grond getild, waardoor een doorzicht naar de lagergelegen straat ontstaat.

De hybride tussen nieuwbouw en reconversie laat de architecten in deze case toe om te gaan met het inherente gevaar bij herbestemming van dit soort industriële gebouwen, die niet a priori geschikt zijn voor een cultureel programma. Enkel de delen die wel een potentieel bieden voor een cultureel gebruik, werden behouden.

(4) C-mine Genk – 51n4E¹⁵

Een laatste voorbeeld waarbij een grootschalig utilitair gebouw herbestemd werd tot culturele infrastructuur is de C-Mine in Genk. Ten opzichte van de voorgaande projecten is dit toch zeer verschillend omdat het project uiteraard in de eerste plaats **het recente verleden van een hele regio in herinnering brengt**. Het complex is geen fabriekspand in het centrum van de stad, en ook geen onbestemde structuur die door slimme ingrepen opnieuw in gebruik kan worden genomen, maar een grote entiteit, een groot industrieel complex met bovengrondse en ondergrondse vertakkingen, een **complete wereld die met de sluiting van de steenkoolmijnen is verdwenen**. Buiten de mijngebouwen is er niets, enkel de bergen met steenkoolgruis en het verdunde landschap.

De opening van C-mine in 2010 kadert binnen de ambitie van de stad Genk om actief aan de herdefinitie van zijn verleden als mijnstad te werken. De vroegere energiegebouwen van de Winterslag-mijn werden verbouwd tot cultuurcentrum annex evenementenruimte en ontvangstpunt voor toeristen. Het gebouw is het startpunt van de ontwikkeling van een **kunstencampus buiten het eigenlijke centrum van de stad**. Het cultuurcentrum vormt het hart. De omringende gebouwen moeten zorgen dat het nodige bloed in het hart wordt gepompt. Op de site werd er naast dit culturele gebouw ook een **nieuwe school** opgericht (de *Mad-faculty*) waar een design-opleiding is ondergebracht. Genk wil het verleden vergeten, en de regio een nieuw elan geven en trekt daarom resoluut **de kaart van de cultuur, het design, de innovatie**. Dit educatieve en culturele programma is tenslotte vermengd met **cultuur-toeristische agenda**. Zo werd vorig jaar een scenografie voor de mijnschachten ontwikkeld. De bedoeling is dat deze attractie die het verleden in herinnering brengt 100.000 bezoekers per jaar zou aantrekken. De ingang van het ondergrondse parcours is een trap in een uithoek van het nieuwe C-minegebouw.

Het bestaande industriële gebouw wordt gevormd door een monolithische

¹⁴ Willem Jan Neutelings, 'Het nieuwe STUK, een stedelijke ruimte waar stad en architectuur weer nadrukkelijk in het theater aanwezig zijn', projecttekst, 2001 (via www.stuk.be - geraadpleegd op 15/01/2013)

¹⁵ Het project is in verschillende architectuurtijdschriften gepubliceerd. Zie ondermeer Paul Vermeulen in A+ 228, p. 36-41. De beschrijving baseert zich ook op de projecttekst van de architecten (<http://www.51n4e.com/project/c-mine> - geraadpleegd op 23/20/2012)

sokkel met daarbovenop losstaande imposante machinegebouwen. De ontwerpers 51N4E vertrekken van deze kwaliteit en vervolledigen de logica ervan. De T-vormige sokkel wordt vervolledigd tot een rechthoek. Op deze sokkel worden twee podiumzalen als nieuwe machinegebouwen toegevoegd. Het dak van de sokkel vormt “een veld waarop alles kan gebeuren”, betegeld met hetzelfde roodwitte dambordpatroon als de bestaande vloeren in de machinegebouwen.

51N4E legt zichzelf bewust beperkingen op in de omgang met het bestaande gebouw. De bestaande 5 meter hoge basis bepaalt de toegevoegde infrastructuur. Het grootste deel van het programma wordt opgenomen in de betonnen extensie van de sokkel. De benedenverdieping vormt een labyrintische foyer, die uitloopt in tentoonstellingsruimtes, kantoren, een café en restaurant, vergaderzalen en de toegang tot de nieuwe zalen. De foyer is opgevat als een overmaatse verdeelruimte, waar oude machines als een relikwie in de ruimte staan. De tentoonstellingsruimte is een langwerpige ruimte die met behulp van verplaatsbare wanden verdeeld wordt in kamers in enfilade. De kamers worden van natuurlijk bovenlicht voorzien en bieden via deze dakramen ook een blik op de oude bakstenen muren, een constante in het gebouw.

De overmaat van deze gelijkvloerse verdieping wordt gebalanceerd door de **compactheid van de twee nieuwe zalen**. Een grote theaterzaal en een kleinere multifunctionele vlakke vloerzaal worden als losse volumes bovenop de sokkel geplaatst. Door het grootste deel van het programma op te vangen in één sokkel en dit te voorzien van bovenlicht wordt de mogelijkheid gecreëerd de vrije wanden van de zalen volledig uit te voeren in glas. Het industrieel landschap rond de site vormt het decor van activiteiten in de theaterzaal.

Een mogelijke verklaring voor het succes van C-mine is de aantrekkingskracht van de vroegere mijn-infrastructuur, die voldoende draagkracht biedt om de afgelegen locatie te compenseren. Gelijkaardige projecten falen, bijvoorbeeld omwille van de overmaatse schaal van het complex of de geïsoleerde ligging. We denken hierbij aan de voormalige elektriciteitscentrale van Zwevegem, die nu ondermeer een feestzaal en tentoonstellingsruimte vormt. De ambitie van dit project lijkt Zwevegem te overstijgen.

3.6. De omgang met erfgoed en cultureel waardevol patrimonium

OB Blankenberge,
Sergison Bates: 19de
eeuws schoolgebouw
en extensies

Een tweede reeks herbestemmingsprojecten is een variatie op het voorgaande, alleen betreft het nu ook historisch of cultureel waardevol patrimonium.

Het zijn vaak gebouwen die een belangrijke rol hebben vervuld in een stad of een regio, of waaraan buitenstaanders een groot belang hebben toegekend. Ze maken deel uit van het ‘culturele geheugen’ en de herinneringswaarde is van cruciaal belang. Het zijn monumenten. Vaak rust er bescherming op deze gebouwen. We kunnen stellen dat C-mine tot onderstaande categorie behoort. We denken immers ook aan nieuwe monumenten zoals het modernistische

postgebouw van Eysselinck in Oostende, maar ook aan de gigantische herbestemmingsopgave van ons religieus patrimonium die gemeenten en vooral de kerkfabrieken te wachten staat. We bespreken in de bijlage reeds het Predikherenklooster dat tot bibliotheek wordt omgevormd. In Antwerpen wordt een zeer analoog kloostercomplex tot provinciaal ontmoetings- en kenniscentrum herbestemd, met een bibliotheek, sociaal restaurant, met kantoren en vergaderlokalen, enkele evenementen- en ontmoetingsruimtes. Culturele organisaties worden bij herbestemmingsprojecten doorgaans als dankbare partners gezien. We bespreken hier drie typologieën die een andere functie krijgen. Het eerste is het Predikherenklooster te Mechelen, binnenkort een openbare bibliotheek. In het tweede geval werd een 19de eeuwse schoolgebouw omgevormd tot openbare bibliotheek. In het derde project krijgt een 19de eeuwse concertzaal, één van die typische liberale instellingen, een nieuwe bestemming als niet-religieuze ceremoniële ruimte – de moderne versie van een kerk.

(1) OB Predikherenklooster - Korteknie Stuhlmacher Architecten & Hild und K Architekten¹⁶

In 2011 werd via de Open Oproep procedure een wedstrijd uitgeschreven voor de herbestemming van het Mechelse predikherenklooster tot openbare bibliotheek. Het barokke klooster situeert zich aan de rand van de binnenstad en bestaat uit vier vleugels en een kerk rondom een kloosterhof. Het vormt deel van de Tinelsite, een ambitieus ontwikkelingsproject waartoe ook het nieuwe Holocaustmuseum in de Dossin-kazerne, een nieuw jeugdcentrum en het Tinelpark behoren.

Het gekozen ontwerp, van Korteknie Stuhlmacher Architecten in samenwerking met het Duitse Hild und K Architekten, laat zich leiden door de bestaande karaktereigenschappen van het klooster. Het gebouw heeft een duidelijke structuur die bestaat uit de buitenring, de binnenring (pandgang), het binnenhof, de grote zolder en de kerk. Deze structuur is volledig bewaard gebleven en nog overal in het gebouw voelbaar. Het programma wordt opgedeeld in drie zones.

De zone ‘nabij’ op het gelijkvloers functioneert als verbinding tussen de stad en de bibliotheek en situeert zich in de ruimtes grenzend aan de straat. Ze wordt programmatisch ingevuld met de meest toegankelijke functies: een inkomruimte, een café en een cyberzone. De kerkruimte blijft bewust ‘leeg’ en wordt geschikt gemaakt voor multifunctioneel gebruik zoals markten, tentoonstellingen en voorstellingen. Het is een ‘agora’, waar activiteiten in samenwerking met andere partners georganiseerd worden, zoals met het cultuurcentrum of de erfgoedwerking. Het binnenhof dient als terras en polyvalente ‘buitenkamer’.

De zone ‘midden’ situeert zich in de oude pandgang op de eerste verdieping. De gewelfde ruimtes worden ingericht als rustige werkplekken, voor mensen die geconcentreerd willen lezen of studeren. De ruimten in de buitenring dienen als leslokalen en kantoren.

De zone ‘diep’ op de zolder is de eigenlijke bibliotheek, in de betekenis van opslag en presentatie van een bibliotheekcollectie. Ze neemt slechts één derde van de totale oppervlakte in. In de boekenkast zijn uitsparingen voorzien - kleine studioli - om te lezen voor een raam dat uitzicht geeft op de omgeving.

De opdrachtgevers beschreven de toekomstige bibliotheek als ‘de grootste leefkamer van de stad’, wat door de architecten zeer nadrukkelijk beantwoord werd. Het is immers opmerkelijk dat de boekencollectie - die tot nog vaak als de kern van de bibliotheek beschouwd wordt - zich op de zolderverdieping

¹⁶ De projectbeschrijving is gebaseerd op de uitgebreide projecttekst van de architecten (www.kortekniestuhlmacher.nl) en de projectvraag van de open oproep (www.vlaamsbouwmeester.be)

bevindt. Men kan rond dwalen in de publiekszones van de bibliotheek - het café, de leesalen, de kerkruimte,... - zonder een boek tegen te komen. De ontmoetingsplekken en verblijfsfuncties worden hier op de voorgrond geplaatst en vormen de overgang met de stad. Het raadplegen van boeken wordt als een meer gespecialiseerd bezoek beschouwd en bevindt zich 'dieper' in het gebouw.

Dit project - maar ook andere projecten, zoals de herbestemming van het dominicanenklooster in Antwerpen tot ontmoetings- en kenniscentrum - toont aan dat er een enorm potentieel schuilt in de herbestemming van religieus erfgoed. De typologie van het klooster in het bijzonder lijkt zich uitstekend te lenen voor programma's als bibliotheken en andere culturele infrastructuur.

(2) OB Blankenberge – Sergison Bates Architects¹⁷

In Blankenberge werd een negentiende-eeuws beschermd schoolgebouw tot openbare bibliotheek omgevormd. Het Britse architectenbureau Sergison Bates kreeg de opdracht toegewezen, met een voorstel dat als enige de vroegere rijksmiddelbare school volledig zou behouden, hoewel enkel de gevel ervan beschermd is. Het schoolgebouw vormt samen met de kerk en het treinstation de enige restant van het vooroorlogse patrimonium van Blankenberge. Het gebouw was ruim twintig jaar in ongebruik, maar neemt een interessante positie in op de hoofdroute van het station naar het strand.

Het bestaande gebouw wordt gekenmerkt door zijn aaneenschakeling van kleinere ruimtes, afkomstig van de vroegere klaslokalen. Sergison Bates erkent dit als een kwaliteit van het gebouw en versterkt de cellulaire structuur door de realisatie van een aantal kamers, elk toegewezen aan een specifieke bibliotheekactiviteit. De vroegere functie van het gebouw als school bepaalt de configuratie van ruimtes, wat het bijvoorbeeld moeilijk maakt hier de bibliotheek te concipiëren als één grote hal. De verdeling van het programma in de ruimtes wordt sterk gestuurd door het karakter van de bestaande ruimtes.

De gelijkvloerse verdieping heeft een open plan en een directe relatie met de straat. Ze herbergt de receptie en de faciliteiten voor een groot publiek, zoals een tentoonstellingsruimte, de computerzone en een krantenleeszaal. De eerste verdieping bestaat uit een reeks aaneengeschakelde kamers - de vroegere klaslokalen - waarover de fictie-afdeling verdeeld werd. De muren werden bezet met boekenkasten, de middenruimte biedt in de ene kamer plaats aan een grote leestafel, in de andere staan enkele sofa's. De zolderverdieping herbergt de fictie-collectie.

De nieuwe uitbreiding van Sergison Bates vormt de circulatieruimte die de ruimtes in het bestaande gebouw bedient en het mogelijk maakt de ruimtes optimaal te gebruiken zonder hun oorspronkelijke structuur te wijzigen. Als een anderhalve meter brede schil drapeert het zich rond het bestaande gebouw en eindigt aan weerszijden in een nieuw volume, voor de jeugdbibliotheek en voor de administratie. Aan de straatzijde lijkt weinig veranderd, van de extensie zijn slechts de twee kleine vleugels langs beide zijden van het gebouw zichtbaar. Sergison Bates architecten beschrijft deze als de 'bewakers' van het historische gebouw, die als boeksteunen de statige *présence* van het gebouw moeten herstellen. Ze nemen de maat over van de aanpalende gebouwen in de straat, maar verzoenen deze in hun maatvoering en detaillering met het openbare karakter van het bestaande monument. De extensie werkt als mediator tussen de bescheiden residentiële architectuur van de straat en de monumentaliteit van het oude schoolgebouw.

¹⁷ De tekst is gebaseerd op de projectfiche van de architecten (<http://www.sergisonbates.co.uk> - geraadpleegd op 24/10/2012) en Oliver Wainwright, 'Literary Reworking', *Building Design*, 22 June 2012, p.10-13 (via <http://www.bdonline.co.uk> - geraadpleegd op 24/10/2012)

(3) Stadsfeestzaal ‘De harmonie’ in Antwerpen – Atelier Kempe Thill¹⁸

Een tweede project toont een interessante omgekeerde beweging: een historische concertzaal wordt herbestemd tot ceremoniële ruimte.

De concertzaal ‘Harmonie’ dateert van het midden van de 19de eeuw. Het gebouw werd in 1848 opgericht door een private stichting. De vraag van de stad Antwerpen was om deze leegstaande negentiende eeuwse structuur om te vormen tot een **niet-religieuze ceremoniële hal**. Het zou een stille ruimte moeten worden. De architecten omschrijven het licht ironisch als een atheïstische tempel. Het gebouw zou in gebruik worden genomen voor **huwelijksvieringen, herdenkingen en begrafenis, initiatieplechtigheden (doop- of lentefeesten) of gelijkaardige ceremonies**. Het is bovenal een andersoortig cultuurcentrum voor de stad. De architecten gaan ons inziens uiterst lucide met deze ogenschijnlijk vreemde vraag om:

‘In the nineteenth century , designs for concert halls were derived from sacred buildings. This is not very astounding, since at the time concerts were almost like a substitute for religion for the rapidly evolving urban citizenry. De Harmonie is based on a basilica design and, with a ceiling height of fifteen meters, is of monumental dimensions. To fulfill the task of creating a ‘space of stillness’ the interesting job here was to newly sacralize a secular space inspired by religious culture’¹⁹

De negentiende eeuwse schouwburgen, concertzalen en musea kenmerken zich door een **secularisatieoperatie**. De stedelijke burgerij haalt **de kunst weg uit de kerk**, maar om de kunst een nieuwe plek te bezorgen maken ze ogenschijnlijk **neutrale ruimtes** – de religieuze symboliek is in deze 19de eeuwse gebouwen vaak volstrekt afwezig. Maar, zo stelt atelier Kempe Thill, vaak neemt **de ruimte zelf** - in zijn verhoudingen, zijn maatvoering en zijn schaal – de typologie van de vroegere kerkinterieurs over. In ‘de Harmonie’ kan de planfiguur van een kerk in elk geval duidelijk worden afgelezen. Er moet, volgens de architecten, dan ook niet veel worden aangepast om deze nieuwe functie in het oude gebouw onder te brengen.

Het bestaande gebouw is opgevat als een groot paviljoen gelegen in een Engelse landschapstuin en zoals bij vele burgerlijke programma’s is de overgang tussen buiten en binnen nadrukkelijk in scène gezet. Bovendien was het plan zo opgevat dat concerten zowel binnen als buiten konden doorgaan. In 1896 werd het gebouw op zeer zorgvuldige manier een eerste maal uitgebreid. Vanaf het begin van de 20ste eeuw werden er in het gebouw echter geen concerten meer gehouden en werd het gebouw verkocht aan de staat. In 1922 werd het park omgevormd tot een stadspark, terwijl het gebouw slechts sporadisch werd gebruikt. In de late jaren ’70, op het moment dat overal culturele centra werden opgericht, werd het gebouw omgevormd tot discotheek met desastreuze gevolgen voor het interieur. In functie van strenge akoestische eisen werd het gebouw haast omgevormd tot een bunker.

Ook hier stellen de architecten een **zachte renovatie** voor. De architecturale ingrepen bestaan grotendeels uit weghalen, blootleggen, en de bestaande kwaliteiten opnieuw laten zien, om dan op een zeer precieze manier opnieuw elementen toe te voegen. De verhoudingen van de bestaande ruimte worden in ere hersteld, er worden een aantal ingrepen gedaan om de technische performantie van het gebouw te verhogen. Door een nieuwe technische vloer, nieuwe kolommen, vast meubilair en enkele punctuele ingrepen toe te voegen, kan het oude gebouw zijn nieuwe bestemming opnemen.

¹⁸ De tekst is gebaseerd op de uitvoerige projectbeschrijving in hun recentste monografie: ‘Space of Stillness. Re-modelling De Harmonie Concert Hall, Antwerp, Belgium’ in: André Kempe, Olliver Thill (ed.) *Atelier Kempe Thill*. Ostfildrn: Hantje Hatz, pp.316-325

¹⁹ O.c., 320

De omgang met **monumentaliteit** en de **herinneringswaarde** van historische gebouwen speelt in dit soort projecten een grote rol, zeker gezien hun positie in een veelal residentieel weefsel en de ambitie van lokale culturele infrastructuur om **laagdrempelig en toegankelijk te zijn**. Bovendien hebben de bestaande gebouwen vaak een heel specifieke structuur, die bepalend is voor het mogelijk gebruik en dus ook slim ingezet kan worden. **Elk project vraagt een eigen specifieke, doordachte aanpak.**

3.7. Enkele conclusies – standaardoplossingen versus maatwerk

Vooreerst bevatten de actuele projecten weinig heldere uitspraken over **het cultuurprogramma**. Het is deze lacune die we in deel V - de voorstellen – willen ondervangen.

Er heerst een tendens om vooral te investeren in de polyvalentie van de ruimte; een ruimte waarin ogenschijnlijk alles mogelijk is, maar die juist daarom ook een neutrale kubus dient te zijn. We menen dat cultuurhuizen aan belang zouden winnen op het ogenblik dat ze eerder voor specifieke doeleinden of karakteristieke scenario's zijn ontworpen. Eén van de bedenkingen is dan dat niet elk type activiteit op om het even welke plaats kan plaatsvinden. De materiële eigenschappen van een plek – de grootte, de verhoudingen, de toegankelijkheid en voorzieningen, de aankleding – maken een plek meer geschikt voor de ene dan voor de andere activiteit. De grootte van een vertrek bepaalt of een ruimte eerder intiem en privaat dan open en publiek aanvoelt, de opstelling van los en vast meubilair definieert gebruiksmogelijkheden, de aankleding en inrichting geeft een ruimte zijn specifieke atmosfeer.

In de hierboven beschreven projecten zien we dat **een groot deel van de architectuurproductie** op een beperkt aantal '**programmatische recepten**' is gebaseerd. De typologie van het cultuurcentrum: met de schouwburg, het foyer, de cafetaria en de polyvalente ontmoetingsruimten fungeert als een impliciet model. Uit de vele voorbeelden die in de cartografische analyse van deel I maar ook in de recentere actuele projecten aan bod zijn gekomen, blijkt echter dat Lokale Culturele Infrastructuur niet tot een eenduidig gebouwtype kan worden herleid.

Het grote voordeel van standaardoplossingen of programmatische concepten is dat ze een zekere **garantie inhouden**: de nieuwe projecten kunnen op basis van **een model of standaard worden beoordeeld**. Hier willen we een andere werkhypothese naar voor schuiven. **Geen standaard-modellen maar contextgebonden maatwerk**, een tendens die we ook zien in verschillende actuele projecten.

IV. PRINCIPES

Recepten voor een alternatief lokaal infrastructuurbeleid

De actuele architectuurproductie mist een duidelijk gearticuleerd cultureel project. Daarom presenteren we in deel V enkele abstracte ontwerpvoorstellen die een herpositionering van het huidige culturele project beogen.

Hier formuleren en conceptualiseren we de principes die aan de basis liggen van deze conceptuele voorstellen en die kunnen worden gebruikt om het lokale cultuur- en infrastructuurbeleid uit te bouwen. De beschreven principes staan in nauwe relatie tot de maatschappelijke veranderingen die in het begin van het document werden beschreven. Hier herhalen we nog eens de eerder uitgezette krachtlijnen en we vullen ze aan met andere thema's die in de studie naar voor zijn gekomen:

- *de geleidelijke afbouw van het centralistische cultuurproject*
- *de verbreding van de taakstellingen van culturele organisaties*
- *de zoektocht naar synergieën en de afbouw van de huidige sectorale organisatie*
- *de publiek-private samenwerkingen en nieuwe vormen van opdrachtgeverschap*
- *de gerealiseerde ontzuiling en secularisatie van de samenleving*
- *de realiteit van de maatschappelijke diversiteit tegenover een homogeniserend cultuurbeleid*
- *de transformatie van het culturele project: van Bildung naar nieuwe vormen van binding*
- *de virtualisering, de informatiemaatschappij en de noodzaak tot fysieke ontmoetingsplekken*
- *het verbrokkelde culturele landschap en de grote diversiteit aan activiteiten en regimes*
- *omgang met een gegeven locatie: de omgeving, het publieke domein, het landschap, het bestaande patrimonium en erfgoed*

Onze hypothese is dat noch de huidige maatschappelijke tendensen noch de principes die we hier vooropstellen, tot standaard oplossingen of architecturale modellen leiden en dus op verschillende manier in architecturale projecten kunnen vertaald worden. Dit betekent echter niet dat er geen recepten aan de basis liggen. Om de principes in een gebouwde realiteit te vertalen is geen normenapparaat nodig, maar moet o.i. een stimulerende bestuurlijk context worden geschapen waarbij slim opdrachtgeverschap en architecturaal maatwerk twee zijden van dezelfde medaille zijn.

4.1. De antropologische categorie van het feest als middel om lokale culturele infrastructuur opnieuw te denken

De taakstelling van cultuurhuizen is de voorbije jaren verruimd. Ze moeten niet enkel cultuur verspreiden, maar zouden op een actieve manier met de lokale gemeenschap aan de slag moeten gaan. De eenzijdige focus op infrastructuur is in dit geval niet echt geschikt om de actuele werking van culturele instellingen te beschrijven. Daarom hebben we, naast de infrastructuur die dit regime mogelijk zou moeten maken, in deze studie ook aandacht besteed aan het cultureel regime zelf.

Het is belangrijk te beseffen dat in een nog voornamelijk religieus ingebedde samenleving de belangrijke momenten in het leven van mensen niet enkel religieus gekaderd werden, maar daardoor tegelijk een 'publiek' karakter kregen. Geboorte, overgang naar puberteit, huwelijk, allerlei (in)wijdingen, alle soorten van 'afscheid', dood - de zogenaamde 'overgangsmomenten' en 'initiatie'-momenten - speelden zich niet enkel af in de privésfeer: het waren momenten waarin wat zeer persoonlijk was ook tegelijk een gemeenschappelijkheid creëerde, zich in de openbare ruimte manifesteerde, en daardoor een publiek belang kreeg.¹ Het waren momenten van 'feest': een bijzondere, in tijd en ruimte beperkte toestand waarin het leven en het samenleven geïntensifieerd wordt. Met de secularisering is niet enkel de godsdienstige inbedding van deze gebeurtenissen afgezwakt of verdwenen, maar is tegelijk ook hun publiek karakter uitgehold.

Op een vergelijkbare manier zijn de officiële Feesten en plechtigheden, die uitgaan van de macht of de burgerlijke instellingen (herdenkingen bij monumenten, inwijdingen van gebouwen, eerbetoon...), of van de religieuze autoriteit (processies...) nagenoeg geheel uit de publieke ruimte verdwenen. De informalisering van de autoriteit verdraagt dergelijke geregisseerde manifestaties nog moeilijk.

Het effect van de beide ontwikkelingen is dat de publieke ruimte snel ondergebruikt wordt en verzakelijkt, niet meer opgeladen wordt met betekenis, en 'leeg' aanvoelt. Wat vooral belangrijk is, is dat de informele gemeenschapsvorming, die zich op de 'private feesten' vastzet, en zich in de rand van de officiële feesten kan ontwikkelen, daardoor ook wegvalt. Het feest is gemeenschapsvormend, en is dus in zekere zin niet metropolitaan, maar moet ook binnen een stedelijke context 'plaats' vinden.

Men kan dit tegen gaan door de ontspanning op straat te brengen (kermissen, braderijen, stadsfestivals...), soms met behoorlijk succes. Vele steden en gemeenten hebben een soort mobiele 'feestarchitectuur/feestinfrastructuur' die voortdurend op- en afgebroken en verplaatst wordt. Maar de vaste inrichting van het openbaar gebied is niet op het feest voorzien, en de nadrukkelijke aanwezigheid van infrastructuur en technici maakt dat wat daar gebeurt, aanvoeld wordt als zeer 'georganiseerd' en kunstmatig, en zich eerder richt tot een massa van consumenten dan behoort tot het leven van een gemeenschap.

We gebruiken de notie van 'feest' om na te gaan op welke manier de culturele infrastructuur en de publieke ruimte van een gemeente plaats kan bieden aan de verschillende vormen van 'gemeenschappelijkheid' die gepaard gaan met de conditie van Feest.

1. Zie lopend onderzoek aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw, UGent, naar semi-publiek programma, programma's rond afscheid en dood en in het bijzonder crematoria in de stedelijke sfeer.

4.2. Over de het complexe statuut van de publieke ruimte, de idee van identificatie en binding, de nood aan een derde plek

Een andere bedenking gaat over de overgang van de private naar de publieke ruimte. Het verkeer en verkeersinfrastructuur zijn niet de enige factoren die de kwaliteit van de publieke ruimte maken, ook publieke binnenruimtes en institutioneel-openbare ruimten vormen de publieke ruimte. Uit de voorbeelden en de reflectie waartoe deze voorbeelden aanleiding gaven, merkten we dat de overgang van het private naar het publieke zeer gelaagd of geschakeerd is. In vele gevallen denken we een harde lijn tussen de private en de openbare sfeer - de slaapkamer versus het plein - maar vele sociale en culturele activiteiten zitten tussen deze twee sferen in: tussen geformaliseerd-privaat (de ontvangst van gasten thuis) en de intimiteit in de openbare ruimte (lezen op een bank in het park). Zeker gezien de demografische druk, de maatschappelijke uitdagingen inzake de verkleuring van de samenleving en de toegenomen woonkost, lijkt het van cruciaal belang om op een meer gelaagde manier deze overgang tussen de publieke en private ruimte te denken.

Daarbij komt dat we in ons denken resoluut in stedelijke en zelfs in grootstedelijke categorieën denken. Maar het stedelijk of grootstedelijk model is tegelijkertijd ontoereikend om de huidige gelaagdheid van sociale verhoudingen te karakteriseren. Het model vertrekt vanuit een idee van anonimiteit van ontmoetingen. De basis zijn sociale verhoudingen tussen individuen die elkaar niet of nauwelijks kennen. We zijn van oordeel dat vele actuele lokale culturele infrastructuur vanuit een stedelijk model is gedacht, zeker gezien deze gebouwen een modernistisch abstracte uitstraling bezitten en zo een zekere afstandelijkheid behouden. De ideologische neutraliteit van de Culturele Centra en Bibliotheken was een manier om openbaarheid garanderen.

De notie van de publieke ruimte is aan herziening toe. Door demografische ontwikkelingen zoals de vergrijzing en doordat we in de toekomst kleiner zullen moeten wonen, zullen collectieve verblijfsruimten daarenboven aan belang winnen. Dit is nu al zichtbaar in grotere steden: co-housinginitiatieven, de gemeenschapstuinen, tijdelijke initiatieven zoals SITE te Gent of Bruxelles plage in Brussel... Verschillende stedenbouwkundigen en sociologen hebben in dit verband gewezen op het belang van een derde plek, ruimten voor de gemeenschap die buiten de private sfeer van het huis en de werkplek moeten worden gesitueerd.²

Derde plekken hebben een aantal kenmerken. Vooreerst heerst er voor de gebruikers geen verplichting om zich in of naar deze plek te begeven. Ze zijn noch financieel, noch politiek, noch juridisch gebonden aan de plek, maar gaan er vrijwillig heen. Men gaat er heen omdat men er wil naar toe gaan; en anderzijds staat het iedereen vrij om te komen en te gaan wanneer zij dit willen. Men komt er om anderen te ontmoeten en het vrije gesprek staat er centraal. Maar het is ook een kwalitatieve verblijfsruimte. Ze bieden in de winter beschutting tegen gure weersomstandigheden. Het is er in de zomer aangenaam vertoeven. Maar het is ook een vertrouwde plek. Men vindt er gelijkgestemden, de reguliere bezoekers, anderen uit de buurt,... Ze vervullen in essentie een sociale rol. Nieuwkomers gaan er naar toe om wegwijs te worden gemaakt. Oudgedienden garanderen een zekere gastvrijheid. De atmosfeer is

² Dit is een concept afkomstig uit de sociologie: Puttnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster; Oldenburg, Ray (1989). *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day*. New York: Paragon House; Oldenburg, Ray (1991). *The Great Good Place*. New York: Marlowe & Company;

gemoedelijk. Het zijn ook geen plekken waar men moet worden toegelaten: geen broederschap, privéclub, sociëteit. Allerhande mogelijke criteria of toelatingsvoorwaarden – zoals iemands curriculum, zijn verwezenlijkingen, de maatschappelijke status of inkomen – zijn nauwelijks van tel. Deze plekken zijn in essentie laagdrempelig. Er heerst een huiselijke atmosfeer, gebaseerd op gedeelde waarden. Essentieel is wel dat de plek niemands private bezit is. De derde plekken zijn niemands *thuis*.

Volgens deze sociologen zijn dit soort plekken cruciaal voor de gemeenschapsvorming. Cafés, gemeenschapshuizen, leeszalen, maar ook restplekken en parken, ... zijn karakteristieke derde plekken. De publieke ruimte wordt echter niet enkel gevormd door de open ruimte – de straat en het plein – maar ook door de institutioneel gedefinieerde buitenruimten (schoolplein, kerkplein, kloostertuin, kasteelpark, etc.), ‘semi-publieke binnenruimten’ (gemeenschapscentra, feestzalen, kerken en kapellen, leeszalen van bibliotheken, grotere voorzieningen in scholen,) en andersoortige ontmoetingsruimtes (restaurants, cafés, bowlings, wassalons, buurtwinkels, allerhande clubs, etc.) die de publieke ruimte dooraderen.³ De lokale culturele infrastructuur kan in dit verhaal van de derde plek zeker een belangrijke rol spelen.

4.3. ‘Gepastheid’ als architecturaal principe i.p.v. neutraliteit, polyvalentie, en andere normatieve (object-gerichte) criteria

‘Het is met name de voordracht die bepaalt of men het optreden van de spreker gepast vindt of niet, en wat bij de één gepast is, is dat vaak niet bij een ander. Hierin schuilt een soort systeem dat niet uit te leggen valt: ongetwijfeld is de uitspraak ‘dat vakkundigheid er in hoofdzaak uit bestaat dat wat je doet gepast is’.’⁴

De culturele centra kregen vorm in de jaren '70, in een tijdperk van ontzuiling en secularisatie. Men brak met de traditie van de ideologisch gekleurde cultuurhuizen en deze breuk toont zich tot vandaag in de manier waarop de gebouwen via hun architectuur betekenis communiceren, of beter: schijnbaar weigeren betekenis te communiceren. Het neutrale voorkomen van de gebouwen, het gebruik van modernistische abstracte kunst die nauwelijks nog naar levensbeschouwelijke idealen verwees, het gebruik van ruwe, natuurlijk aanvoelende materialen (baksteen, glas en beton) en de beoogde polyvalentie, waren evenveel manieren om het openbare of ideologisch pluralistische karakter van de nieuwe cultuurinfrastructuur uit te drukken. De vraag is echter of deze eisen van neutraliteit en aanverwante verwachtingen – transparantie, flexibiliteit, meervoudige bruikbaarheid – nu nog steeds op elk moment prioritair zijn, en zo niet: aan welke criteria de architectuur van culturele instellingen vandaag moeten beantwoorden.

Het verlangen naar ideologische neutraliteit en pluralisme kan ook in een ruimer perspectief worden gezien. Het was toen voor een openbaar gebouw wellicht ‘gepast’ om in de architectuur een zekere terughoudendheid te beogen, om het openbare karakter van de culturele instelling in de verfte zetten. ‘Gepastheid’ is al eeuwen lang een belangrijk criterium om de waarde van architectuur te evalueren, en is wellicht breder inzetbaar en dus bruikbaar om vandaag te hanteren. Alleen is de betekenis van dit begrip vandaag danig

3 Zie: Mathijs de Boer (red.) *Binnen in de stad. Ontwerp en gebruik van publieke interieurs*. Haarlem/Rotterdam: Trancity/Valiz

4 Quintillianus, XI.3-177, p.609

vervaagd.⁵ Vandaag worden andere criteria gebruikt om over de architectuur te oordelen: duurzaamheid, functionaliteit, flexibiliteit, toegankelijkheid, doelmatigheid, technische performantie; en toch is 'gepastheid' zelfs binnen een puur utilitair perspectief, als principe niet geheel zinledig geworden.

Vroeger was gepastheid echter duidelijk gedefinieerd. Ze bestond uit een groep kwaliteiten met een naam en afgelijnde plaats in de architectuurtheorie: het decorum. Het is een term afkomstig uit de retorica, waarbij men stelt dat de retor zijn taal, maar ook zijn spraak en stemgebruik, de toon van de redevoering, zijn lichaamshouding, mimiek en gestiek en zelfs zijn klederdracht moet aanpassen aan het toegesproken publiek, de te communiceren boodschap, maar ook de gelegenheid en de omstandigheden waarin de retor zijn betoog houdt. Het recept dat voor een eerste redevoering geldig is, is niet noodzakelijk geschikt in een andere zoals Quintilianus in bovenstaande motief aanhaalt.

Ook architectuur kan 'spreken', specifieke waarden of betekenissen uitdrukken. De zaak is om als ontwerper of als opdrachtgever via het gebouw de gepaste uitdrukking te vinden. De term 'decorum' onderstreept de band tussen het esthetische en het ethische: het schone dient ook goed te zijn. De eigenschappen die aan de gebruikte materialen, de karakteristieken die aan de vorm en de verschijning van een gebouw worden toegedicht, geven eveneens uitdrukking aan de maatschappelijke waarden die het ontwerp uitdraagt of die door het publiek in het gebouwde worden herkend. De materiële eigenschappen van het gebouw verkrijgen een sociale betekenis. Het decorum krijgt in belangrijke mate inhoud via de begrippen *waardigheid* (dignitas) en *deugdelijkheid* (virtù).

Of men nu als opdrachtgever of als ontwerper een gebouw ontwerpt of plant, of men als bewoner in een gebouw verblijft of als gebruiker de architectuur in bezit neemt, steeds weer blijkt de architectuur ook als een beeltenis of portrettering van de opdrachtgevers, bezitters, gebruikers te dienen. De plaats waar het gebouw terecht komt, zijn verschijning, zijn prijs, zijn gebruik,... vormen even zovele aanknopingspunten om diegenen die bij de oprichting van het gebouw betrokken zijn aan een moreel oordeel te onderwerpen of de betrokken instanties een welbepaald profiel aan te meten: sober, bescheiden, gierig, gewichtig, ambitieus, spilziek. Er worden aan het gebouw deugden of bepaalde karaktertrekken toegekend en via het gebouw ook aan de gebruikers, de culturele organisatie of de instelling die in het cultuurhuis wordt gehuisvest, en aan de overheid, de investeerder die het bouwwerk heeft gefinancierd.

Het begrip gepastheid bespeelt echter verschillende betekenisregisters. Het gaat over herkenbaarheid, Gestalt en typologie, representatie en uiterlijke verschijningsvorm, eisen inzake openheid of transparantie, toegankelijkheid en de mogelijkheid tot toe-eigening, atmosfeer en stemming,... Gebouwen kunnen een informeel of eerder een plechtstatig karakter hebben. Ze verschijnen als publieke gebouwen of onderscheiden zich nauwelijks van de private huizen in het woonweefsel waarin ze zijn gelegen. Allerhande ontwerpbeslissingen met betrekking tot de schaal, maatvoering, akoestische kwaliteit en lichttoetreding in het interieur, de gevelopbouw, portieken, deuren raamopeningen, de aankleding en het materiaalgebruik, dragen bij tot het karakter van een gebouw.

5 Verschillende lemma's in Adrian Forty's boek 'Words and Buildings' over de veelgebruikte termen in het architectuurdiscourse - 'functional', 'sachlich', 'organic', 'living', 'alive', 'homely' - raken aan het begrip 'decorum', maar de term zelf wordt niet behandeld. Wel staat Forty stil bij allerlei concepten van bruikbaarheid waaronder de term 'convenience' en 'fitness' die uiteraard de gepastheid dicht benaderen. Adrian Forty (2000) 'Dead or Alive – describing the Social' in: *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, London: Thames & Hudson, pp.103-117 (in volgende termen wordt de gepastheid in herinnering gebracht: 'Function' pp.188-92, 'Flexibility' pp. 142-148, 'Form' pp.149-72, 'Simple' pp.249-255, "Transparency" pp.286-288, 'Truth' pp.289-303, 'Type' pp. 304-311)

Het concept van het 'passende' roept vandaag niet langer een coherente groep van betekenissen meer op en zijn morele connotaties worden zelden expliciet geduid. Het is met andere woorden niet meer zo duidelijk op welke manier de architectuur voorbeeldig kan zijn. Het exemplarische is niet gegeven, maar is a priori situatie- of contextgebonden. Het kan bijvoorbeeld ook project-afhankelijk zijn.

4.4. Denken vanuit het bestaande

We zijn allerminst van oordeel dat nieuwe ingrepen de bestaande infrastructuur moet vervangen. In die zin verschilt onze toekomstvisie radicaal van het model Van Mechelen. Continue aanpassing, vernieuwing en verbetering blijven uiteraard van groot belang. Maar nieuwe openbare gebouwen of cultuurhuizen dienen in de eerste plaats het bestaande patrimonium aan te vullen, de bestaande voorzieningen te versterken, de bestaande problemen op te lossen, vooraleer radicaal nieuwe voorstellen worden uitgewerkt. Elk nieuw bouwproject moet daarom vertrekken van een grondige analyse van de aanwezige infrastructuur en culturele patrimonium in de gemeente en zelfs in de ruimere regio. (de methode zoals beschreven in deel I kan hiertoe een eerste aanzet vormen). Idealiter ligt er een goed onderbouwde projectdefinitie aan de basis van plannen. Nieuwe gesubsidieerde infrastructuurprojecten ontstaan in dit geval niet uit het niets, maar vanuit een duidelijk gearticuleerde visie, al dan niet verbonden aan het bestaande aanbod en de aangevoelde nood, de beperkingen die men in het bestaande patrimonium heeft ondervonden.

Wat is vandaag minimaal nodig? Wat impliceert het versterken van de bestaande voorzieningen?

- Sanering en optimalisering van bestaande voorzieningen. Zijn alle gebruikte gebouwen aangepast aan de actuele eisen inzake brandveiligheid, integrale toegankelijkheid, energieverbruik, comforteisen? Waar zijn verbeteringen mogelijk? Welke structuren zijn niet langer aan de huidige eisen aangepast, waardoor de publieksfunctie in gevaar komt?
- Bezitten de lokale gemeenschappen een minimale uitrusting van infrastructuur en voorzieningen (multifunctionele hal, kleine maar goed ingerichte zalen, een openbare bibliotheek met leeszaal, infopunten, tijdelijke infrastructuur)?
- Op welke manier is het bibliotheeknetwerk uitgebouwd: de hoofdbibliotheken, bibliotheekfilialen, reizende boekenkasten?
- Op welke manier gaat men met waardevol gebouwd patrimonium om? We beschouwen hier niet alleen bestaande culturele infrastructuur, maar ook religieus erfgoed (leegstaande kerken, kapellen, kloosters), industrieel erfgoed en archeologisch erfgoed.
- Er is momenteel een discrepantie tussen zomer- en winterregime: culturele infrastructuur wordt vaak exclusief als een binnenruimte gedacht, terwijl in de zomer belangrijke evenementen - zomerfestivals en happenings - buiten plaatsvinden. De buitenruimte is echter meer dan alleen verkeersinfrastructuur. Het kan ook als verblijfruimte worden gezien. Aanleg van de buitenruimte is van even groot belang als de aanwezigheid van gebouwde infrastructuur. De oprichting van Culturele Infrastructuur is een middel om aan stadsontwikkeling te doen.

Wil men in de toekomst goede architectuurprojecten realiseren die meer in de lokale context zijn ingebed, dan zullen deze een andere voorbereiding en projectverloop vereisen. Het is niet langer mogelijk om met vaste standaarden te werken of vaste modellen voorop te stellen; zodat de kwaliteit

van een project meer van de kwaliteit van de opdrachtgevende instantie, de ontwerper en de procedure zelf zal afhangen: het voorbereidende onderzoek, de analyse van het bestaande weefsel, het opsporen van lacunes en latente mogelijkheden, maar ook de opmaak van het uiteindelijke programma, de keuze van de ontwerper, het ontwerp zelf en de opvolging van het project. Aanbevelingen in die zin worden beschreven in deel VI.

4.5. Infrastructuur in stedelijke kernen of in de nabijheid van woningen of aan de rand: de repercussies van de locatiekeuze

In de cartografische analyse van zes gebieden (deel I) zagen we enkele ruimtelijke patronen terugkeren, vaak verbonden aan bepaalde gebruikers en gebruikspatronen. Deze keuzes werden evenwel niet steeds bewust gemaakt, ze worden beïnvloed door financiële, politieke en praktische kwesties. Het onderzoeken van de implicaties van elke locatiekeuze is echter een belangrijk aspect bij het plannen van culturele infrastructuur; infrastructuur in de kern kan immers niet hetzelfde zijn als in de nabijheid van woningen of aan de rand.

In het huidige morfologisch weefsel van Vlaanderen is het echter niet vanzelfsprekend de kernen te definiëren. De oude kern rond de kerk en het dorpsplein is moeilijker het centrum van de gemeente te noemen, nu ze administratief gefusioneerd is met andere kernen. Supermarkten en andere winkels creëerden nieuwe 'centra' aan de verkeersinfrastructuur. Moet culturele infrastructuur ingeplant worden in de lintbebouwing, ter versterking van het verstedelijkt netwerk Vlaanderen, of moet ze net de historische kernen herstellen, het vacuüm opvullen dat rond het dorpsplein en de kerk ontstaan is?⁶

Tussen de stedelijke kernen bestaat een fijnmazig netwerk van verschillende programma's. Een juxtapositie van functies die een grote druk legt op de infrastructuur, gezien de grote afstanden die men dient af te leggen tussen wonen en werk, school en vrije tijd,... We kunnen hier niet meer spreken van een absoluut onderscheid tussen stedelijke kernen en landelijke gebieden, noch van de compacte stad en de scheiding van urbane en rurale gebieden. Vlaanderen is niet gegroeid vanuit een centralistische organisatie - en heeft bijgevolg ook geen gecentraliseerde structuur, noch op ruimtelijk, economisch of administratief vlak.⁷ De vraag naar het inplanten van culturele infrastructuur is bijgevolg complex. De keuze van een locatie beperkt zich niet tot dorpskern, stadskern of rand.

We willen hier echter niet zozeer focussen op de vraag naar een geschikte locatie voor lokale culturele infrastructuur, maar op de implicaties van elke locatiekeuze en het verband tussen locatie en programma, tussen locatie en gebruikers.

Wouter Davidts en Dieter De Clercq suggereren in hun tekst 'Over Kunst, Architectuur en Architecten'⁸ dat denken over culturele infrastructuur vanuit een architecturale of stedenbouwkundige ruimte - en dus niet startend bij het programma - nieuwe mogelijkheden creëert. De afwezigheid van een

6 Zie in dit opzicht Paul Vermeulens bespreking van de culturele centra in 'Culturele Centra. Een reis door de Nevelstad', in: *Archis*, nr. 10, 2000, p.12-22.

7 Zie AWJGGRUaDVVTAT, 'The ambition of the territory', bezoekersgids bij de tentoonstelling in het Belgisch paviljoen op de 13de architectuurbiennale van Venetië, 2012.

8 Davidts, Wouter e.a. (red.), *B-sites : over de plaats van een kunst- en onderzoekscentrum te Brussel*, Brussel, 2000, pp. 77-80.

voorbepaald programma zou vrijheden genereren, die op stedelijk vlak tot interessante realisaties leiden. De programmatische inhoud hangt immers vast aan de locatiekeuze; de locatiekeuze activeert specifieke gebruikerspatronen. Door vooraf over de implicaties van deze locatiekeuze na te denken, wordt het mogelijk het programma te denken vanuit deze locatie.

Hoewel men regelmatig stilstaat bij de impact die een cultuurhuis op zijn omgeving zou hebben (zie de verschillende voorbeelden van cultuurcentra als stadsontwikkeling, deel III), lijkt de vraag naar de invloed van de locatie op het programma, het beheer, het publiek of de productie die er plaatsvindt, minder gesteld te worden.⁹ Een gemeenschapscentrum in de dorpskern is nochtans anders dan een gemeenschapscentrum in een verkaveling, of nog aan een spoorweg of in relatie tot een waardevol landschap. Men zou immers de vraag kunnen stellen naar een betekenisvol programma of een aangepast beheer, voor de gekozen locatie. Denk aan de tijdelijke BSBbis, die niet zomaar een transplantatie van de Beursschouwburg kon zijn, maar aangepaste activiteiten en andere gebruikspatronen kende omwille van zijn nieuwe omgeving.

De kwaliteiten van een plek kunnen programmatische herijkingen voeden. De pragmatische aspecten van de plek spelen hierin ook een rol: de infrastructuur is bereikbaar met de wagen, te voet of sluit aan op het spoorwegennetwerk. Er kan worden aangesloten bij een bestaande cluster - met eventuele synergieën - of er wordt net een nieuwe plek aangeboord, bij een woonkern, te midden van het dagelijks leven. Wat zijn de kernen van het twintigste-eeuwse verstedelijkt weefsel?

De voorstellen in deel V spelen op deze problematiek in en linken de voorgestelde infrastructuren aan een specifieke context: een paviljoen in een verkaveling, een kenniscentrum aan verkeersknooppunten, een openluchthal op het dorpsplein,...

4.6. Nieuwe vormen van opdrachtgeverschap: hybride organisaties, hybride programma's, hybride architectuur

De taakstelling van culturele organisaties is verruimd: gemeenschapsvorming, participatie,... Verschillende sectoren groeien naar elkaar toe. Bibliotheken hebben vandaag, ondanks de andere inzet van het programma, vaak een analoge taakstelling als cultuurcentra, educatieve instellingen of sociaal-culturele werking. De afbouw van een sectorale organisatie heeft verregaande implicaties voor het opdrachtgeverschap. Nieuwe vormen van synergie zijn wenselijk. Dit zal leiden tot hybride organisaties, hybride programma's, hybride architectuur. Het verleden kan hiervoor model staan.

Vandaag denkt men cultuurhuizen voornamelijk vanuit de programmatie, ondanks de nieuwe taken die cultuurhuizen zijn toebedeeld. Hetzelfde geldt voor bibliotheken die vooral redeneren vanuit de fysieke aanwezigheid van hun collectie. Er zijn andere organisatievormen denkbaar en deze hebben hun invloed op het gebruik en wellicht ook het karakter van de culturele infrastructuur.

We merken immers dat culturele organisaties niet noodzakelijk eigen

⁹ Kristiaan Borret en Tom Leenders hebben het in dit opzicht over 'de problematische obsessie voor een betekenisvolle locatie': locatie komt in het debat slechts ter sprake in termen van stadsvernieuwing, gentrification, het Bilbao-effect,... De wisselwerking tussen locatiekeuze en programma, beleid,... komen minder aan bod. (Davidts, Wouter e.a. (red.), *B-sites : over de plaats van een kunst- en onderzoekscentrum te Brussel*, Brussel, 2000, pp. 77-87.)

infrastructuur bezitten of dat het beheer en de exploitatie van de culturele infrastructuur en de culturele programmatie van elkaar ontkoppeld worden. Het is een algemene maatschappelijke tendens die we ook bij scholen, administraties en andere organisaties terugvinden. Door schaalvergroting op het niveau van de organisatie is er meer plaats voor specialisatie en professionalisering, kan naar synergie worden gezocht en kunnen de beschikbare middelen beter worden beheerd. Deze bestuurlijke schaalvergroting is een manier om de bestaande infrastructuur beter aan te wenden en ook om het personeel beter in te zetten. Alleen stelt zich de vraag of deze bestuurlijke reorganisatie (schaalvergroting) ook op het niveau van de infrastructuur en de architectuur moet worden doorgezet, of dat de werking van een organisatie en ter beschikstelling - eigendom, bouw, onderhoud - van infrastructuur niet op twee onderscheiden niveaus kan gebeuren. Er lopen in dit verband een reeks interessante initiatieven, die wellicht kunnen worden geëvalueerd.

(1) Sleutelmensen Antwerpen

Om een antwoord te bieden op het inefficiënt gebruik van de bestaande stedelijke infrastructuur, startte de stad Antwerpen een project om infrastructuur in te zetten voor avond- en weekendactiviteiten. In het kader van sociale tewerkstelling worden mensen aangesteld om gebouwen te openen - en afsluiten - wanneer er een activiteit gepland is. Schoolinfrastructuur die 's avonds, in de weekends en tijdens vakanties leeg staat, wordt optimaal gebruikt, er hoeft geen onnodige nieuwe infrastructuur gebouwd te worden. Ook historisch en religieus erfgoed kan in dit systeem opgenomen worden.

(2) Circa, cultuurcentrum Gent

Het cultuurcentrum van de stad Gent beschikt niet over eigen infrastructuur. Het werd opgericht in 2006 als een dienst van de stad om "allerlei vormen van kunst en cultuur te stimuleren en te helpen realiseren". In tegenstelling tot andere cultuurcentra is Circa niet georganiseerd rond een eigen programmatie die grote voorstellingen op haar podium wil halen. In de context van een stad als Gent wordt dit immers opgenomen door andere grote culturele spelers. Circa stelt zich op als mediator, tussen verschillende culturele actoren en tussen initiatiefnemers en locaties. Deze locaties in het beheer van de stad zijn voornamelijk historisch erfgoed (Gravensteen, kasteel Borluut, Spaanse gouverneurswoning, oud gemeentehuis Sint-Amandsberg,...) en religieus erfgoed (Sint-Pietersabdij, Sint-Amanduskapel,...). Ook enkele dienstencentra en polyvalente zalen in gemeentelijke infrastructuur behoren tot de mogelijkheden. Veel van deze infrastructuur is kleinschalig en heeft een specifiek karakter, een uitzonderlijke ligging, een rijke geschiedenis, een 'geheugen'.

Circa's eigen initiatieven zoeken regelmatig nieuwe *extra muros* locaties op. Openluchtconcerten en -films, een filmfestival in Gentse huiskamers, dansworkshops in het park, etc.

4.7. Productie, werking, gebruik, voorziening en beheer als vijf variabele parameters

Wanneer we naar het culturele landschap kijken, zien we dat er effectief op verschillende manieren met culturele infrastructuur en de werking van cultuurcentra kan worden omgegaan. Er wordt vandaag reeds met deze nieuwe organisatiemodellen geëxperimenteerd, zij het eerder in de marge van het culturele gebeuren. Denk aan initiatieven zoals Circa, sleutelmensen, H30, Matterhorn en het Masereelcentrum. In de voorbeelden van deel V probeerden we deze alternatieve organisatiemodellen scherper te articuleren en via het juiste type architectuur te onderbouwen:

(1) Productie:

In eerste plaats kunnen culturele voorzieningen volledig in het teken van de kunstproductie staan, eerder dan van de programmatie. In dit geval zijn de cultuurhuizen in eerste plaats bedoeld voor allerhande kunstenaars (beeldende kunstenaars, amateurkunstenaars, maar ook geluidskunstenaars, dansers en performers, schrijvers, ontwerpers) en worden voorzieningen aangeboden voor artistieke of andersoortige creaties: kunstenaarsstudio's, werkplekken, repetitie- en opnamefaciliteiten, projectsubsidies, reis- en vertaalbeurzen, discussieplatforms, fysieke werkplekken (studio's en ateliers) waar beeldende kunstenaars, schrijvers en zelfs onderzoekers zich kunnen terugtrekken om zich volledig aan hun werk te weiden. De fab-labs die we in verschillende centrumsteden terugvinden of de artistieke werkplaatsen in Regio Brussel zijn dergelijke voorzieningen. De post-academische opleidingen en werkplaatsen die we her in der in Europa, en meer in het bijzonder in Nederland terugvinden, zijn andere vermaarde voorbeelden. Deze productieplekken zijn niet in de eerste plaats voor het grote publiek bedoeld, maar kunnen uiteraard op welbepaalde tijdstippen voor een publiek worden opengesteld.

(2) Werking:

Uiteraard kan in culturele instellingen ook de werking zelf – de cultuurspreiding en -aanbod, de programmatie – centraal staan. Het is tot nu toe één van de belangrijkste taken van de cultuurcentra, om via een goed uitgekiend cultuuraanbod een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Alleen kan er worden geprogrammeerd of een cultuurwerking worden ontwikkeld, zonder dat er hiervoor noodzakelijkerwijs nieuwe architectuur en zelfs culturele infrastructuur nodig is: denk aan Circa in Gent dat een werking ontwikkelt zonder zelf over lokalen te beschikken. Mobiele bibliotheken zoals de stationsbibliotheek zijn een analoog fenomeen. Er kunnen allerhande culturele evenementen worden georganiseerd zonder dat deze noodzakelijkerwijs duurzaam worden gehuisvest door van bestaande accommodaties (een school, de hal van een gemeentelijke dienst, een leegstaand gebouw,...) gebruik te maken: de organisatie van signeersessies en voorleesmomenten in de plaatselijke bibliotheek, het inrichten van een orgelconcert in een kerk, de filmvoorstelling in een school. Het kan ook zijn dat een artistieke organisatie parasiteert op andere ingerichte evenementen zoals de vele zomer-, kunsten- en stadsfestivals: KunstenfestivaldesArts in Brussel, Contour in Mechelen, TheaterAanZee aan de Belgische Kust. In al deze gevallen profiteert de organisatie van de aanwezige of ingerichte infrastructuur om haar cultuurprogramma aan te bieden.

(3) Gebruik:

Met de derde parameter richten we ons op de gebruiker, het publiek dat de culturele infrastructuur benut. Er kunnen voorzieningen ter beschikking worden gesteld, zonder dat er een cultuurprogramma wordt vooropgesteld, zonder dat er expliciet culturele activiteiten zijn gepland. Het zijn alle voorzieningen die in het teken staan van het verblijf, de toe-eigening of de plekken die we hierboven de derde plek hebben genoemd. H30 is zo'n instelling waar jongeren zelf instaan voor de productie en programmatie, maar is in de eerste plaats een jongeren-ontmoetingsplaats. De culturele infrastructuur biedt onderdak aan een specifiek publiek, maar definieert niet expliciet op welke manier ze in gebruik moet worden genomen. De bibliotheek die haar infrastructuur ter beschikking stelt voor studerende studenten, maakt ook ruimte voor alternatieve benutting. Ook het verhuren van lokalen van een cultuurcentrum aan andere instellingen ressorteert onder deze derde parameter. De ingebruikname of toe-eigening kan tenslotte ook een meer permanente vorm aannemen, bijvoorbeeld wanneer bepaalde lokalen voor een langere duur aan bepaalde groepen ter beschikking worden gesteld, waarbij zelfs een deel van de voorzieningen door andere instanties worden geëxploiteerd of beheerd (zie parameter 5).

(4) Voorziening:

Een vierde parameter heeft betrekking op de voorzieningen die worden aangeboden. Met voorzieningen worden twee zaken bedoeld. Enerzijds is het datgene wat we doorgaans onder de architectuur van cultuurhuizen verstaan: de behuizing zelf. Het is het gebouw dat de organisatie met culturele doeleinden huisvest, maar deze eerste bepaling kan ook ruimer worden opgevat, als een dak, een plek, een publieke ruimte waar mensen met culturele objectieven samenkomen. De voorziening laat zich in dit geval definiëren als de elementaire inrichting of afbakening van een plek (ook buitenruimtes) waarbij deze tot culturele ruimte wordt gemaakt en zo een specifieke bestemming krijgt. Anderzijds staat voorziening ook voor allerhande apparatuur en technologie die ter beschikking kan worden gesteld: een uitgeruste toneelzaal, een grootkeuken, draadloze internetverbindingen, toegangen tot wetenschappelijke databases, etc... Hier slaat de voorziening op allerhande apparatuur en is dus breder dan enkel de architectuur de cultuurhuizen. Beide definities van het begrip voorziening zijn uiteraard op elkaar betrokken. Er kan uitsluitend infrastructuur worden aangeboden, zonder dat er een programmatie of beheer wordt verondersteld. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de kiosk of een evenementenplein in de buitenruimte. De infrastructuur wacht tot deze in bezit wordt genomen.

(5) Beheer:

Het is tenslotte mogelijk dat de oprichting en het beheer van culturele infrastructuur niet door de overheid zelf gebeurt of niet alleen door hen wordt gedragen, maar bijvoorbeeld ook door private partners, een collectief of coöperatieve, door buurtcomités of bewonersgroepen. De vraag stelt zich wie de culturele infrastructuur beheert of exploiteert, en onder welke voorwaarden? Wie heeft de toegang? Op welk moment? Wie kan van welke voorzieningen gebruik maken? Wie draagt welke verantwoordelijkheid voor de huishouding, het onderhoud op korte en op lange termijn (renovaties), exploitatiekosten (stookkosten, energiefactuur)? Wie moet wat bekostigen? Wie krijgt de inkomsten? Wie de lasten?

We kunnen stellen dat een culturele organisatie verschillende gedaanten kan aannemen. Ten eerste is er de artistieke productie: de kunstproductie die via de infrastructuur kan worden ondersteund. Ten tweede blijft de programmatie van belang en ten derde de manier waarop men gebruikers of een publiek bereikt. Ten vierde is er zeker ook een infrastructureel vraagstuk: welke voorzieningen zijn er nodig? Welke gebouwen? Welke apparaten? En tenslotte stelt zich de vraag wie exploiteert of beheert?

Het zijn vijf verschillende parameters die in mindere of meerdere mate door de organiserende instantie, in casu de culturele instelling of de lokale overheid, kunnen worden bespeeld. Uiteraard komen de vijf parameters zelden zuiver voor; door te variëren in deze parameters of combinaties te maken, worden alternatieven op het standaard Bildungsideaal of het hierboven beschreven zender-ontvanger-model ontwikkeld.

4.8. Het verschil tussen zomer- en winterregime

Als voorlaatste merkten we dat in het denken over culturele infrastructuur veel aandacht wordt besteed aan de binnenruimte, de infrastructuur zelf, waardoor in vele gevallen de aanleg van de buitenruimte rond de culturele infrastructuur wordt verwaarloosd. In de hedendaagse projecten is men zich

duidelijk meer bewust van het belang van de omgeving waarin cultuurcentra worden opgericht. Vaak worden grootschalige, nieuwe projecten beschouwd als een middel om aan stadsontwikkeling of aan dorpskernvernieuwing te doen.

Wanneer we echter naar de culturele evenementen kijken, zien we dat er betekenisvol verschil bestaat tussen de zomer- en de winter. Vele activiteiten die in de winter in allerhande zalen plaatsvinden, komen in de zomer op straat, in de buitenlucht. Er zijn tijdens de zomer talloze feesten, kermissen en festivals - waaronder talloze kunstenfestivals - die dan, vaak op een hoogst geïmproviseerde manier, de openbare ruimte inpalmen. Culturele instanties, lokale organisaties en verenigingen zijn doorgaans nauw betrokken bij het opzetten van deze festivals, maar de openbare ruimte (het plein, het evenemententerrein nabij de sporthal of het cultuurcentrum) is zelden op deze evenementen buiten bedacht.

We menen dat men bij het bedenken van Lokale Culturele Infrastructuur niet alleen het binnen moeten vormgeven maar dat een kwalitatieve en genuanceerde omgang met de buitenruimte van steeds groter belang wordt, onder andere ook om de overgang tussen zomer- en winterregime in het culturele en maatschappelijke leven op te vangen.

4.9. Een suggestie tot schaalverkleining

We willen onze principes tenslotte koppelen aan een laatste suggestie. We zijn van oordeel dat de culturele sector die zich richt op het lokale niveau voordeel zou kunnen halen uit een zekere *schaalverkleining*.¹⁰ In plaats van het Museum, het Theater, de Bibliotheek, het Operagebouw,... als model voor de lokale culturele infrastructuur te nemen, schuiven we het *Hôtel Particulier* als typologie naar voor.¹¹ De Burgerlijke woonhuizen of *hôtels* hadden immers niet enkel een privaat karakter, maar hadden ook een belangrijke, publieke representatieve zijde. Ze waren voor een groot deel voor gasten ('*hôtes*') en dus voor een publiek van ingewijden bestemd. Het rijke repertoire aan ontvangstruimten - de zogenaamde salons - ondersteunde talloze kleine culturele activiteiten: de muziekkamer waar kamerconcerten werden georganiseerd, de huisbibliotheek, het *grand salon* gewijd aan discussie en maatschappelijk debat, het *salon des dames* voor het theekransje en de bijhorende gespreken, de beeldengalerij waar schilderijen en andere kunstwerken werden geëxposeerd, de *fumoir*. Het salon neemt zelf een tussenmaat tussen de kamer (de ruimte van het intieme private leven) en de zaal (waarin grotere bijeenkomsten - assemblees - kunnen plaatsvinden) aan. In de 19de eeuw waren deze salons ware culturele instellingen, die vaak de belangrijke openbare instituten - het Museum of het Theater - in belang overtroffen.¹²

Noch de verwijzing naar de schaalverkleining, noch de referentie aan de 19de eeuwse salons gebeurt vanuit een reactionaire reflex. De 19de eeuw is verleden tijd en het is allerm minst onze bedoeling geweest het burgerlijke model zomaar te imiteren. Desalniettemin opent het institutionele programma van het *Hôtel Particulier*, een programma dat zich qua schaal tussen het Huis en het Instituut bevindt, allerhande nieuwe perspectieven om lokale

10 We hebben het in de eerste plaats over de Gemeenschapscentra en de openbare bibliotheken, dus niet in eerste plaats over de interregionale cultuurcentra - A & B-categorie - of de internationaal georiënteerde kunstencentra.

11 Zie: Viollet-le-Duc (1873) *Histoire d'une maison*, Paris : Hetzel, Blondel, e.a. zie ook: Eleb, Monique, *Architectures de la vie privée. Maisons et mentalités XVIIe-XIXe siècles*, Parijs: Hazan / Brussel: A.A.M., 1999.

12 Zie in dit verband de bespreking in hoofdstuk II (2.2. Liberale huizen)

culturele infrastructuur te denken.¹³ Door een tussenschaal te hanteren – kleinere groepen, meer aandacht voor sociabiliteit en persoonlijk contact, kleinere voorstellingen – zou de lokale culturele infrastructuur zich kunnen onderscheiden van de cultuurhuizen in de centrumsteden die een stedelijk, meer anoniem publiek kunnen bedienen.

Ook in vele hedendaagse kunstmerken wetrouwens dit soort schaalverkleining. We denken hierbij in het bijzonder aan performance-, installatie- of videokunst, maar ook aan allerlei recente tentoonstellingspraktijken of kunstenfestivals.¹⁴ Het kleine gebaar neemt de plaats in van het zaalvullende spektakel. Vele kunstenaars werken met een beperkter publiek en zoeken via hun kunst, in kleinere constellaties, op een zeer directe manier contact met de toeschouwer. Een analoge, maar meer prozaïsche tendens zien we in de tuin-, lees- en kookclubs, de huiskamerconcerten, waar men eveneens de intimiteit van een klein gezelschap en het bijhorende menselijke contact verkiest boven de anonimiteit van het massa-evenement. Onze culturele infrastructuur is niet of slechts matig aan deze nieuwe realiteit aangepast. Vele interessante culturele activiteiten vinden daarom buiten het officiële circuit plaats: extra muros, op locatie, tijdens allerlei zomerfestivals.

De schaalverkleining is trouwens één van de belangrijkste redenen waarom de openbare bibliotheek vandaag zo belangrijk blijft en zelfs nog aan belang wint. De bibliotheek is qua schaal en spreiding beter aangepast aan de noden van lokale gemeenschappen.

De voorgestelde schaalverkleining zou toelaten dat er preciezer op de culturele diversiteit van een lokale gemeenschap en de participatie van verschillende cultuursektoren kan worden ingespeeld (bijvoorbeeld doordat verschillende groepen in het stedelijke landschap elk een eigen ‘woonkamer’ of ‘clubhuis’ zouden hebben). De bedoeling is dat er niet alleen op de culturele programmatie zou worden ingezet, maar evengoed op een residueel aspect, de sociale dimensie eigen aan allerlei culturele activiteiten: het samenzijn, het verblijf in de publieke ruimte, de ontmoeting.

13 Het is een complement op de utilitaire logica van de jaren '70 en het model kan zowel gebruikt worden om de openbare bibliotheek te herdenken als nieuwe kleine gemeenschapsinfrastructuur vorm te geven. Het biedt de mogelijkheid om de geslonken financiële middelen beter in te zetten en wellicht kunnen er zo openbare voorzieningen worden ontwikkeld waarin juist de lokale verankering wordt uitgespeeld.

14 We denken hierbij aan de vele recente kunstpraktijken van Anton Vidokle, Celine Condorelli, Barbara Vander Linden, hybride artistieke praktijken die zich baseren op performance art... Denk aan het werk van Kris Verdonck, Maud Van Hauwaert, Gert Robijns, Lod Muziektheater, of aan een aantal nieuwe culturele instellingen: Be-part in Waregem, Villa Olmen, enzovoort,... of culturele manifestaties Chambre d'Amis, Contour (Mechelen), Watou

V. Alternatieve modellen voor de LCI

In een voorlaatste luik van het onderzoek ontwikkelen we een aantal alternatieve ontwerpvoorstellen voor Lokale Culturele Infrastructuur. We maakten een tiental denkbeeldige projecten, waarin evenveel mogelijkheden worden afgetast. We presenteren hier geen afgewerkte voorstellen of voorgeprogrammeerde oplossingen. We willen geen standaard recepten aanreiken, maar een aantal mogelijke denkpistes openen. Kunnen er alternatieve modellen voor lokale culturele infrastructuur worden bedacht? De voorstellen zijn eerder synthetisch dan analytisch. We bundelen een geheel van observaties en bedenkingen tot schetsmatige, maar coherente voorstellen. Het zijn conceptuele projecten. De projecten laten toe om zich een beeld te vormen van de principes die we in deel IV hebben vooropgesteld. Waartoe zouden deze principes kunnen leiden?

5.1. Het Buurtpaviljoen

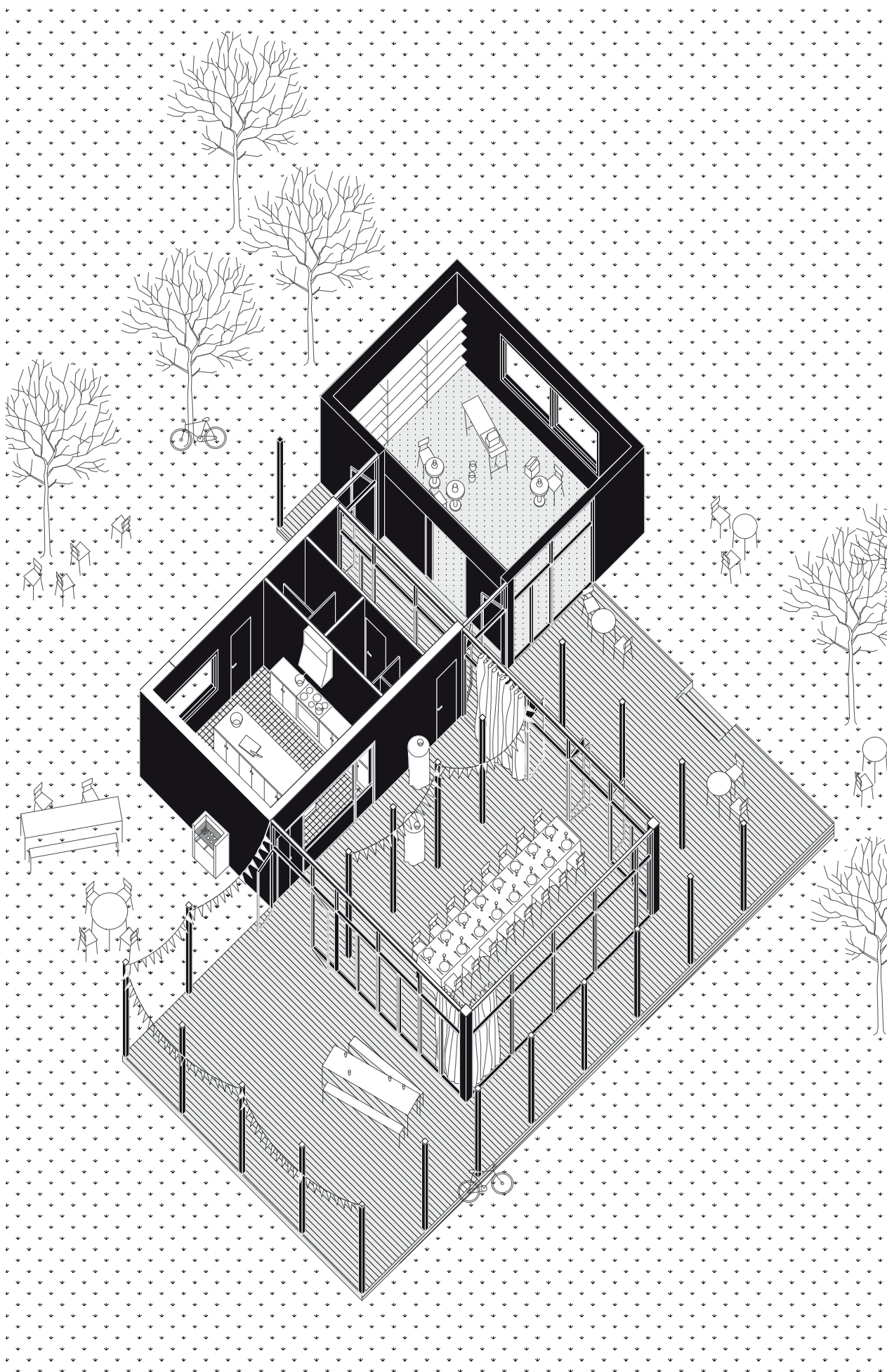
Het buurtpaviljoen is een kleine infrastructuur, die ter beschikking staat van de gemeenschap. We horen in de media dat de Vlaming te groot leeft, zeker in vergelijking met onze buurlanden, bijvoorbeeld Nederland en Duitsland. Door de bevolkingsgroei, de toenemende bouwkost en het slinken van de open ruimte, zullen we in de toekomst wellicht kleiner wonen. In dit geval zullen de openbare voorzieningen aan belang winnen. Bibliotheken, ontmoetingscentra en buurtcentra zullen wellicht een aantal taken van onze huizen overnemen. Ons eerste voorstel speelt hierop in.

We zouden met een boutade kunnen stellen dat onze private huizen vandaag maar half worden bewoond. Vooreerst gaan de bewoners buitenshuis werken. Bovendien speelt een belangrijk deel van het dagelijkse leven zich af in het achterhuis: rond de keukentafel, in het tuinhuis of in de achteraf bijgezette wintertuin of veranda. Tenslotte worden talloze plekken gebruikt om goederen en spullen te stockeren: de garage, de kelder, de zolder, hetzelfde tuinhuis. Onze te grote huizen wachten echter op het feest. We hebben onze grote living en de tweede eetkamer nodig om gasten en vrienden te ontvangen bij een doopfeest, kerstmis, nieuwjaar, ... op belangrijke momenten in het leven. Het huis moet toch groot genoeg blijven wanneer later de familie - kinderen, kleinkinderen, achterkleinkinderen,... - op bezoek zou komen.

In een verkaveling worden nutsvoorzieningen aangelegd voor alle woningen, worden wegen voorzien en betaal je als bewoner via gemeentebelasting mee aan het onderhoud van het groen en vuilnisophalingen. Het buurtpaviljoen zou deel kunnen zijn van dergelijke basisinfrastructuur die voorzien wordt. In steden en gemeenten wordt soms al een basisinfrastructuur aangeboden, onder de vorm van seniorenclubs, jeugdhuisen en buurthuizen. De opzet van de buurtpaviljoenen is dat iedereen een eigen huis heeft dat relatief klein is, maar voldoende privacy biedt en dat er daarnaast een **grote gemeenschappelijke voorziening** is. Het private wordt met andere woorden gedeeltelijk uitbesteed. Maar het zou ook een gebouw met een publiek karakter kunnen zijn en in die zin het vermogen hebben om punctueel het lappendekenlandschap te structureren. In vele kleine dorpen en gemeenten verdwijnen de publieke voorzieningen uit het straatbeeld. De post is een balie in de supermarkt geworden. De gemeentehuizen worden opgedoekt. Steeds meer verrichtingen gebeuren via het net. De stations - en zeker de stationsgebouwen - verdwijnen.

Het buurtpaviljoen kan ruimtelijk op zeer veel verschillende manieren uitgewerkt worden en de verschillende functies die erin opgenomen worden kunnen zeer breed zijn. Idealiter is het een plaats waar kleine culturele evenementen worden georganiseerd. Het paviljoen kan tevens het **bibliotheekfiliaal** bevatten, of een kleine vergaderruimte. Het is de plek waar de brei-, de kook- en de leesclub samenkomen. De grote tuin wordt samen door vrijwilligers uit de buurt onderhouden en het is daarenboven een educatief project dat werd opgezet met een school. Het buurtpaviljoen is sowieso een vlek in de omgeving, een centrum waar de gemeenschap verknoopt. Het hier uitgewerkte voorbeeld is bedacht op de schaal van een dorp. Het paviljoen ligt in een grote tuin of park tussen de verschillende woningen en bestaat uit drie kamers. Er is een 'schone kamer', een 'vuile kamer' - denk aan de garage of de werkplaats - en een 'buitenkamer'.

De centrale ruimte is de 'schone kamer, zowel de ruimte waar bijvoorbeeld een gezin dineert wanneer er familie op bezoek komt als de ruimte waar de gemeenschap van burens een plaats heeft. De schone kamer mag niet verward worden met de feestzaal en moet dan ook eerder bedacht worden als een grote eetkamer met uitgebreide keukens, het is een feestwoonkamer. Op de eetkamer wordt rechtsreeks een buitenkamer geschakeld, gedeeltelijk overdekt, met daaraan een groot terras. Daarbij kan bijvoorbeeld een grote

barbecue voorzien worden. De vuile kamer ligt aan de andere kant en is een soort schuur. Er staan verschillende werkbanken en het gemeenschappelijk werkmateriaal wordt er opgeslagen. Het kan ook dienst doen als atelier voor de buurtbewoners.

Voorbeelden van dergelijke paviljoenen zijn vandaag op sommige plaatsen realiteit. Het **cohousingproject**¹ in Vinderhout (Gent) bijvoorbeeld, heeft een paviljoen met gemeenschappelijke voorzieningen van vierhonderd vierkante meter. Daarin zit een werkruimte, een bureauruimte, een wasplaats, een keuken, een eetkamer, een speelkamer, een lounge en een sauna. De opbouw van het paviljoen en wat er allemaal in opgenomen zou worden is in overleg met alle bewoners bepaald. *‘Tedereen heeft een eigen simpel uitgeruste keuken. Maar in ons paviljoen hebben we een heuse restaurantkeuken. We kunnen dus aan de slag met een stoomoven, zonder dat we er elk een hoeven te hebben. Ik heb zelf geen ruimte om mijn piano thuis te plaatsen. Hij staat daarom samen met andere instrumenten van de bewoners in onze gemeenschappelijke muziekruimte, akoestisch geïsoleerd. Ik heb geen eigen bureau, maar kan terecht in onze grote werkruimte. En als familie of vrienden willen komen logeren, zijn er twee gemeenschappelijke logeerkamers.’ De planning wordt geregeld via een online platform, een maandelijks vergadering en werkgroepen. ‘Zo organiseren we het onderhoud van de tuin en deze zomer ook de kinderopvang.’²*

Het beheer van een dergelijk paviljoen is elementair voor de werking en het welslagen ervan. Om ervoor te zorgen dat de gemeenschap er in thuis is, moet ze zelf voldoende beslissingsrecht kunnen hebben over wat er gebeurt en eventueel gewijzigd kan worden. Het is dan ook sterk van belang dat ook beheerssystemen en de verdeling van verantwoordelijkheden grondig uitgedacht worden.

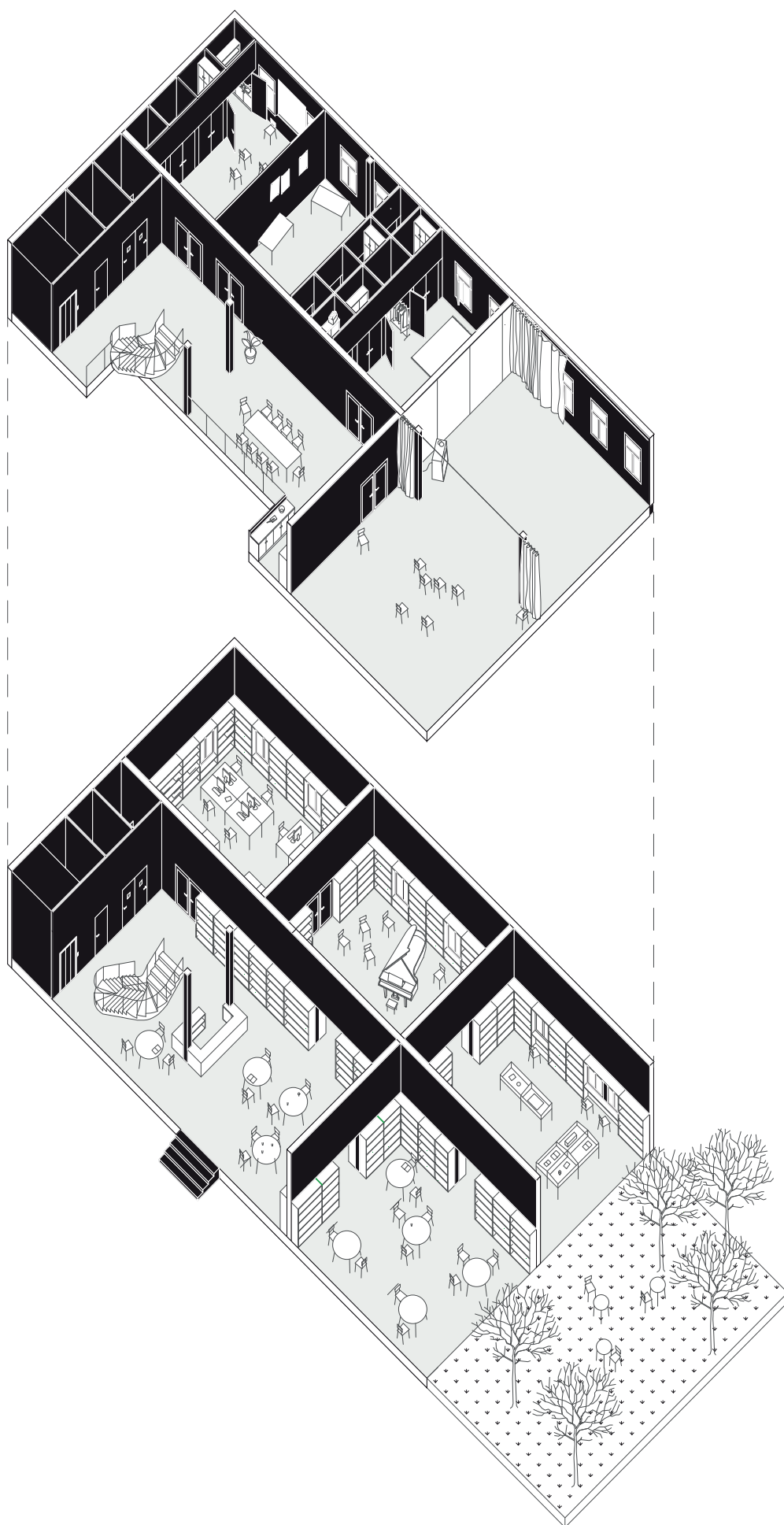
5.2. Het huis van de kleine kunsten

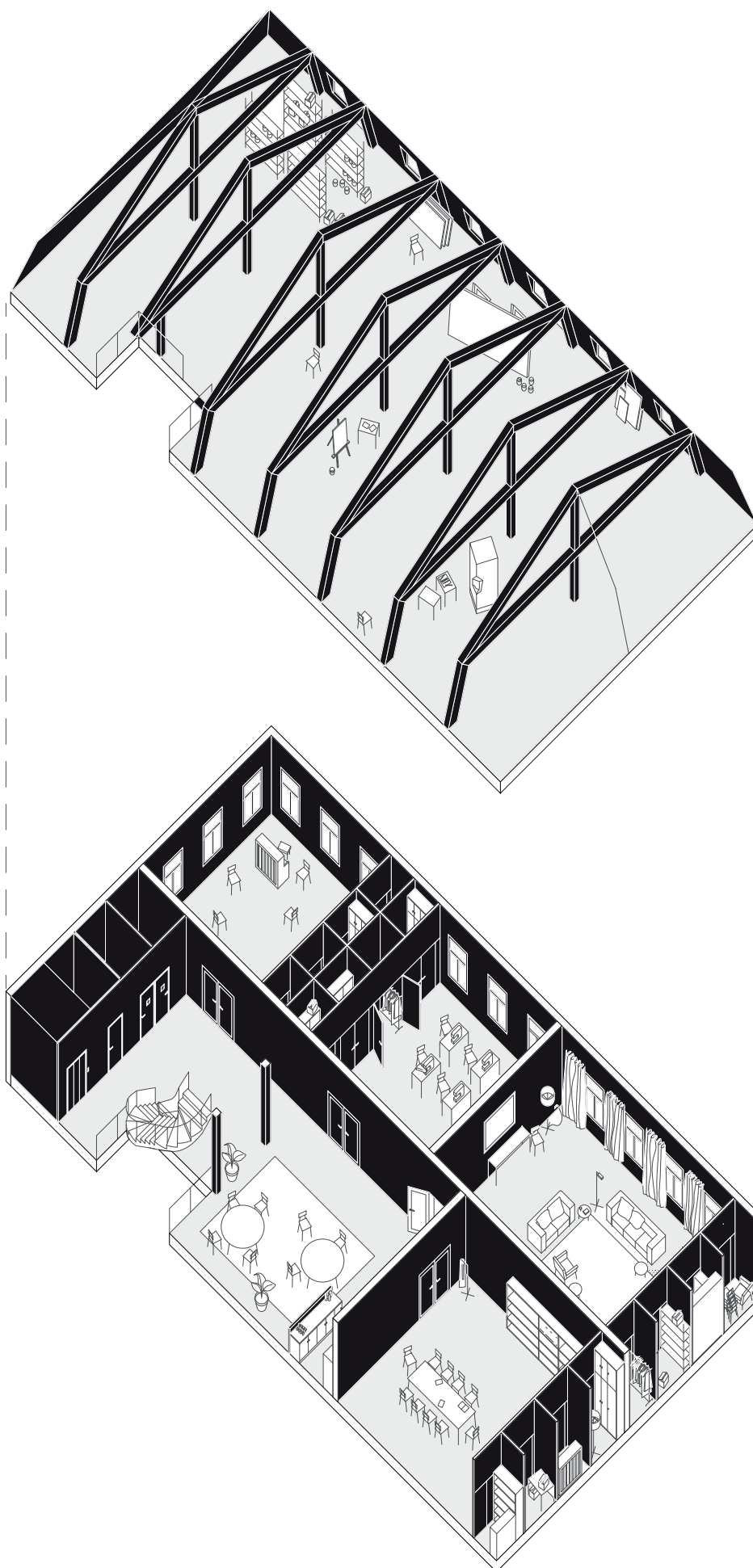
Het huis van de kleine kunsten is een plaats voor een breed cultureel gebeuren op kleine schaal en met doel in te spelen op het sociale weefsel. Het is de plaats waar de hedendaagse bibliotheek, een kleine tentoonstellingruimte, andere ‘toonruimtes’ en de lokalen van verschillende socio-culturele verenigingen samen gevestigd zijn. Het huis is een infrastructuur op schaal van de gemeente. Het neemt alle functies van het cultuurcentrum in zich op, met uitzondering van de schouwburg. We menen dat niet elke gemeente immers een schouwburg nodig heeft. Er is wel een grotere zaal waarin een groot deel van de gemeenschap kan samenkomen en waar lezingen, optredens, kleine voorstellingen of grotere recepties worden georganiseerd.

Het Huis van de Kleine Kunsten is bedacht naar het historische model van de *Hôtel Particulier* (zie deel II, 2.2.). De schaal van het huis is iets groter dan die van een privéwoning en eerder gelijkaardig aan die van een oude pastorie, het landhuis, een oud gemeentehuis, de parochiezaal. De kamers zijn ook geen kamers in strikte zin, maar eerder salons zoals in de negentiende eeuwse herenwoningen. Ze hebben een maat die zit tussen voorzieningen die een gezin of familie nodig heeft en grote zalen die we in paleizen, of de grote publieke gebouwen terugvinden. Het voorbeeld is opgebouwd

1 Cohousing is een trend, afkomstig uit Denemarken en vandaag populair in Nederland en Duitsland. Bij cohousing wordt op initiatief van een groep gezinnen grond gekocht en gebouwd. De huizen, de omgeving alsook het paviljoen is dus volledig privé-eigendom van de burens. Een dergelijk idee van samenhuizen en gebruik te maken van gemeenschappelijke voorzieningen om kleiner te kunnen wonen is een vertrekpunt, en zonder meer een vertrekpunt, voor de ontwikkeling van het model van het buurtpaviljoen. Cohousingprojecten zijn echter ook vormen van communes en gaan veel breder dan louter om het buurtpaviljoen en werken anders dan hoe een publieke voorziening zou kunnen werken.

2 ABBELOOS, J.F., ‘Het tijdperk van de villa is voorbij’, *De Standaard*, 3 september 2012; andere bronnen zijn: www.cohousingplatform.be, DE BOECK, A., ‘We zijn geen commune, het is gewoon voordelig’, *De Morgen*, 23 januari 2012

Het Huis van de Kleine Kunsten - niveau 2 en 3

uit drie verdiepingen, waarvan het gelijkvloers ingenomen wordt door de hedendaagse bibliotheek, de verdiepingen erboven door verschillende verenigingen en de zolder door een schildersatelier. De verschillende ruimtes zijn ook hier *en suite* geschakeld.

De ingang van het Huis geeft uit op de vestibule, die hier ingevuld is met een leescafé. Het is de plaats waar alle bezoekers langskomen en even kunnen halt houden, praten met een oude bekende of rustig koffie drinken na een drukke dag alvorens bijvoorbeeld naar een repetitie te gaan. Deze centrale ruimte is een belangrijke verblijfs- en ontmoetingsplaats in het gebouw.

De vestibule loopt over in verschillende salons, die ook onderling verbonden zijn. In die ruimtes zit de buurtbibliotheek genesteld. De boekenkasten staan als een deurhoge lambrisering tegen de wanden, verspreid over verschillende ruimtes. Zo worden de vloeren vrij gehouden en kunnen de verschillende kamers ook dienst doen als kleine voorstellings- of tentoonstellingsruimtes. Indien gewenst kan een systeem voorzien worden waardoor buiten de openingsuren van de bibliotheek de boekenkasten gesloten worden. De bibliotheek is op die manier niet functioneel gescheiden van het huis maar als essentieel onderdeel verweven in de culturele ontmoetingsplaats.

De verdiepingen zijn ingericht voor socio-culturele verenigingen. De trap komt uit in een kleine open, dubbelhoge ontspanningsruimte, waar rond alle verenigingslokalen geschakeld zijn. Om te kunnen antwoorden op de vraag naar toe-eigening, maar tegelijk te vermijden dat lokalen vaak leeg staan, worden aan elke kamer grote afsluitbare opbergruimtes voorzien. Een vereniging die zich vestigt in het huis, krijgt steeds één van de kamers toegewezen en een eigen opbergruimte. De rolruimte ter breedte van de opbergruimte kan tijdens een activiteit worden geopend, zodat ze een extensie vormt van de kamer. Op die manier krijgen de verenigingen een eigen plek en kan de infrastructuur toch optimaal benut worden. Zowel de fotoclub, de kvlv als een strijkkwartet zouden in dezelfde ruimte kunnen zitten. De fotoclub kan zijn opbergruimte als donkere kamer inrichten, de kvlv zet er rekken in en verzamelt er allerlei hobbymateriaal en de muziekgroep kan er instrumenten achterlaten. De ruimtes kunnen bovendien verhuurd worden op de overige avonden waarop ze niet in gebruik zijn. In een van de opbergruimtes zijn tafels, stoelen of andere basisinfrastructuur voorzien.

Elke ruimte krijgt een eigen identiteit. Een aantal ruimtes krijgen hun karakter door hun functie, maar nog veel meer door de architectuur, de afwerking en/of de inrichting. De verschillende kamers zouden ook verschillend ingericht kunnen zijn en elk een eigen thema kunnen hebben, zoals de vroegere stijlkamers, waarin elk onderdeel aan een eigen thema of werelddeel was gewijd: de Marokkaanse kamer, de Egyptische kamer, de Japanse kamer. In zekere zin zou het huis van de kleine kunsten zo de vroegere typologie van musea en bibliotheken in herinnering brengen. De thematische schikking in musea en bibliotheken werkte als mnemotechnisch middel. Collecties werden niet alleen alfabetisch gerangschikt maar ook volgens het publiek, volgens de aard van de getoonde objecten, volgens steeds nieuwe ordeningen. In zekere zin zou een thematische ordening van de kamers ook een didactisch doel kunnen hebben.

Een aantal van de kamers krijgt reeds een specifiek karakter door haar bestemming. In een goede danszaal zijn spiegels, een aangepaste vloer en belichting voorzien. Anderzijds kunnen een aantal ruimtes als kunstatelier ingericht worden. Ze zijn noordelijk gelegen en krijgen veel daglicht binnen en zijn afgewerkt met materialen die vuil mogen worden en/of eenvoudig afwasbaar zijn. In deze ateliers kan dan op een bepaald moment een modeltekenklas zitten, op een andere dag een keramiekgroep en op nog een andere moment een schildersatelier.

Het moet duidelijk zijn dat er een middenweg gevonden moet worden

tussen volledige bepaling en lege polyvalentie. Het is bijvoorbeeld nuttig de verschillende ruimtes akoestisch te scheiden, zodat er uiteenlopende activiteiten kunnen doorgaan zonder dat er andere gestoord worden. We zien het huis van de Kleine Kunsten als een plaats waar interessante kruisbestuivingen ontstaan door de nabijheid van kennis (de bibliotheek) en verenigingen, steeds op schaal van de plaatselijke gemeenschap.

5.3. De nabije werkplaats / kenniscentrum

De nabije werkplaats is gedacht als een gebouwvleugel, een gebouwdeel dat zou kunnen worden toegevoegd aan een bestaand gebouwencomplex, zoals een openbare bibliotheek, een schoolgebouw, een bedrijvencentrum in een KMO-zone, enzovoort. Uiteraard kunnen de functies ook in bestaande structuren worden ingevoegd of zelfs helemaal autonoom functioneren. Het is m.a.w. niet bepaald of de voorziening deel uitmaakt van een openbare gebouw en als dusdanig binnen de bestaande structuren en organisaties werkt of eerder een voorziening is waarvan de oprichting door de overheid wordt aangemoedigd, maar door een private instantie wordt beheerd en zelfs wordt gefinancierd.

Het gebouw is bedacht als een open werkvloer waarin door een uitgekiende indeling **verschillende types ruimten** worden aangeboden: individuele werkposten, te huren kantoorruimte en vergaderzalen, grotere conferentieruimten, workshopruimte, klaslokalen en individuele studiecellen. Er zijn ook een aantal **voorzieningen voor ontspanning** tussen het werk: een salon, een kantine of café, een publieke tuin of terras. Voor elke afzonderlijke onderdelen gelden afspraken met betrekking tot het gebruiksregime: er heerst ofwel absolute stilte, geroezemoes is toegelaten maar luide muziek niet, er wordt lesgegeven, overlegd of vergaderd. Het gebruik van de ruimte is collectief. Je vind er anderen die op een geconcentreerde manier aan het werk zijn. Arbeid, maar ook stille studie (de vita contemplativa) staan er centraal.

Een aantal observaties liggen aan de basis van dit type voorziening:

1) **Vooreerst zien we dat in vele bibliotheken de lees- en werkplekken vandaag oneigenlijk worden gebruikt**, door studenten in de examenperiode bijvoorbeeld. Bibliotheken zijn één van de enige plekken waar men nog stilte vindt om geconcentreerd te werken of te studeren, omdat men er niet voortdurend door gsm-gerinkel, mailverkeer, door het kabaal van radio of televisie wordt gestoord. De bibliotheken boren hiermee een nieuw publiek aan, dat zich onderscheidt van de reguliere bibliotheekgebruiker zoals de jeugd die op zoek zijn naar strips en jeugdliteratuur of de volwassenen die er vanuit recreatieve overwegingen boeken ontlenuen. De eisen die door studenten worden gesteld en de manier waarop ze op een aantal piekmomenten in het jaar de bibliotheek gebruiken, interfereren evenwel met het gewone gebruik. Bovendien is het aanbod van de openbare bibliotheek - openingsuren en dienstverlening - vandaag niet op dit nieuwe gebruik afgesteld.

2) Bovendien zien we dat vele ondernemers of mensen met een creatief beroep elkaar opzoeken **om samen te werken**, enerzijds om de eenzaamheid te verdrijven, maar ook om ervaringen en kennis uit te wisselen. Vaak vinden ze elkaar in een aantal momentane samenwerkingsverbanden, door tijdelijk leegstaande panden te betrekken en gezamenlijk in te staan voor de huur en het onderhoud. Het delen van voorzieningen gebeurt ook soms uit economische noodzaak, bijvoorbeeld wanneer een startende ondernemer zich nog geen eigen kantoor kan veroorloven. De logica van dit type voorzieningen varieert van heel informeel (cafés waar men weet dat er wordt gewerkt – zoals de pop-up ‘bar buro’) tot meer formele, juridisch doortimmerde coöperaties. Zowel de Vlaamse overheid als de steden en gemeenten hebben in het voorbije verleden een aantal initiatieven genomen ter ondersteuning van kleine opstartende

bedrijven en hebben in dit licht een aantal infrastructuurvoorzieningen opgericht: bedrijfsverzamelgebouwen, collectieve werkplaatsen, regionaal technologische centra, enzovoort.... Kenmerkend voor deze uiteenlopende initiatieven is dat er naast de ruimten die door een individu, een groep of een kleiner bedrijfje worden toegeëigend (een kantoor, een kamer, een atelier), ook gemeenschappelijke ruimten worden aangeboden die door de hele groep wordt gedeeld (woonkamer, eetzaal, bepaalde specifieke infrastructuur).

3) Ten derde biedt de voorziening een antwoord op maatschappelijke, socio-economische ontwikkelingen. De verschuiving van een goederen- naar een **kennis- en diensteneconomie** en de snelle ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie stellen andere eisen aan de hedendaagse werknemer en dus ook aan de werkplek. Het is niet langer enkel het product en de efficiënte productie die eventuele economische successen van een onderneming bepalen, maar zeker ook de ontwikkeling van nieuwe producten en concepten (development), de bijhorende marketing (public relations, advertising), de dienst na verkoop (customer service), ondersteuning en advies (support & consultancy), onderwijs en vorming (education & training). Veel van deze activiteiten kunnen van op afstand gebeuren of vergen aangepaste plekken die niet altijd in de bedrijven zelf voorhanden zijn: conference room, call center, uitgeruste auditoria en leslokalen, etc.

4) Een andere observatie heeft betrekking op de mobiliteit, spreiding en lokale verankering van werkplekken. Onder impuls van de virtuele netwerken en door het type werk in de diensten- en kenniseconomie kan het werk meer worden gedecentraliseerd. Desalniettemin bewijzen de grote verkeersstromen en het bijhorende verkeersinfarct rond centrumsteden en bij op- en afritten van onze snelweginfrastructuur, voornamelijk aan het begin van een werkdag en op het einde van de dag, dat de virtualisering van onze economie nog altijd een grote mobiliteit van mensen en goederen vereist. Wonen en werken zijn in ons uitdijende, verkavelde landschap daarenboven sterk uit elkaar gelegd. Het modernistische premisse van de functiescheiding

is één van de belangrijkste oorzaken van toenemende vraag naar mobiliteit. Het verlies aan tijd en geld in steeds langer wordende files, de oplopende kost van twee gezinswagens, de negatieve milieueffecten en de maatschappelijke impact die het intensieve gebruik van het wegennet veroorzaakt, ... kunnen evenwel steeds minder worden verantwoord. De nabije werkplaats speelt ook in op de **compartimentering en nabijheid van infrastructuur**. Een netwerk van voorzieningen in de relatieve nabijheid van woningen of in de nabijheid van andersoortige verkeersinfrastructuur (bus- en tramlijnen, spoorwegen en stations, water) kan de circulatiestromen compacter maken en bepaalde dichtgeslibde verkeersknooppunten ontlasten.

5) De decentralisatie, spreiding en lokale verankering van de werkplek speelt in op de netwerklogica die de nieuwe economie kenmerkt. Bedrijven zijn vandaag genoodzaakt om op een andere, meer vrije manier met hun personeel - vaak tweeverdieners met schoolgaande kinderen - om te gaan. Bedrijven nemen vandaag, onder meer om het verkeersinfarct te omzeilen, steeds meer maatregelen die tegen de centraliserende reflex van de onderneming ingaan. Het getuigt van een goede bedrijfsvoering wanneer het management de harde scheiding tussen de werksfeer en de private sfeer weet op te heffen. **Flexibele werkuren, allerhande vormen van tijdskrediet of afstandswerk** zijn maatregelen die in deze logica passen. Het zijn gunsten die worden verleend om het comfort van de werknemer te verhogen. Een thuiskantoor biedt echter niet noodzakelijk hetzelfde comfort voor de werknemer als de eigenlijke werkvloer, noch dezelfde garanties vanwege de werkgever. Professioneel uitgeruste werkplekken en de bijhorende sociale controle van anderen die werken garanderen daarentegen meer optimale werkomstandigheden.

6) We menen echter dat de oprichting van dergelijke werkplekken niet alleen vanuit een economische logica kan worden gemotiveerd, maar dat er **ook een culturele opdracht** voor bibliotheken of kenniscentra in schuilt. In een kennisgedreven economie krijgen kenniscentra en/of bibliotheken een andere, voor hen nieuwe rol. Werknemers en onderzoekers die in de innovatieve en vaak competitieve economie werkzaam zijn, worden immers aangemoedigd op de hoogte te zijn van recente ontwikkelingen in hun vakdomein en zich continu bij te scholen. Vorming en scholing zijn niet langer exclusief verbonden met de kinder- en studententijd, maar wordt van alle maatschappelijke actoren geëist: het zogenaamde levenslange leren. De toegang tot hoogwaardige kennis en up-to-date informatie is hiervoor cruciaal. Naast de reguliere onderwijsinstellingen zijn bibliotheken zeer goed geplaatst om hierin als bemiddelaar en met kennis van zaken een rol van betekenis te spelen (het verder inzetten op informatiegeletterdheid, aanbieden van technologische know-how en up-to-date infrastructuur, toegang en kritische omgang met wetenschappelijke databanken, selectie en annotatie van referentiewerken, de gerichte doorverwijzing naar vakbibliotheken en wetenschappelijke instellingen). Vanuit hun expertise en door de bestaande deskundigheid verder te ontwikkelen, kunnen openbare bibliotheken ondersteuning bieden aan de gebruikers die zeer gericht naar informatie op zoek zijn. De band tussen openbare bibliotheken, de wetenschappelijke bibliotheken en de erfgoedcollecties zal opnieuw worden aangehaald.

7) In een reflectiegroep over de toekomst van de openbare bibliotheek, werd de toegang tot informatie een basisrecht genoemd.³ Alleen zien we dat vandaag allerhande - soms terechte maar niet altijd gefundeerde - beschermingsmechanismen dit recht op informatie beknotten: auteursrechten, patentrechten, ..., maar ook allerhande commerciële belangen die rusten op publiek gefinancierde onderzoeksuitkomsten. Net zoals de wetenschappelijke bibliotheken momenteel bewust een politiek voeren om de vermarkting en privatisering van kennis tegen te gaan, kunnen ook openbare bibliotheken vanuit hun specifieke rol en statuut de **toegang tot hoogwaardige wetenschappelijke informatie** faciliteren.

3 Dit is een van de uitkomsten van de denkgroep omtrent de toekomst van de openbare bibliotheek.

5.4. De expobib

Onder invloed van de digitalisering transformeert de rol van de bibliotheek. De catalografie zal in de toekomst wellicht steeds meer worden gecentraliseerd. Door de automatisering van onthaalfuncties, het ontlenen en verlengen via het web of de digitale verspreiding van informatie - 'de opkomst van de slimme bib' - mag verwacht worden dat er binnen het bibliotheekwezen tijd, middelen en mensen vrijkomen.

Toch blijven het menselijke contact en de fysieke aanwezigheid van een collectie (boeken, maar wellicht ook andere media) voor de werking van de bibliotheek cruciaal. De bibliotheek blijft een specifieke bestemming. Een adres. Het is een plek waar je kan worden geïnformeerd over een ruim media-aanbod, waar je bibliothecarissen vindt die dagelijks met boeken en andere media - muziek, films, games, websites - aan de slag zijn. De medewerkers transformeren **van catalografen naar connaisseurs**. De bibliotheek blijft een plek waar men hen over deze specifieke kennis kan aanspreken. Wellicht wordt het contact met goed geïnformeerde medewerkers één van de voornaamste redenen om je naar een bibliotheek te verplaatsen.

Hier ontwikkelen we drie voorstellen met eigen infrastructurele eisen, waarin deze nieuwe rol van de bibliotheek wordt geëxploreerd.

(1) de bibliotheekcurator

De bibliotheek is sinds oudsher gebaseerd op efficiënte ordeningssystemen: thematisch, chronologisch, alfabetisch, op formaat, volgens drager,... alle mogelijke principes kunnen van toepassing zijn. Alleen is de bibliotheek al te vaak een weerspiegeling van haar catalografie. Digitale ordeningssystemen laten echter toe om op een veel vrijere manier met de boekencollectie om te gaan, en de collectie expliciet te exposeren.

De bibliotheek is een geheugentheater en de bibliotheekarchitectuur speelt hierin een cruciale rol. De documenten worden zo opgesteld dat eenieder toegang krijgt tot de informatie die hij of zij nodig heeft. Bezoekers kunnen direct naar de afdeling gaan die hen interesseert. Men kan echter ook in bibliotheken ronddwalen. Doordat de boeken er worden uitgesteld kan men nieuwe ontdekkingen doen, vergeten informatie terug opdiepen. De catalogus en de hypertext maken de fysieke opstelling van boeken ogenschijnlijk overbodig, eenieder kan via tags en eigen trefwoorden zijn eigen ordeningssysteem ontwikkelen. Toch blijft het de taak van de bibliotheek om de informatie te ordenen en te organiseren, zodat deze voor bezoekers toegankelijk blijft. De bibliotheek blijft een belangrijke bemiddelaar. De bibliotheek bewaart, selecteert, informeert en presenteert nog steeds allerlei informatiebronnen; alleen kan er meer worden gespeeld met presentatieformats.

In dit voorstel presenteren we een setting waarin alternatieve classificaties kunnen worden voorgesteld. Eén van de kerntaken van de bibliotheek blijft immers om de collectie te ontsluiten. In plaats van de boeken zeer nauwkeurig te archiveren kan de openbare bibliotheek juist op de nauwkeurige presentatie van haar collectie inzetten. We stellen dan ook voor om de bibliotheek **meer als een tentoonstelling dan als een archief** te denken. Een curator (nu eens bibliotheekmedewerker, een andere keer een gastcurator: een leerkracht, de leesclub, iemand van de heemkundige kring) ontwikkelt een programma. Door op deze manier met de collectie te werken worden in de bibliotheek telkens nieuwe verhalen aangemaakt. De bibliotheek organiseert thematische workshops, tentoonstellingen, seminars, zet interactieve platforms op en heeft infrastructuur die dit mogelijk maakt. Uiteraard verliest men door de virtualisering soms de materiële aspecten van lezen uit het oog (zie 'het stille leespaais'). De materiële of tactiele kwaliteit van een boek, de waarde van de

muziek of de film die men download, hangt af van de apparatuur die men ter beschikking heeft.

Binnen de expositielogica kan vrijelijk met de nieuwe media worden geëxperimenteerd. Naast de literatuur, poëzie, recensies en kritieken, zouden ook documentaires, films, videowerk, ... muziek, strips op een hoogst inventieve manier met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Er hoeft niet enkel worden gefocust op het lezen en het boek, maar de literatuur zou kunnen in het bredere cultuurveld kunnen worden ingebed.

(2) de pop-up bib

Een tweede voorziening betreft een **mobiele bibliotheek**, een verplaatsbare boekenkast. De gedachte is dat de bibliotheekbezoekers niet enkel naar de bibliotheek moeten afzakken, maar dat de bibliotheek zelf potentieel publiek opzoekt. Het is een bibliotheek die ter gelegenheid van een specifieke gebeurtenis (een muziekfestival, een voorstelling in een cultuurcentrum, de wekelijkse markt) kan worden opgesteld. Het is een modulair opgebouwd meubel dat gemakkelijk kan worden verplaatst.

(3) het archief als wonderkamer

Het archief is de schatkamer van de bibliotheek, maar blijft vaak verborgen voor het publiek. Hier worden waardevolle werken bewaard, maar ook de boeken die nauwelijks nog worden ontleend. Het is het domein van de bibliothecaris en zijn medewerkers. Boeken worden er hersteld, in het systeem ingevoerd, gedigitaliseerd; maar ook weggestopt, aan het zicht onttrokken, of opgeruimd, uit het geheugen verwijderd. Alleen gaat men vandaag op een weinig doordachte manier met de archieven en boekenverkoop om.

Door de voortschrijdende digitalisering heeft de archieffunctie nog aan belang gewonnen. Veel informatie is digitaal beschikbaar, maar wil men boeken aanraken, voelen, de dimensies en materialiteit van het boek ervaren, dan moet men naar de bibliotheek – die zich meer en meer als wonderkamer profileert. De archieven van de verschillende bibliotheken ontwikkelen hun eigen profiel – er is een archief over sport, kunst, erfgoed, ... en deze archieven liggen over het Vlaamse landschap verspreid. Op het ogenblik dat steeds meer informatie virtueel wordt, stelt zich immers de vraag op welke manier de bestaande waardevolle collecties zullen worden beheerd.

In tegenstelling tot de 'slimme bib' die zich als een centralisering laat karakteriseren, kan hier wellicht een decentraliseringsoperatie plaatsvinden. Zo zullen er een aantal **specifieke archief- en documentiecentra** ontstaan die zich specialiseren in de verzameling en conservatie van erfgoedstukken. Het zijn plekken met een specifiek profiel waar men binnen bepaald thema's minstens één exemplaar van de ooit aangekochte documenten kan terugvinden: alles over de ecclesiastische geschiedenis in Mechelen, alles over wielrennen in de bibliotheek van Oudenaarde, alles over Gallo-Romeinse archeologie in Tongeren... om een aantal mogelijke voorbeelden te geven. Rond deze collecties kunnen aangepaste documentatie- en kenniscentra worden opgericht.

5.5. Het 'stille' leespaleis

Een volgende model gaat in op een andere functie van de bibliotheek en gaat uit van de gedachte dat de bibliotheek geen instelling is waar boeken bewaard en ontleend worden, maar een **goede plek zou zijn om te lezen**.⁴

⁴ Hier hernemen we het argument dat werd ontwikkeld in een eerdere tekst – we staan hier niet stil bij de topologie van leessituaties of maar halen vooral de conclusie van het essay naar voor: Bart Verschaffel 'Raden naar de toekomst van de bibliotheek' in: HH, pp.219-229

Lezen is een veeleisende en complexe activiteit, met een lange geschiedenis en oude cultuur. Het individueel en stil lezen dat wij nu beoefenen, is een afgeleide van het traditionele, publieke voorlezen: het vertellen van verhalen, de redevoeringen bij bijzondere gelegenheden, de studie van het schrift in het scriptorium van een klooster. Er zijn in de geschiedenis speciaal hiertoe voorziene gebouwen en ruimtelijke constellaties bedacht: de leeszaal, het auditorium, de kansel in een kerk. Het moderne, geseculariseerd stillezen heeft enigszins een ander karakter en toch blijft het een bijzondere handeling, met een zeer specifiek karakter. Lezen is en blijft: verandering, inkeer, contact met 'elders' – de wereld buiten, de wereld van het boek. Lezen is altijd, op een of andere manier, verbonden met studie, is gerelateerd aan kennis en wijsheid, het goede leven. In de cultuur van het Westen staat de figuur van de lezer model voor de *vita contemplativa*, voor het afstand nemen van wereldse zaken en het cultiveren van het spirituele leven. Het lezen wordt in die zin tegenover de *vita activa* geplaatst: het actieve leven, de actie, de handeling die op een specifiek doel is gericht. De lezer is tegengesteld aan die persoon die door zijn acties, via zijn werk in het midden van de wereld staat.

Lezen houdt in dat men zich losmaakt van zijn omgeving en zich terugtrekt. Men verdwijnt in het boek zoals men in gedachten verzinkt. Anders dan denken of voelen, is het lezen echter geen informele, mentale activiteit. Men kan niet lezen en tegelijk andere dingen verrichten. Lezen blijft een handeling. Het is verbonden met specifieke voorwerpen, houding en gebaren. Lezen creëert een bijzondere situatie, die *plaats* vindt, die een plaats in beslag neemt en organiseert. Lezen is zich afzonderen, zich isoleren, zich terugtrekken; maar het is niet zoals dagdromen of slapen, en zelfs niet zoals kijken naar een film of naar een toneelstuk in een verduisterde zaal. De lectuur is niet een 'trip'. de omgeving waarin men leest verdwijnt nooit helemaal. Lezen gaat altijd gepaard met een zeker besef van de plek waar men leest.

Men kan zich de bibliotheek van de 21ste eeuw voorstellen als een leespaais: als een openbare plaats waar mensen gaan om te lezen, zoals ze naar concerten of festivals gaan om muziek te horen die ze evengoed thuis kunnen beluisteren. Ze gaan in dit geval naar de bibliotheek omdat lezen er bijzonder is: de bibliotheek als *locus aemonus*, als een ruim aanbod van 'liefelijke plaatsen' waar het goed is om te lezen. Bijvoorbeeld omdat men er kan kiezen tussen een scala mogelijke leesplekken: de cafésituatie, de bookshop om in een rijk aanbod van boeken te snuisteren, de stille studiecél, het leessalon met haardvuur en live pianomuziek, de besloten leestuin met murmelende fontein, de studiezaal waar het lezen een collectieve bezigheid wordt, de leestoren met zicht op de verte... er moeten in de bibliotheek van de toekomst misschien niet eens veel boeken worden gestockeerd. De content is digitaal geworden en kan dus op elk moment op een tablet of e-reader worden ingeladen. Wat het leespaais doet is voorwaarden scheppen voor een unieke, intense en gevarieerde leeservaring. Maar het is tevens een plaats waar men anderen vindt die aan het lezen zijn, anderen die zich ook verdiepen in de lectuur, anderen die een deel van hun leven aan de contemplatie wijden.

5.6. Het (on-)bruikbare relict

Een volgende reeks projecten vertrekt vanuit het in onbruik geraakte religieuze patrimonium: de leegstaande kloosters, kerken, kapellen... Het patrimonium bewaart de herinnering aan een wereld zoals die ooit was, maar die onder impuls van de secularisering verloren is gegaan. Het religieuze patrimonium is een variatie op het waardevolle industrieel erfgoed dat hier en daar als cultureel centrum een nieuwe functie heeft gekregen. De kerken en kloosters zijn evenwel gebouwen met een specifieke, moeilijk te herbestemmen architectuur, die desondanks een belangrijke monumentwaarde bezitten. Het zijn relictten: grote, grotendeels in onbruik geraakte bouwkundige structuren

met een belangrijke symbolische waarde die op een nieuwe bestemming wachten.

Dergelijke monumenten veroorzaken echter belangrijke maatschappelijke vragen die steeds urgenter worden. Wat kunnen we doen met dit historisch waardevolle patrimonium? Hoe moeten we hun waarde inschatten en hoe kunnen we vanuit nieuwe noden, maar toch respectvol met dit gebouwde patrimonium omgaan? Welke is de kost om deze infrastructuur te herbestemmen? Welke verantwoordelijkheid draagt de maatschappij in deze? Zijn de oplopende kosten om deze zinledig geworden structuren te bewaren, enigerlei te verantwoorden? Welke zijn betekenisvolle nieuwe programma's voor de structuren die door hun centrale ligging het verstedelijkte landschap ordenen?

Het is onmogelijk om binnen een bestek van deze studie een afdoend antwoord op al deze vragen te formuleren. De herbestemming van het religieuze erfgoed vergt een andersoortig, meer grondig onderzoek. Toch is de problematiek ook hier van belang. De culturele herbestemming is immers één van de meest evidente, meest voorkomende antwoorden op de hierboven vermelde vragen. Men ziet de voormalige kerken en kloosters gemakkelijker transformeren in concertzalen, expositieruimte, een bibliotheek of zelfs in een publieke ruimte. Denk aan de herbestemming van het Predikherenklooster in Mechelen die als bibliotheek zal worden ingericht en waarvan de kerk in een publieke ruimte transformeert. Kerken waren er immers op bedacht om de kerkgemeenschap bijeen te brengen. Het zijn één van de weinige, wijdverspreide bouwkundige structuren die nog grote groepen in hun interieur kunnen verzamelen. Het zijn dé gebouwen bij uitstek die het gemeenschapsvormende vermogen van architectuur belichamen.

Hier presenteren we twee strategieën, twee manieren om met dit patrimonium om te gaan. De gebruikte voorbeelden zijn zeer generiek, terwijl het werkelijke patrimonium veel meer diversiteit vertoont. Er zijn zeer diverse bouwstijlen. Er zijn grote verschillen qua planfiguur, maatvoering, lichttoetreding, ..., alsook eventuele waardevolle interieurelementen, relict en kunstwerken die zich in het gebouw bevinden. De oorspronkelijke religieuze functie legt een hypotheek op de hergebruik en zowel de opdrachtgever als de architect zullen hun project met veel zorg moeten voorbereiden. Elk herbestemmingsproject vereist een specifieke aanpak. Door de aard van het patrimonium en de monumentwaarde van deze gebouwen vraagt elk project een interventie op maat.

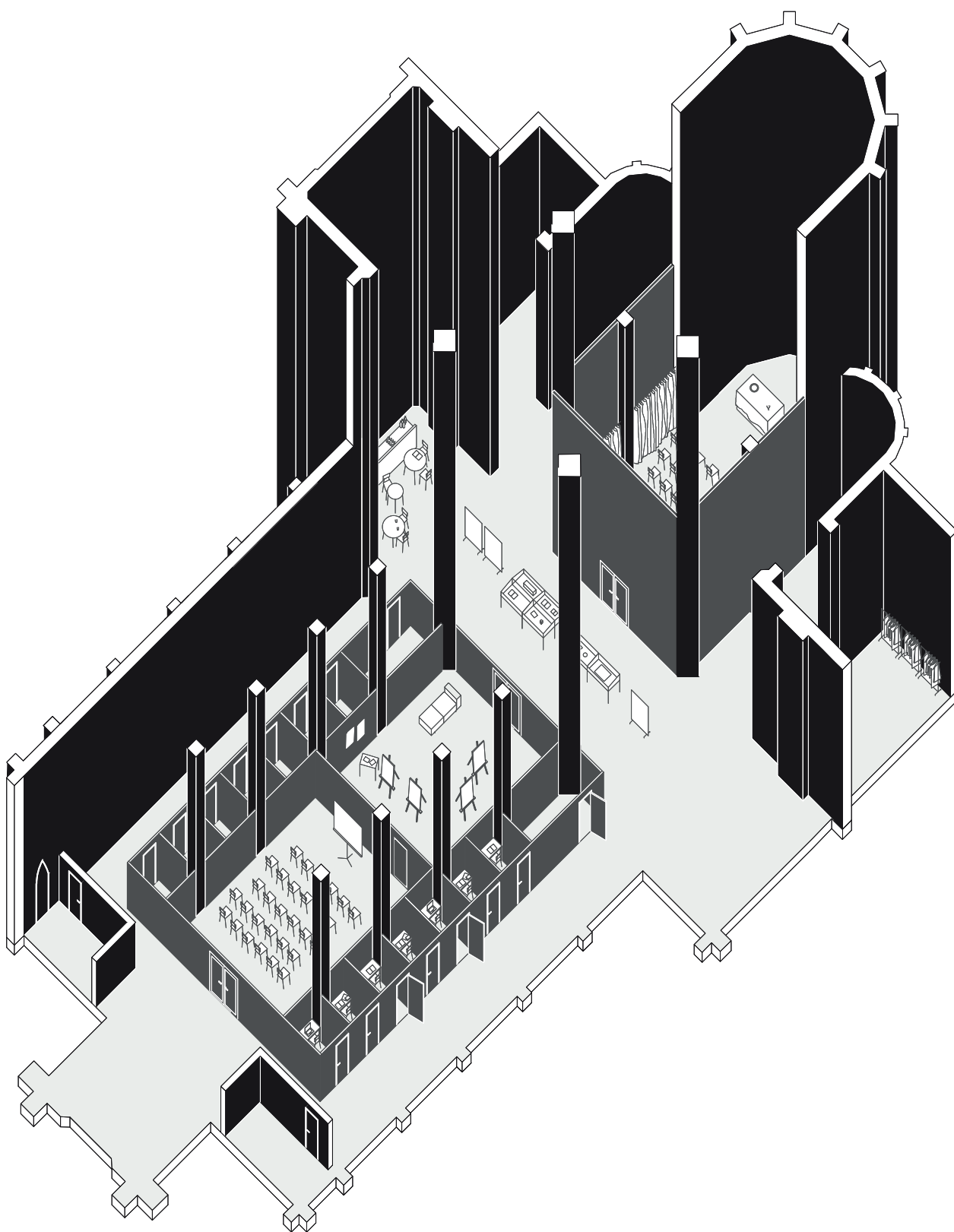
(1) geacclimatiseerde kast in de casco⁵-structuur

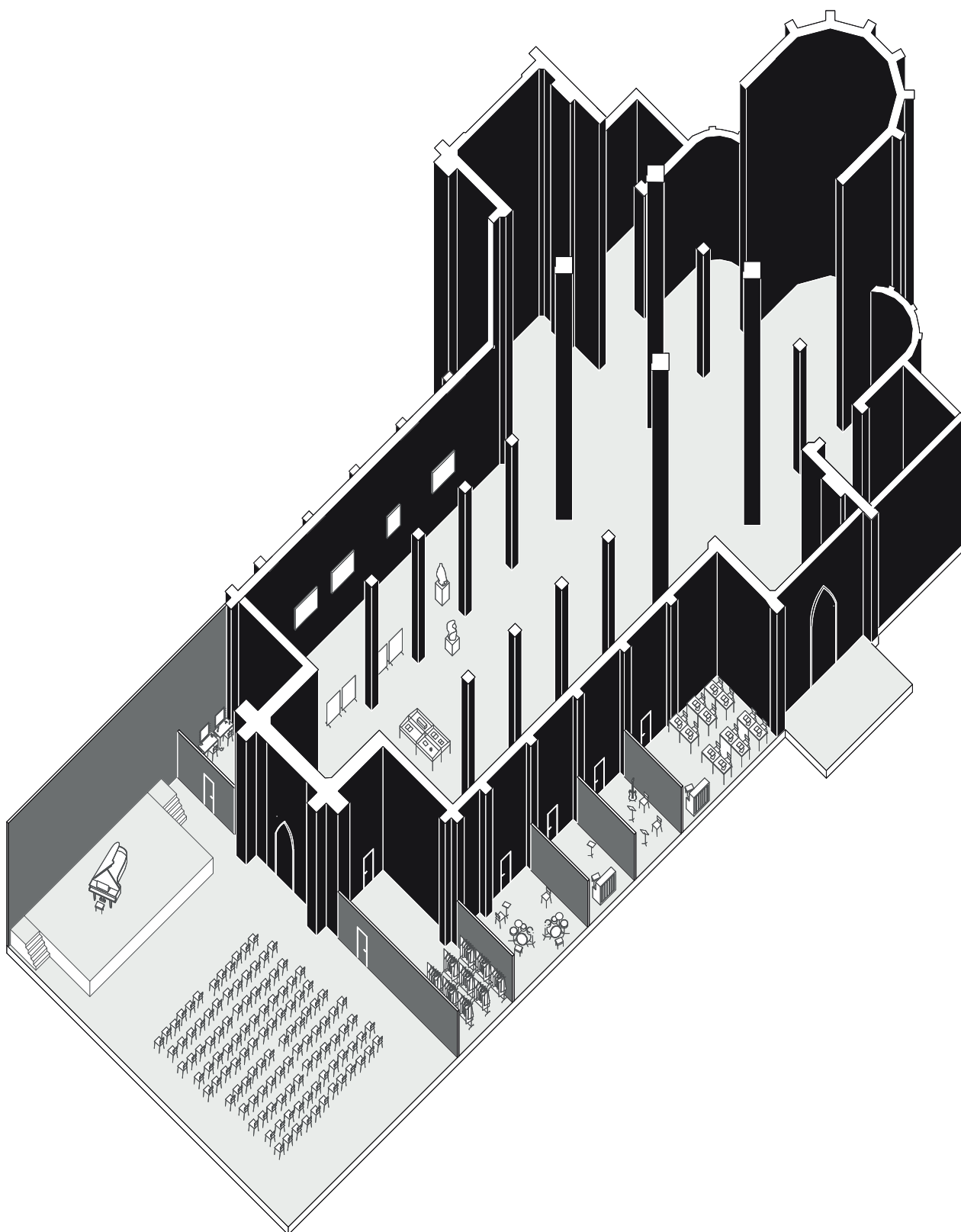
Bij een eerste project voegen we een gebouw in de bestaande structuur in. Er ontstaat een aangepaste werkomgeving die nog verschillende programmatische invullingen kan krijgen: les- en vergaderlokalen, kunstenaarsstudio's, stille werk- en leesplekken van de bibliotheek, een tentoonstelling van kunstwerken en erfgoedstukken, een infopunt. In dit voorstel bevat de kast ook een aantal afwezige secundaire functies zoals sanitaire voorzieningen, onthaal en ticketverkoop, vestiaire, etc..., maar deze elementen zouden ook kunnen verzelfstandigen en in de kerkruimte worden ingebracht waardoor deze van een elementair comfort wordt voorzien. Een zeer analoge ingreep in de centrale beuk zou dan tot een polyvalente zaal leiden, waar theatervoorstellingen, bioscoopvertoningen, concerten kunnen plaatsvinden.

(2) De kerk opnieuw ingebed in geheel van gemeenschapsvoorzieningen

In een tweede voorstel wordt de onderbenutte kerk opnieuw ingebed in een gebouwencomplex – een feestzaal, een memoriaal, een bibliotheek, een school

⁵ Een casco is een gebouw waarvan alleen de structuur overblijft, en dus niet de aankleding, de voorzieningen of het meubilair. Een casco-appartement betekent dat de bewoner een ruwbouwappartement koopt en zelf instaat voor de afwerking.

- waardoor deze opnieuw een centrumfunctie opneemt. Tot vandaag werden kerken voornamelijk vrijgemaakt. Eerst verdwenen de begraafplaatsen uit het centrum, vervolgens werden het klooster, de huisjes die tegen de kerk waren aangebouwd, het huis van de hoofdonderwijzer-koster, de pastorie,... stelselmatig afgebroken om plaats te maken voor een parking, een tuin, voor nieuwe huizen; waardoor de kerk met haar toren de enige herinnering is aan het rijke gemeenschapsleven waarvan ze ooit de spil was. Kerken waren sacrale ruimten, afgezonderde plekken waar een andere logica heerste dan hun profane pendanten: de markt, de kroeg, het huis, de feestzaal. Het is een plek waar het leven, de geboorte en dood, continu werden herdacht. Het is een afgebakende ruimte waar het leven op een ceremoniële wijze werd gevierd, vooraleer men de religieuze ceremonies vergat in de feesten die er op volgen: de koffietafel na de begrafenis, taart na het doopfeest, de kermis in de straten van het dorp na de viering voor de patroonheilige. Door de onbestemde restructuurte rondom kerken opnieuw met gemeenschapsvoorzieningen te bezetten, krijgt ook het kerkgebouw opnieuw betekenis. Het wordt een grote onverwarmde hal die tal van gebruiksmogelijkheden in zich draagt: ceremoniële ruimte, als feestplek, als een plek om te lezen en alleen te zijn, als verzamelplek, als forum of gewoon als leegte, de vrijplaats die de kerk in het verleden ook was.

5.7. Het studiocomplex

De vroegere culturele infrastructuur werd ontwikkeld onder het mom van volksverheffing en cultuurspreiding. De expliciete bedoeling was om het aantal toonplekken te vergroten en zo de stedelijke (zogenaamd elitaire) kunstvormen dichterbij een groter publiek te brengen. Dit gold zeker voor de podiumkunsten. Door ook op eerder afgelegen plekken, goed uitgeruste podiuminfrastructuur aan te bieden, zouden toneelgezelschappen met hun zaalvoorstellingen op verschillende plekken in Vlaanderen terecht kunnen. Via het netwerk van culturele centra werden artistiek relevante podiumproducties onder de Vlaamse bevolking verspreid. Het spreidingsmodel gaat er impliciet vanuit dat producties in schouwburgen of toneelgezelschappen in de stedelijke centra worden voorbereid en dan op tournee gaan. Daardoor blijft de rol van de cultuurcentra tot vandaag te zeer zitten op de programmatie en focust men eerder op het recreatieve aspect en het cultuurconsumentisme. De huidige infrastructuur is hier hoofdzakelijk op gericht, terwijl het beleid zich ondertussen anders heeft georiënteerd. Allerhande uitzonderingen te na gesproken, werken cultuurhuizen zelden activerend. De bestaande zaalinfrastructuur faciliteert immers in de eerste plaats de eerder passieve receptie van artistiek werk door de beoogde doelgroepen. Cultuurhuizen slagen er zelden in zelf de lokale artistieke productie aan te zwengelen of van een aangepast infrastructureel kader te voorzien.

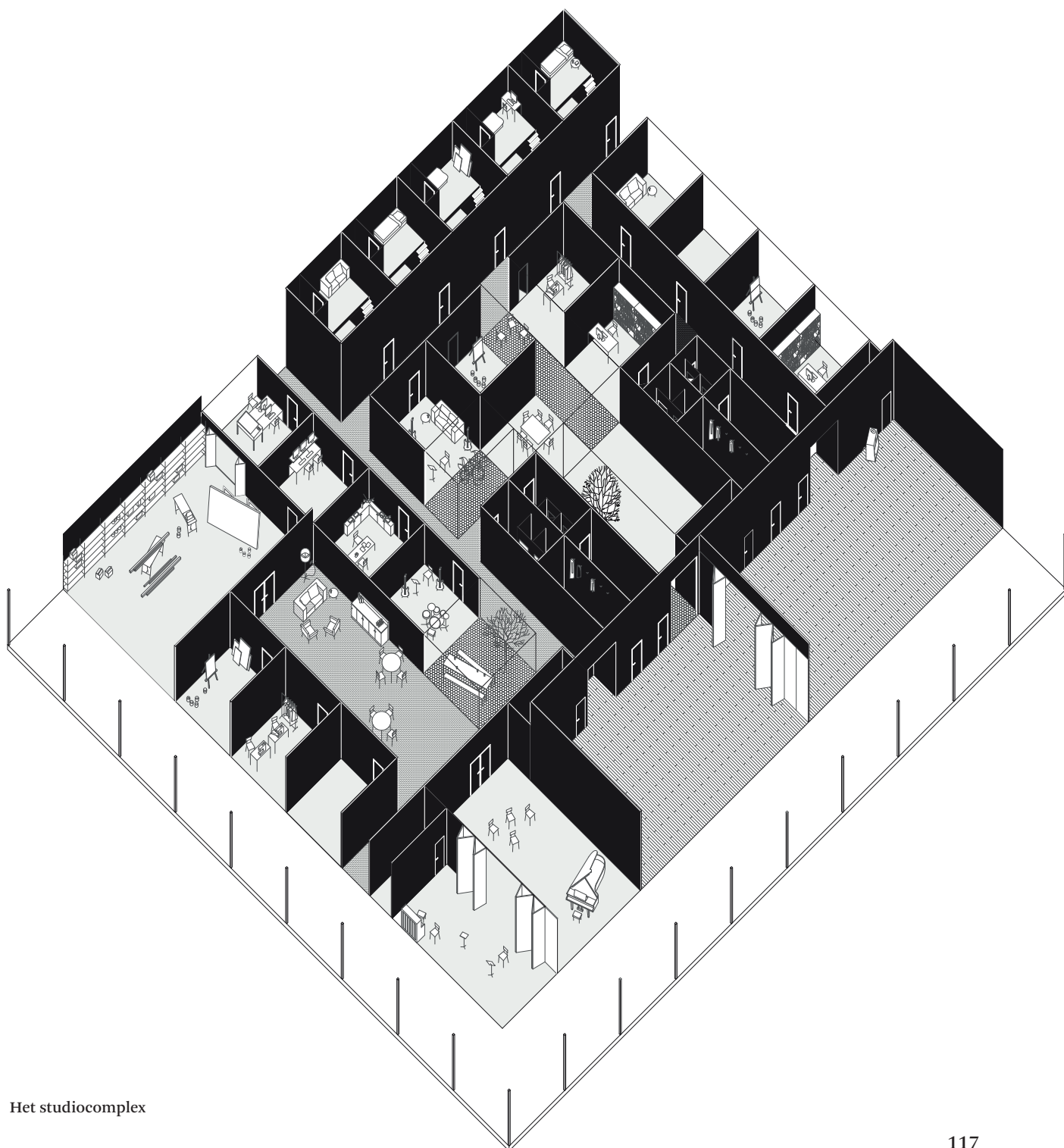
Hier denken we opnieuw vanuit een **spreadslogica**, alleen initiëren we een **verschuiving van de uitvoering van werk naar de eigenlijk creatie of productie**. De idee is om hoogwaardige productie-infrastructuur aan te bieden en dit kan gaan van centra die het lokale, bovenlokale en zelfs regionale niveau overstijgen, tot kleine punctuele voorzieningen die juist op het lokale niveau een meerwaarde kunnen bieden. We menen dat er door de minder hoge vastgoeddruk, buiten de centrumsteden kansen liggen om artistieke vrijplaatsen en productiecentra op te richten.

Het model is in de eerste plaats gebaseerd op de internationaal georiënteerde kunstencentra en allerhande hoogwaardige postacademische werkplekken (zowel in de wetenschappen als in de kunsten)⁶ enerzijds, maar ook op de

⁶ Denk bijvoorbeeld aan de vijf hogere kunstinstellingen in Vlaanderen: P.A.R.T.S. de dansschool van Anne Teresa De Keersmaeker, HISK in Gent, de Operastudio, Orpheus en APT; of aan de vele postacademische opleidingen in Nederland, waaronder Jan van Eyck Academie in Maastricht, Rijksacademie van Schone Kunsten in Amsterdam, het Berlage-instituut in Rotterdam, etc....

onderwijsinstellingen voor deeltijds kunstonderwijs anderzijds: de academies voor beeldende kunst en de academies voor muziek, woordkunst en dans. Waar de enen zich naast het onderwijs vooral richten op de ontwikkeling en ondersteuning van de amateurkunsten; bieden de anderen voornamelijk een internationaal intellectueel kader voor de productie van innovatief artistiek werk.

Dergelijke postacademische werkplaatsen hebben voornamelijk jonge kunstenaars en onderzoekers te gast die zich in de kunstwereld hebben bewezen en er - bijvoorbeeld in de vorm van infrastructuur en de logistieke ondersteuning - middelen krijgen om nieuw werk te maken, of een reflectie te ontwikkelen over de rol van hun werk binnen de maatschappij. Het zijn in potentie plekken waar men vanuit een thematische focus groepen mensen met specifieke artistieke projecten kan samenbrengen; plekken waar men vrijelijk kan experimenteren met artistieke vormen, multidisciplinaire

Het studiocomplex

samenwerkingsverbanden, alternatieve vormen van kennis- en betekenisproductie. De stedelijke of zelfs grootstedelijke omgeving lijkt de natuurlijke habitat voor kunstencentra, maar artistieke vrijplaatsen en productiecentra kunnen ons inziens zeker ook op meer afgelegen plekken aarden.

We zien daarenboven ook dat de lokaal verankerde cultuurhuizen een samenwerking aangaan met de scholen voor deeltijds onderwijs, bijvoorbeeld omdat er lokale producties worden getoond, omdat de lokalen van het cultuurcentrum als leslokalen van het deeltijds kunstonderwijs worden gebruikt, omdat bepaalde infrastructuur wordt gedeeld. Soms zien we ook de bijzondere band tussen beide programma's doordat beide gebouwen net naast elkaar zijn gesitueerd, van elkaars infrastructuur gebruik maken en zelfs expliciet met elkaar zijn verbonden. Denk in dit verband aan de kunstencampus 'de Singel' of aan het recente wedstrijdproject voor het Cultuurcentrum / Academie in Deinze. Het is ook denkbaar om deze productiehuizen buiten de reeds uitgezette krijtlijnen van het deeltijds kunstonderwijs te denken en verbanden te leggen met vormings- en opbouwwerk, jongerenwerking en jeugdhuisen, de creatieve industrie en het volwassenenonderwijs.

Het uitgetekende complex bestaat uit een groot en variabel geheel van lokalen of ruimten van verschillende afmeting, met verschillende eigenschappen (klein - groot, met piano - met schrijfkabinet, gelegen aan de tuin - bij het foyer, akoestisch geoptimaliseerd - gemakkelijk toegankelijk, licht - donker), die met elkaar kunnen worden verbonden. Elke ruimte heeft zijn eigen karakter en vorm. Elk lokaal heeft zijn eigen specifieke programma. Vooreerst zijn er een hele reeks studio's: werkplekken voor beeldende kunstenaars, maar ook voor muzikanten, dansgezelschappen, architecten, schrijvers, ... het zijn plekken waar kan worden gewerkt en in bepaalde gevallen worden verbleven. Daarnaast zijn er een aantal voorzieningen die moeten toelaten werk te maken: allerlei opnamestudio's, studio's met digitale apparatuur, printers en lasercutters, montagestudio's voor videowerk, uitgeruste werkplaatsen voor de bewerking van hout, staal, keramiek, ... Ten derde zijn er een aantal voorzieningen om werk te tonen aan een beperkt publiek: expositieruimtes, een kleine concertzaal, een dansstudio. Tenslotte zijn er een aantal ruimten waar men op een informele manier kan samenkomen om te eten, te discussiëren zich te ontspannen: een restaurant, een woonkamer, allerlei brede corridors en ongedefinieerde ruimtes die als verblijfplaats en ontmoetingsruimten kunnen worden ingenomen.

Ons voorstel is slechts een diagram, een schema dat opnieuw zeer diverse architecturale vormen kan aannemen en ook programmatisch op verschillende manieren kan worden ingevuld. In de meest lichte variant is het een summiere uitbreiding van de bestaande kunstacademies. Het complex kan echter ook uit één type studio bestaan (de repetitieruimten van les ballets C de la B of de muziekstudio voor de laureaten van de Koning Elisabethwedstrijd in Gaasbeek in de rand van Brussel). Men kan binnen het geheel van de kunsten een precieze keuze maken, door via een uitgekiende selectieprocedure mensen rond bepaalde media of een specifiek instrumentarium samen te brengen. Denk aan het Masereelcentrum dat zich voornamelijk richt op grafische kunst en allerlei drukprocédés, de zogenaamde fablab's⁷ waar met nieuwe CAD-technieken en fabricagemethoden wordt geëxperimenteerd, of de pas geopende Buda-fabriek in Kortrijk die nadrukkelijk de kaart van het design en de productontwikkeling trekt en waar men als organisatie met enkele onderwijsinstellingen in de regio, artistieke organisaties en de belangrijke internationaal georiënteerde designbeurs *Interieur Kortrijk* een partnerschap is aangegaan.

7 Een fablab (fabrication laboratory) is een model, en wel een alternatief model voor klassieke productie-, conceptie- en samenwerkingsmodellen, en dit met een beperkte of zelfs minimale materiële basis

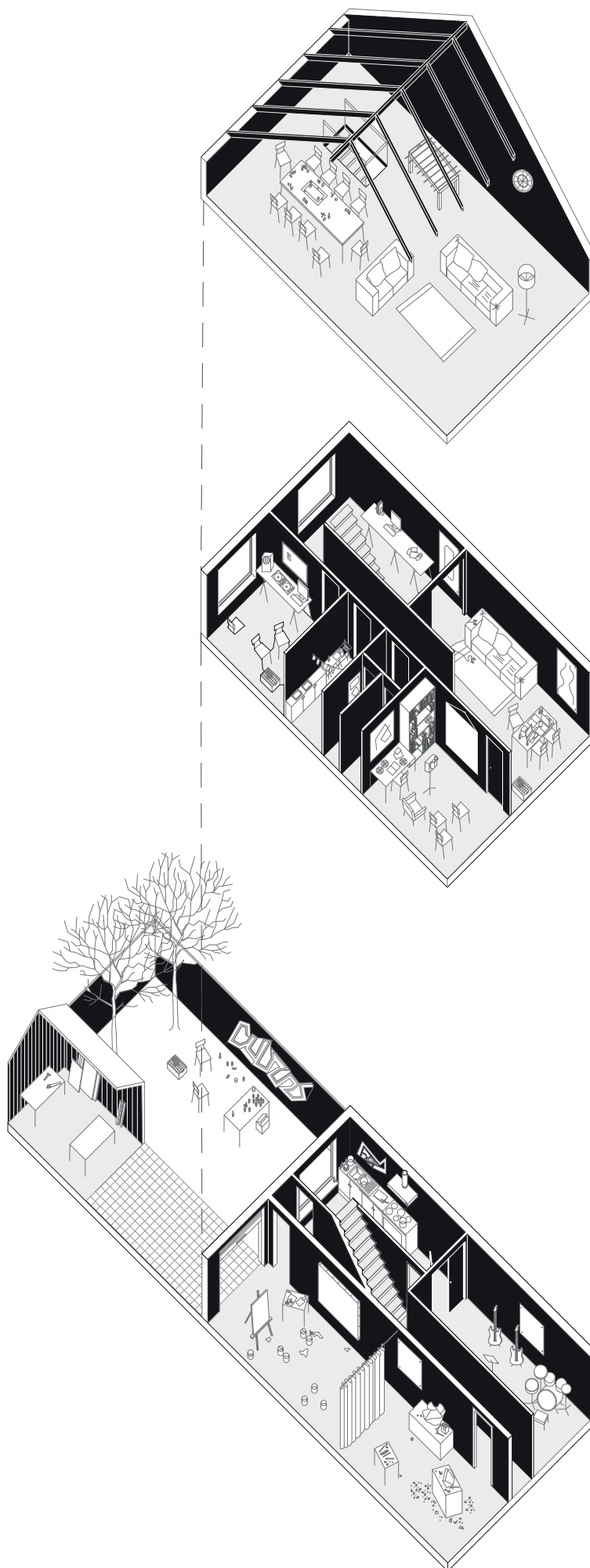
Tenslotte kan het **in onbruik geraakt patrimonium** zoals kastelen, kloosters of grote villa's worden omgevormd en zo het exquisite kader bieden voor internationale gasten en dito programma. We denken hierbij bijvoorbeeld aan *Akademie Schloss Solitude*, dat is ondergebracht in de dienstvertrekken van een voormalig Lusthof in de uitgestrekte bossen rond Stuttgart. De instelling die wordt gesubsidieerd door het Kanton Baden-Württemberg en ontvangt elk jaar 40 residenten uit de hele wereld uit een reeks artistieke disciplines - Beeldende Kunst, Design, Performance/ Theater, Muziek /Geluid, Literatuur, Video/ Film/ Nieuwe Media en Architectuur. Naast dit programma voor kunstenaars zijn er ook stipendia voor jonge onderzoekers voor wie de relatie tussen kunst en hun wetenschappelijke discipline onderwerp van onderzoek is. Tenslotte worden elk jaar talloze internationaal gerenommeerde gasten uitgenodigd. Samen met partnerinstellingen in de binnenstad worden er tweejaarlijks tentoonstellingen en symposia georganiseerd; wat het tot een intellectueel zeer uitdagende plek maakt. Het is een instelling die bijdraagt tot de bekendheid van de hele regio en zelfs erbuiten.

5.8. De vrijetijdswerkplaats

De vrijetijdswerkplaats is een variant op het studiocomplex, maar volledig gericht op de vrijetijdsbesteding. Het staat buiten een (semi-)professioneel circuit. Het is een **werkplaats, waar gefocust wordt op het sociale aspect van het culturele leven** eerder dan de productie en verspreiding van hoogwaardig artistiek werk. Dit heeft uiteraard ook te maken met de voorspelling dat we in de toekomst kleiner zullen moeten wonen en dat bijgevolg collectieve verblijfsruimtes aan belang zullen winnen. We werken de typologie hier uit als een **derde plek** voor de jeugd, een plek waar men kan doen wat niet thuis kan, noch op de school of het werk. Het voorstel bevat bijgevolg een sterk gemeenschapsvormend aspect. Er zijn gelijkenissen te trekken met de 'vuile kamer' van het buurtpaviljoen, hoewel de gemeenschap in de vrijetijdswerkplaats niet zozeer op een gedeelde locatie, op de buurtwerking, gericht is.

De typologie van de vrijetijdswerkplaats gaat uit van de rijwoning, met de garage waar 'vuil' gewerkt kan worden, de goed geïsoleerde kelder - ideaal voor een repeterende band -, de zolder - veelal een 'extra' ruimte voor allerhande hobby's -, een keuken en de kamers. De ruimtes kunnen toegeëigend worden door de gebruikers. Elke kamer heeft een specifiek gebruik, ze is ofwel toegeëigend door een groep of ze wordt bezet door een bepaald programma. Er zijn ateliers voor verschillende disciplines, kleine en grote werkplekken, een donkere kamer, een repetitieruimte voor muziekbandjes,... Het betreft enerzijds zaken die te groot, te duur of te luid zijn om in huis te halen, maar anderzijds gaat het ook om het belang van een derde plek en het samenkomen buitenshuis. Er is dan ook een leefruimte of kleine café-voorziening. Een belangrijk verschil met andere voorstellen, zoals het huis van de kleine kunsten, is dat de vrijetijdswerkplaats infrastructuur ter beschikking stelt van individuen. Men moet geen deel uitmaken van een vereniging of club.

Gelijkaardige infrastructuur zien we vandaag in sommige jeugdhuisen en jeugdbewegingslokalen. Een groep jongeren verzorgthierzelfde programmatie van activiteiten, sterk verbonden aan de eigen behoeftes. Het zijn echter voornamelijk ontmoetingsplekken, er is weinig tot geen culturele productie. Wel gericht op ontmoeting én culturele productie als vrijetijdsbesteding is H30, de artistieke werkplek voor jongeren in Mechelen (zie fiche in bijlage, deel analyse). Analooq, zij het infrastructureel minder uitgebreid, denken we aan de organisatie Nest in Gent, een groepering jongeren die een leegstaand pand tijdelijk betreft en inricht als zeefdrukatelier, donkere kamer, cinema, tentoonstellingsruimte, concertruimte,... naargelang de behoefte. De inrichting van het gebouw verschilt weinig van een huisgarage of -zolder. Het tijdelijke karakter van de infrastructuur laat echter minder ruimte tot toe-eigening.

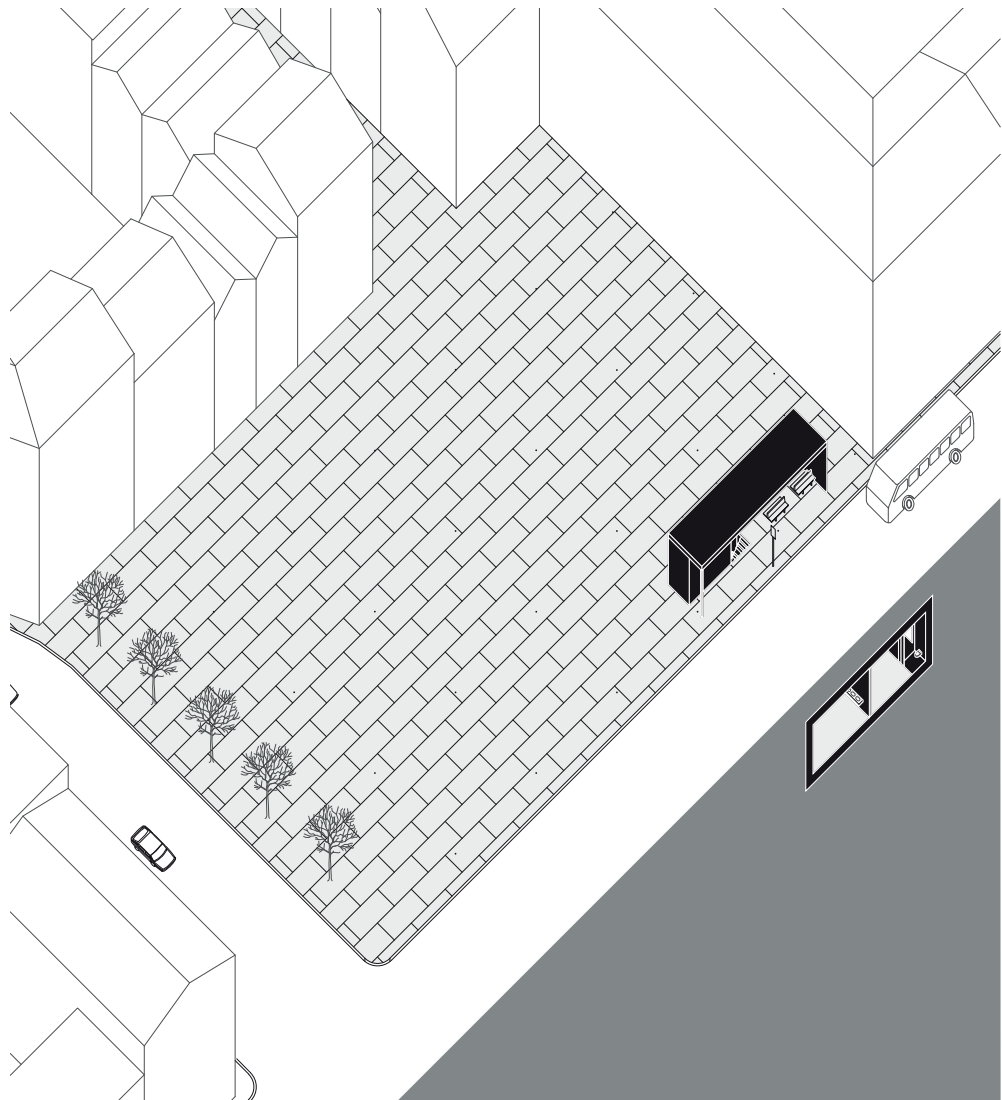

5.9. Het nieuwe dorpsplein

Vandaag worden in Vlaanderen zowel in dorpse als stedelijke omgevingen buurt- en dorpsfeesten en (kleine) festivals georganiseerd, alsook verschillende extra muros culturele activiteiten. Om dat te doen, moet steeds een enorme logistieke karavaan gemobiliseerd worden.

Het is een interessante denkpiste voor besturen om de openbare ruimte daarvoor uit te rusten. Het is een mogelijkheid om verschillende strategische plekken slim te ontwerpen en ze uit te rusten met **basisinfrastructuur**, zodat die activiteiten veel eenvoudiger, spontaner, efficiënter en goedkoper georganiseerd kunnen worden. We denken dan in de eerste plaats aan geschikte bekabeling en frequente aansluitpunten voor licht- en muziekinstallaties, water toevoer- en afvoerleidingen en openbare sanitaire voorzieningen. In wat volgt stellen we een reeks modellen voor van waaruit vertrokken kan worden om die openbare ruimte geschikt te ontwerpen.

Het eerste voorstel – het nieuwe dorpsplein – is het eenvoudigste, waardij de volledig infrastructuur ondergronds geïmplementeerd wordt en dus weinig impact heeft op uitzicht van het plein. De bekabeling en de leidingen liggen onder het pleinoppervlak rond de omtrek van het plein en in een raster. Op elk knooppunt van het raster wordt een aansluitingspunt voorzien. Het sanitair aan de rand van het plein is ook ondergronds uitgewerkt en sluit eventueel aan bij een ondergrondse parking. Het is toegankelijk via een brede trap of een lift, die beiden onder een kleine luifel staan, die eveneens een kleine schuilplaats kan bieden, bijvoorbeeld voor de bushalte.

Het nieuwe dorpsplein

De ingreep op het nieuwe dorpsplein kan ook verder gaan dan het plein uitrusten met enkele functionele voorzieningen. Het plein kan verder ingericht worden door een punctuele architecturale ingreep te doen. Op die manier kan de voorziene infrastructuur gedeeld worden met een gebouwtje, dat tegelijkertijd het plein kan opladen.

5.10. Moderne kiosken

Er wordt vertrokken van de kiosk als model voor een dergelijke punctuele ingreep. Met kiosk wordt vandaag een klein, op zichzelf staand verkoopsstalletje of een programmaloos overdekt podium op een plein bedoeld.

De kiosk is een oeroude architectuurtypologie, reeds bekend bij de Egyptenaren, die pas laat ook een commerciële functie kreeg. Sindsdien refereert het woord naar de kleinste winkels in de stad, die enkel de verkoper kan betreden. Oorspronkelijk waren straatkiosken openluchtbars, waarin de rijken als daad van barmhartigheid drinkwater lieten uitdelen aan het volk. Later werd er ook koffie, thee en melk geserveerd. Halfweg de negentiende eeuw wordt het gamma nog uitgebreid, en worden op initiatief van drukkers en uitgevers ook dagbladen en boeken verkocht.⁸

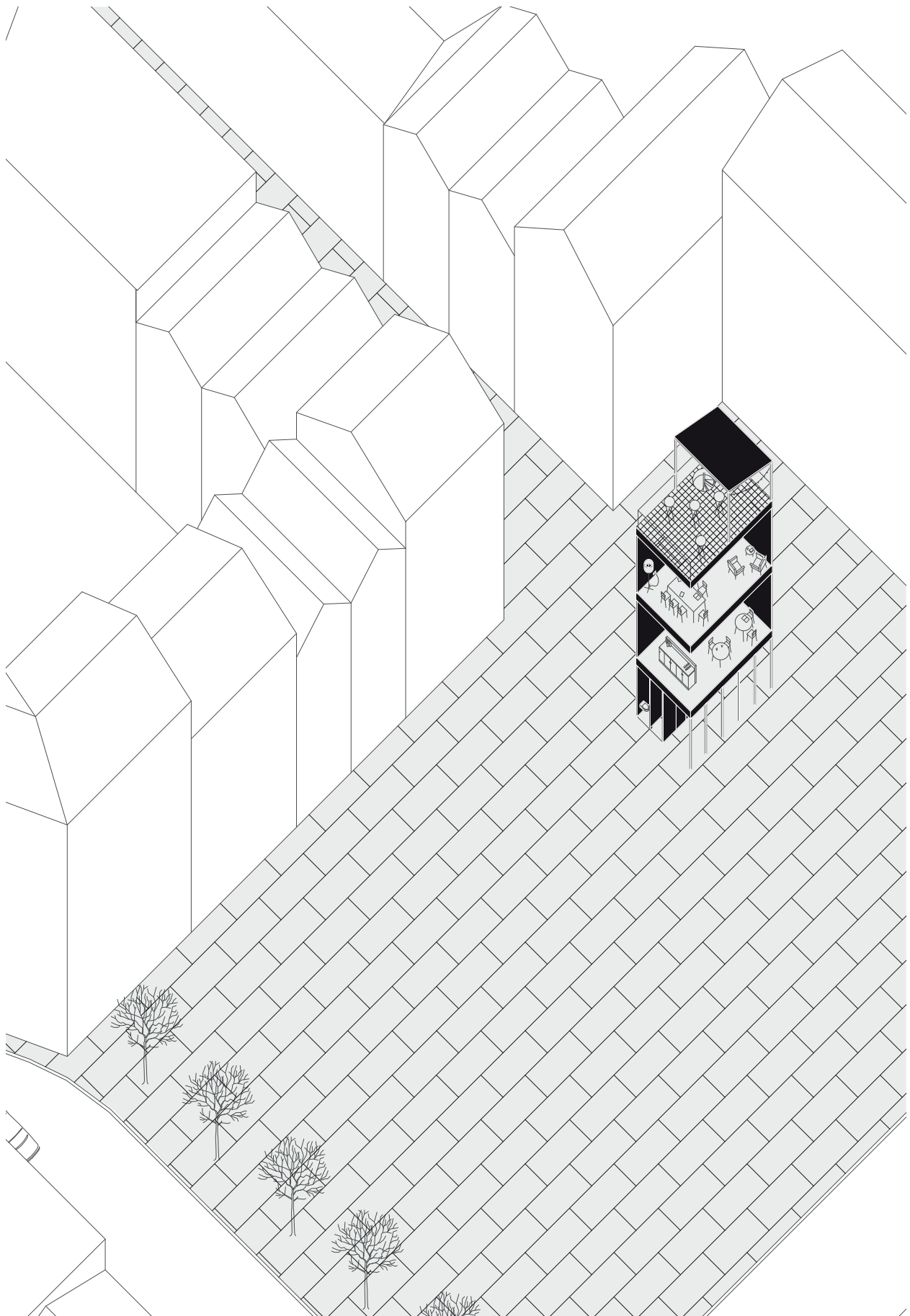
We stellen een aantal verschillende types 'kiosken' voor, sommige met en sommigen zonder vast programma en elk met hun specifieke eigenschappen, om de waaier van mogelijkheden te schetsen.

(1) Het eerste voorstel is naar het model van **het belfort**. We stellen voor op een slimme plaats een torentje in te planten op het plein. Torens zijn *landmarks*, ze vallen op, geven identiteit aan de omgeving en vormen een eenduidig centrum. Tegelijkertijd hebben ze een kleine *footprint*, zodat ze weinig impact hebben op de vrije oppervlakte van het plein. Het torentje wordt een afspreekpunt en indien juist ontworpen, een verblijfsplaats.

In dit voorstel heeft het torentje twee verdiepingen van telkens ongeveer dertig vierkante meter. Op het gelijkvloers wordt sanitair voorzien, dat zowel dienst doet voor het gebouw als openbaar toegankelijk is. Daarnaast worden er verschillende aansluitpunten voor elektriciteit en water voorzien. Het gelijkvloers wordt met een loggia ontworpen. De loggia fungeert als plaats om te wachten, als schuilplaats voor de regen en is een aangename plaats om op een mooie dag in de schaduw een krant of boek te lezen. Op de eerste verdieping zit een infopunt met een loket en enkele bureaus. Er worden eventueel binnen ook een aantal tafeltjes voorzien en koffie, thee en dagbladen verkocht. Er zijn echter legio mogelijkheden: er kan een fietsherstelplaats ondergebracht worden, een (plaatselijke) radiostudio, een leescafé of een stadsdienst. De ruimte heeft een prachtig zicht op de omgeving en is omgekeerd ook zeer zichtbaar en toegankelijk. De bovenste verdieping kan eventueel uitgewerkt worden als (overdekt) dakterras, waarop kleine recepties kunnen doorgaan. Het kan ook dienstdoen als technische toren of uitkijkpunt bij een evenement.

(2) Een andere mogelijkheid is het model van de **muziekkiosk**, het **podium**. Dergelijke overdekte buitenpodia werden vanaf de negentiende eeuw gebouwd in stadsparken en op openbare pleinen en deden vooral dienst voor lokale fanfares, harmonieën en andere instrumentale ensembles. In Vlaanderen zijn er nog zeer veel dergelijke kiosken. Ze worden vaak nog actief ingezet bij culturele activiteiten in open lucht. Voorbeelden zijn de kiosk in het warandepark in Brussel (Boterhammen in het park) of de kiosk op het dorpsplein in Hoegaarden (concert @ kiosk). Verschillende gemeenten hebben ook een verplaatsbare kiosk, die ingezet wordt bij evenementen.

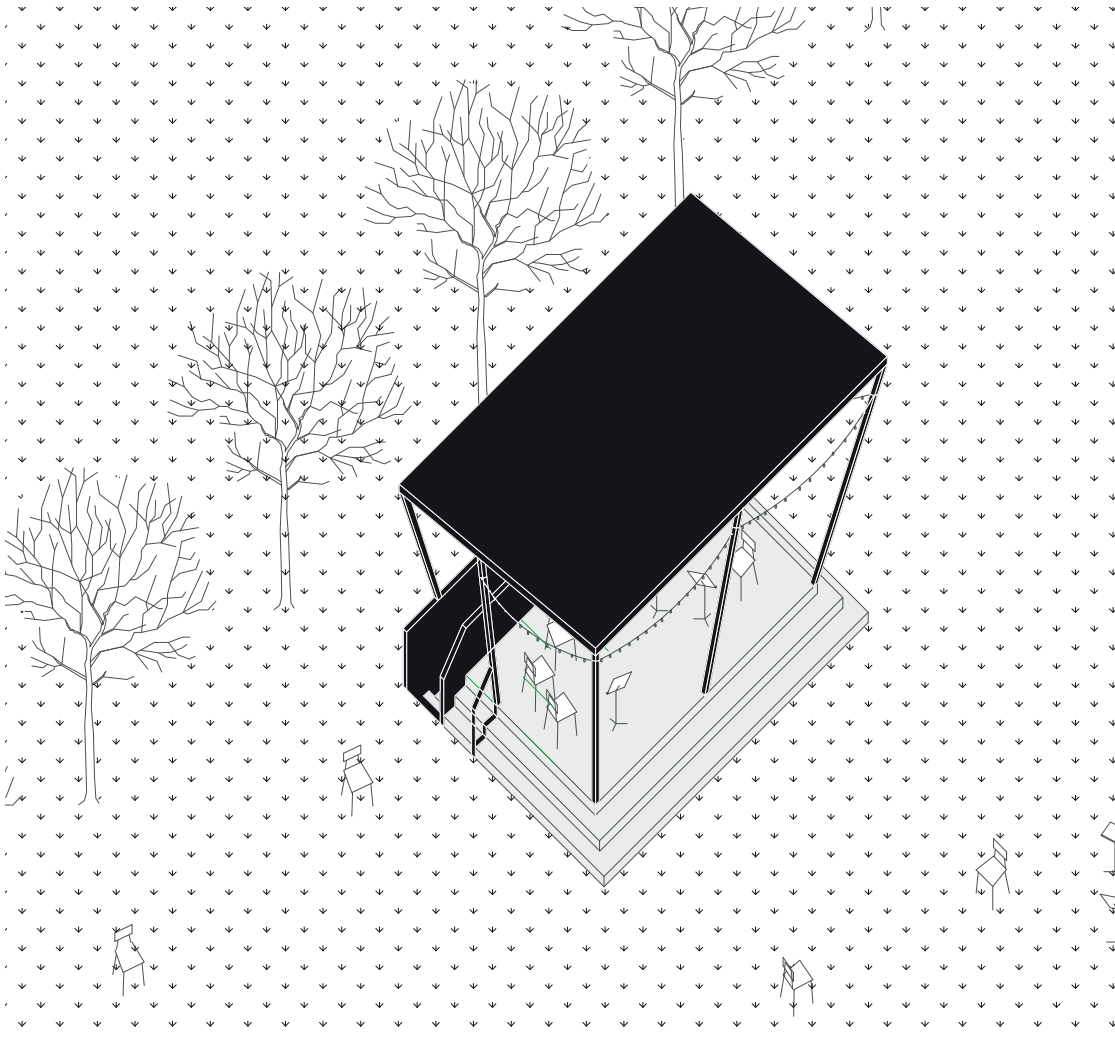
8 X., 'From a pleasure pavillion to a small shrine of consumerism', *republic of common ground*, sept-nov 2012, p18

Het torentje - belfort

Het is interessant een moderne versie van een dergelijke vaste kiosk te voorzien op een plein. Het voordeel daarvan is opnieuw dat ze ook een plek wordt op het plein, een afspreekpunt of een verblijfsplaats die het plein een centrum en een bestemming geeft. Tegelijkertijd kunnen er ook in deze kiosk verschillende nutsvoorzieningen en aansluitpunten voorzien worden en eventueel (eronder) sanitair voorzien worden.

De inplanting van de kiosk op het plein is sterk van belang en kan een grote impact hebben op het gebruik van het plein en het verloop van een evenement. Als de kiosk centraal staat, zijn alle zijden van het podium 'voorkant'. Als de kiosk meer aan de rand van een open ruimte staat, heeft het podium een natuurlijke richting, gericht naar het plein. De andere zijde is achterkant, er is plaats voor *backstage*.

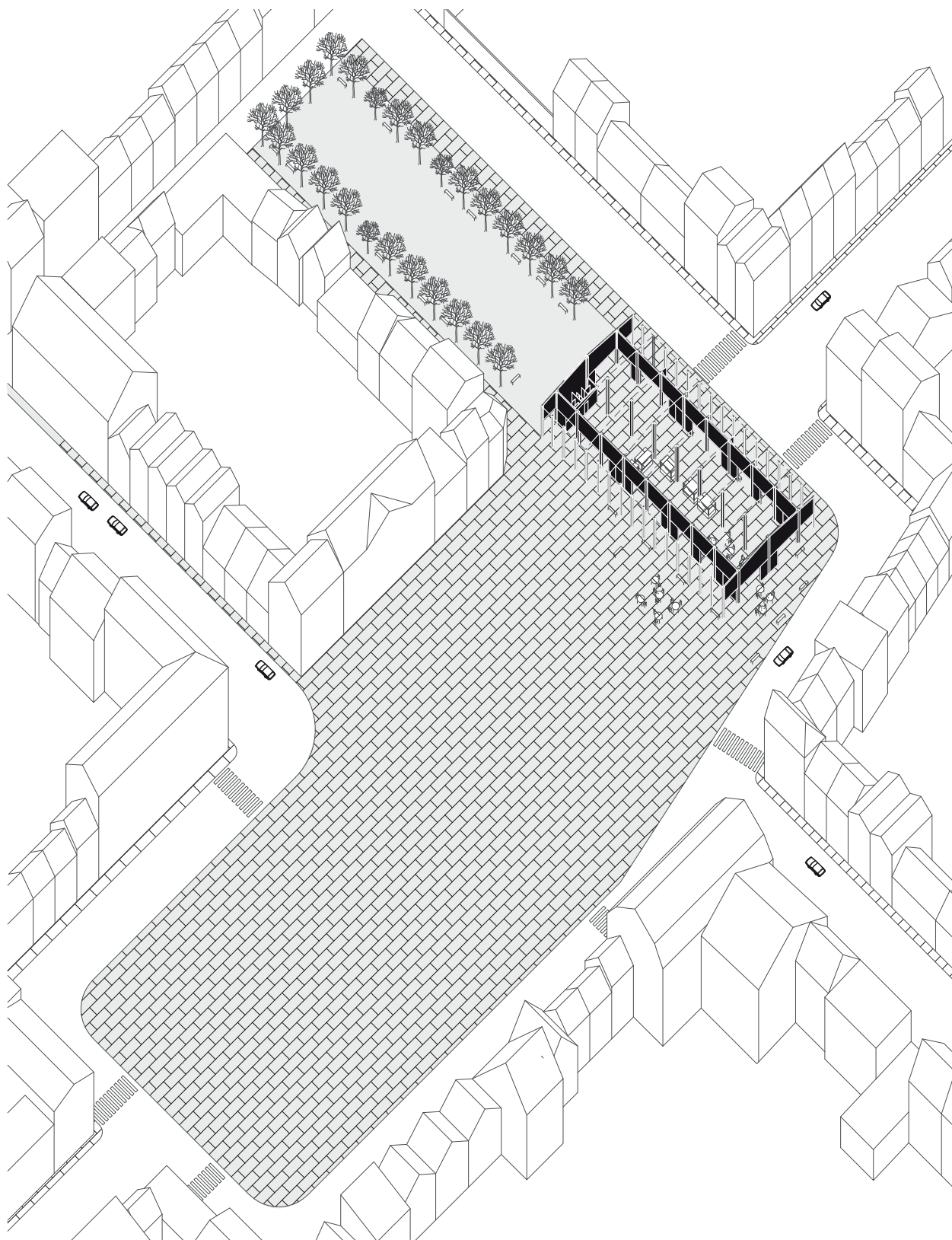

De kiosk

(3) Een volgende mogelijk model is dat van de **openluchthal** (de **lakenhal**). Het is een **dak** op het plein. Ook een dergelijke architecturale ingreep geeft bestemming aan een plein. Een dak definieert een ruimte en heeft uiteraard het grote voordeel dat activiteiten minder afhankelijk zijn van weersomstandigheden. We stellen een open structuur voor. Uiteraard kunnen ook hierin de verschillende basisvoorzieningen geïmplementeerd worden en zowel dienstdoen voor de hal, als voor de omliggende openbare ruimte.

(4) Het voorlaatste voorbeeld dat we willen aanhalen is dat van de **arena**. De arena is de **tribune**. Door op een slimme manier een niveauverschil te voorzien – of om te gaan met bestaande niveauverschillen – kan een tribune voorzien worden die dienst kan doen voor (spontane) straatvoorstellingen, openluchtconcerten, zomerse voorleesmomenten enzovoort.

(5) Een laatste voorstel betreft de erfgoedvitrine. Door een aantal schrijnen te ontwerpen zouden winkelpuien als alternatieve tentoonstellingsplekken kunnen worden beschouwd. Via een zeer eenvoudig principe zou kunst, erfgoed, waardevolle boeken, maar ook videokunst, installaties of performances in het straatbeeld worden ingebracht. De commerciële logica van de winkelstraat en de grote zichtbaarheid die deze genereert wordt tijdelijk gekaapt voor een alternatieve programmatie. Nu worden tijdens stadsfestivals of door pop-upstores in onbruik geraakte panden, tijdelijk door een andere gebruiker toegeëigend.

VI. AANBEVELINGEN

suggesties voor de centrale overheidsinstanties en mogelijke pistes voor vervolgonderzoek

In de voorgaande delen trachten we een blik te bieden op de vraagstellingen waarop men in de toekomst een antwoord zal moeten bieden. De nabije toekomst stelt alle betrokkenen voor bijzondere uitdagingen: de digitalisering en de bijhorende economische veranderingen, de politiek-maatschappelijke omwentelingen, de financiële onzekerheid, de toenemende invloed van Europa, de voortschrijdende diversifiëring en modernisering van de samenleving, de omgang met het bestaande patrimonium en erfgoed, en uiteraard de zorgen en angsten die dit alles met zich mee brengt. Zoals in de offertevraag werd vermeld, is culturele infrastructuur een belangrijk instrument om aan cultuurbeleid te doen en dus een instrument om op een deel van de hierboven beschreven uitdagingen een antwoord te bieden. Via infrastructuurprojecten kan men een specifiek beleid ontwikkelen, cultuuropvattingen verspreiden, een transitiebeweging in gang zetten.

In dit laatste deel van de studie willen we er één specifieke uitdaging uitlichten: de verschuiving van de beslissingsmacht van de centrale overheid naar het lokale niveau. We schetsen kort de omstandigheden waarbinnen deze verschuiving tot stand is gekomen (6.1.), om vervolgens een aantal zeer concrete werkpunten of aanbevelingen voor de centrale overheidsinstanties te formuleren: het Agentschap dat als opdrachtgever fungeert, het steunpunt Locus, het Team Vlaams Bouwmeester. Ten slotte doen we een aantal suggesties voor een mogelijk vervolgetraject van deze studie. Gezien de korte looptijd van het onderzoek en de specifieke focus die we hier hebben genomen, zijn de conclusies van het onderzoek immers partieel. Wellicht moet op specifieke punten bijkomend onderzoek worden verricht. Er zullen in de nabije toekomst echter ook concrete stappen moeten worden genomen om de beoogde transitiebeweging in goede banen te leiden, en bepaalde van de denkbeelden of modellen te vertalen naar de praktijk. Onderstaande aanbevelingen moeten ook in dit licht worden beschouwd.

6.1. Subsidiariteitsbeginsel en de veranderde rol van de centrale overheid

Het oprichten van lokale culturele infrastructuur (bibliotheekgebouwen, feestzalen, gemeenschapscentra, ontmoetingscentra,...) wordt steeds nadrukkelijker een lokale bevoegdheid. De invoering van het investeringsfonds zorgt dat de centrale overheid vanaf de jaren '80 niet langer als subsidiërende instantie optreedt. De steden en gemeenten worden vanaf dit moment zelf verantwoordelijk voor de bouw en het beheer van hun cultuurhuizen, gemeenschapscentra, ontmoetingscentra, bibliotheken. Door een aantal recentere beleidsmaatregelen zal dit decentralisatieproces de komende jaren nog worden versneld. Het decreet lokaal cultuurbeleid uit 2001, het gemeentedecreet en planlastendecreet, alsook het nieuwe decreet lokaal cultuurbeleid en het erfgoeddecreet, helpen allen het zogenaamde subsidiariteitsprincipe concreet te maken.

Steeds meer bevoegdheden en middelen vloeien van de centrale naar lokale overheden. De opdrachtgever van deze studie, het Agentschap voor Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen van het Vlaams Ministerie voor Cultuur, beheert dus niet langer de financiële middelen noch de beleidsinstrumenten nodig om cultuurgebouwen op te richten, of beter: om de productie ervan te sturen. Iets analoogs gebeurt trouwens in omgekeerde zin. Europa bepaalt steeds nadrukkelijker het beleid van haar deelstaten en ook de Europese besluitvorming zal wegen op de realisatie van culturele infrastructuur en de procedures die de realisatie ervan begeleiden.

Het politiek-financiële klimaat compliceert de vraagstelling. Cultuur - en het waarborgen van cultuur via goed verspreide culturele infrastructuur - zal in de toekomst minder sectoraal (vanuit specifieke beleidsdomeinen en vanuit de centrale overheid) worden gegarandeerd. Het wordt één van de domeinen waarin het lokale bestuur kan investeren: naast het openbare domein en het verkeer, vorming en onderwijs, welzijn, burgerzaken, en vele andere. Door de te verwachten krimp in de investeringsruimte zullen de lokale overheden, met betrekking tot de in te zetten middelen, scherpe keuzes moeten maken. De vraag is dan ook op welke manier culturele actoren in financieel onzekere tijden hun belangen zullen of kunnen verdedigen, een beweging die in Nederlands tot dramatische maatregelen heeft geleid.

Deze studie neemt de actualiteit van de decentralisatie en de vraag naar de betekenis van (publieke) culturele infrastructuur in een centrumloos cultuurlandschap als uitgangspunt.

De centrale overheid heeft dus niet langer een sturende rol in het infrastructuurbeleid. Het agentschap, maar ook BIBNET en steunpunt LOCUS vervullen momenteel een andere, voor hen nieuwe rol. Ze informeren, zetten nog steeds krijtlijnen uit en geven advies aan lokale besturen. Alleen is tot hier toe in de steunpunten en het agentschap weinig expertise aanwezig die hen toelaat deze taak echt ten harte te nemen.

Vele architectuurprojecten van lokale overheden zijn, mede door de bevoegdheidsverschuiving die hierboven werd beschreven, de voorbije jaren in de Open Oproep-procedure terecht gekomen. De open oproep formule staat garant voor een kwalitatieve selectie van architectenteams; en werd al snel door ambitieuze openbare opdrachtgevers als een geschikt instrument beschouwd om belangrijke projecten te realiseren. Via een prijsvraag voor ontwerpen gevolgd door een onderhandelingsprocedure, in overeenstemming met de Europese wetgeving inzake overheidsopdrachten & mededingingen, wordt door de Open Oproep in het realisatieproces een moment van reflectie en beoordeling ingebracht. Door de prijsvraag en de onderhandelingsprocedure krijgt de opdrachtgever keuze uit een aantal voorstellen, maar wordt hij ook gedwongen om de beslissing voor een bureau te motiveren, wat doorgaans resulteert in interessantere architectuur.¹ Tegelijkertijd valt het architectuurbeleid van lokale opdrachtgevers in principe buiten de bevoegdheid van de Vlaams Bouwmeester. Daarenboven kan het team van de Vlaams Bouwmeester niet het volledige ontwerptraject bewaken. Zo heeft men, o.a. door de aard van de Open Oproep-procedure, momenteel zeer weinig invloed op het natraject.

Het nieuwe politieke raamwerk ontnemt de centrale overheid uiteraard niet alle verantwoordelijkheid. De uitdaging blijft om bepaalde taken ter harte te nemen die de technische diensten en adviescommissies eertijds opnamen. Ondanks of misschien zelfs dankzij hun nieuwe rol blijven centrale overheidsinstanties als beleidsniveau ten eerste geschikt om de richting aan te geven. Centrale instanties – zoals de steunpunten en de bevoegde agentschappen – zijn bijvoorbeeld zeer goed geplaatst om de brug te slaan tussen het Europese en het lokale beleidsniveau.

¹ Zie: N.N. (2004) *Een bouwmeester bouwt niet. Handleiding bij gebruik van de Vlaamse Bouwmeester*. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester; N.N. (2001) *Overheidsopdrachten Architectuur. Strategieën voor kwaliteit. Vademecum*. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester

We sommen hieronder een aantal punten op waarmee de nieuwe rol van de centrale overheid kan worden afgelijnd:

6.2. De oprichting van een expertise-, kennis- en informatiecentrum

Decentralisatie van bevoegdheden en middelen bracht een professionalisering van het culturele infrastructuurbeleid met zich mee. Er werden technische commissies en adviesorganen samengesteld, die dankzij de veelheid aan projecten een grote expertise konden ontwikkelen. Deze expertise mag niet verloren gaan, maar moet anders worden ingezet. Het is aangewezen binnen de administratie een kleine, maar goed op elkaar ingespeelde cel architectuur op te richten. Idealiter is deze cel samengesteld als een interdisciplinair team van architecten, planologen, ingenieurs,... eventueel wordt deze cel gedetacheerd uit of is deze verbonden met het team van de Vlaams Bouwmeester. De nieuwe taak van deze gecentraliseerde cel is niet het goed- of afkeuren van projecten, maar het stimuleren en sturen van nieuwe cultuurinfrastructuur, alsook het verstrekken van informatie hieromtrent. Het oprichten van deze cel is gebaseerd op de bemerking dat lokale overheden als opdrachtgever zelf over weinig tot geen expertise beschikken. Doorgaans bouwen ze slechts éénmaal een culturele voorziening. Daarom is deze cel best in de centrale administratie opgenomen. **De hoofdtaak van dit expertise-, kennis- en informatiecentrum is ondersteuning bieden, en wel op de volgende vlakken:**

- juridische en financiële know-how

Het expertisecentrum vertaalt de Europese regelgeving en meerbepaald de wetgeving op overheidsopdrachten naar een lokaal niveau en geeft advies over mogelijke subsidiekanalen. Vanuit haar ervaring met andere projecten kan de cel de lokale besturen adviseren in het managen van complexe projecten en het realiseren van synergieën (publiek private samenwerking, multidisciplinaire samenwerking of samenwerking tussen verschillende sectoren zoals Monumentenzorg, Agion, verschillende stedelijke diensten)

- technische kennis

De cel verzamelt de expertise in actuele wetgeving in de bouwsector, bouwfysische en energetische richtlijnen, materialenkennis en productiemethoden, milieunormen.

- planologische kennis

Als gecentraliseerde organisatie kan de cel ook ruimtelijke kennis van de ruimtere regio aanbieden. Ze kan lokale overheden en opdrachtgevers een zicht geven op de bestaande infrastructuurspreiding, de demografie en evoluties in de bevolkingssamenstelling. Bovendien kan ze aansturen op projecten die rekening houden met mobiliteitsvraagstukken en doelstellingen als stadsontwikkeling en citybranding meenemen in het project.

- sociologische kennis

Vanuit het interdisciplinair team kan expertise opgebouwd worden rond sociale relaties, de omgang met culturele diversiteit, het organiseren en managen van participatieprocessen, middelen tot gemeenschapsvorming,...

De concrete taken van een dergelijk expertise-, kennis- en informatiecentrum kunnen de volgende zijn:

- ondersteuning bieden aan lokale overheden

Een eerste belangrijke taak van het expertisecentrum zou de ondersteuning van de lokale overheden zijn bij het realiseren van hun projecten en in verband met bovenstaande domeinen. Hierbij moeten niet alleen de steden en gemeenten worden betrokken, maar ook OCMW's, kerkfabrieken,

bisdommen, provincies, verschillende actoren uit het middenveld, vzw's en belangenorganisaties. Een expertisecentrum op het niveau van de Vlaamse gemeenschap zou ook de ambitie moeten hebben om buiten de platgetreden paden te denken, de verkokering tegen te gaan en in lokale opdrachten naar mogelijke synergieën te zoeken.

- consultancy, inspectie en prospectie door middel van rapportering en plaatsbezoeken

Een belangrijke toekomstige taak betreft de evaluatie van het bestaande patrimonium. De overheid zou het analyse-instrument van deel I verder kunnen verfijnen en criteria ontwikkelen om over kwaliteiten en eventuele tekortkomingen van bestaande culturele infrastructuur te oordelen, maar ook criteria waarmee ze eventuele lacunes in de bestaande voorzieningen en nieuwe noden op het spoor komen.

- wetenschappelijk onderzoek initiëren

Het expertisecentrum heeft de taak om nieuwe onderzoeksinitiatieven te initiëren. Dit kan op het vlak van erfgoed en monumentenzorg, waarbij we bijvoorbeeld denken aan het religieus patrimonium dat in onbruik geraakt. Een andere noodzaak is onderzoek naar de duurzaamheid, integrale toegankelijkheid, bouwfysische en energetische performantie van gebouwen. Verder behoeven enkele van de voorstellen in dit rapport verder onderzoek naar juridische constructies zoals publiek-private samenwerkingen, co-eigenaarschap en andere 'commons' en alternatieve economieën.

- een reflectie- of stuurgroep vormen

Universiteiten en onderzoekscentra kunnen bij de uitbouw van een expertisecentrum een partner zijn, maar kunnen moeilijker een duurzaam engagement aangaan. Daarom is het belangrijk om kennis binnen te brengen buiten het expertisecentrum om. In deze reflectiegroep zouden ondermeer politici, onderzoekscentra, belangrijke actoren en belangengroepen vertegenwoordigd kunnen zijn.

- werken als infopunt, een bibliotheek aanleggen

Het expertisecentrum vormt ook een infopunt rond lokale culturele infrastructuur en het lokaal cultuurbeleid. Ze werkt mee aan het bewaken van het geheugen, aan het documenteren van de geschiedenis van de culturele instellingen. Ze heeft de taak een bibliotheek aan te leggen van referentiewerken en relevante literatuur. Het expertisecentrum kan meewerken aan de archivering van het bestaande patrimonium of dit zelf aanleggen. Dit infopunt dient eveneens te waken over de internationale positionering van het Vlaamse cultuurbeleid, bijvoorbeeld via de organisatie van internationale studiereizen en de organisatie van en deelname aan congressen en studiedagen.

- een breed publiek informeren: studiedagen, publicaties, website

Via een website, doelgerichte publicaties of door het organiseren van studiedagen verspreidt het expertisecentrum informatie naar een breder publiek, bestaande uit zowel opdrachtgevers als ontwerpers/architecten. Nieuwe juridische ontwikkelingen - bijvoorbeeld de Europese regelgeving - en nieuwe regelgeving met betrekking tot de bouw dient op een verstaanbare wijze verspreid te worden onder toekomstige opdrachtgevers, lokale besturen. Goed opdrachtgeverschap kan beloond worden - en als voorbeeld dienen - door middel van een keurmerk of een 'Prijs van de Bouwheer'. Het expertisecentrum heeft de taak de betrokken partijen te informeren over good practices op niveau van beheer, programmatie, participatie, duurzaamheid,... Naar opdrachtgevers en architecten toe kan gedacht worden aan een publicatie die architecturale voorbeeldprojecten verzamelt.

- projectbegeleiding

Een belangrijke taak van het expertisecentrum is het advies verstrekken bij en het begeleiden van nieuwe bouwprojecten. De projectbegeleiding wordt meer uitvoerig besproken in punt 6.3.

6.3. Ontwikkelen van een geijkte procedure – voortraject, selectie van ontwerpersteam, natraject

De nieuwe Europese wetgeving inzake mededinging biedt ook de kans om nieuwe, geschikte procedures te ontwikkelen en de lokale overheden hierover te informeren. De open oproep procedure wordt algemeen als een ‘waardevol’ initiatief beschouwd en we volgen hier de premissen van deze procedure. Tegelijkertijd beseffen we dat de ‘Open Oproep’ zijn beperkingen heeft en er binnen de huidige wetgeving andere mogelijke formules denkbaar zijn. Het uitdenken van een geschikte procedure beschouwden we echter niet als onze taakstelling. We menen dat er zowel over het voortraject, de selectie en keuze van een ontwerpersteam, als over het natraject instrumenten moeten worden ontwikkeld om de uitbouw van lokale culturele infrastructuur in goede banen te leiden.

6.3.1. Investeren in een degelijk voortraject

Het uitbouwen van een degelijk voortraject richt zich op het voorkomen van ad hoc beleidvoering. Een goede analyse van de beginsituatie is noodzakelijk om binnen de huidige logica anomalieën te vermijden. De analyse brengt het bestaande in kaart, expliciteert lacunes en bijzondere opportuniteiten en biedt een inzicht in gebruikspatronen. Hiermee voorkomt men het creëren van een overaanbod, vaak resultaat van lokale geldingsdrang of de doorgedreven spreidingslogica: twee grote sportcomplexen in nabijgelegen gemeenten, overambitieuze doelstellingen, twee concurrerende verenigingen die analoge infrastructuur half gebruiken,... De analyse van de uitgangssituatie kan worden voorbereid door lokale overheden, maar kan niet geheel aan hen worden overgelaten. Een degelijke analyse moet de opdrachtgever in staat stellen goede projectdefinities op te stellen. In de huidige situatie wordt het voortraject te zeer onderschat. Het programma van eisen opgemaakt door de betrokkenen is vaak van bedenkelijke kwaliteit. Consultancy en advies bij het formuleren van projectdefinities steunend op de studie uit het voortraject is noodzakelijk.

6.3.2. Selectie van ontwerpteam en verzamelen van portfolio's

We zijn van oordeel dat nieuwe culturele infrastructuur op een doordachte manier tot stand moet komen. Men dient hierbij uit te gaan van de bestaande situatie. Gezien de aard van de actuele ontwerpopdrachten kan niet langer vanuit een aantal eenduidige type-oplossingen of prototypes worden geredeneerd. In vele actuele projecten zijn immers andere kwesties aan de orde: de uitbreidingen of reconversie van bestaande infrastructuur, renovatie of herbestemming van waardevol patrimonium, kleinere punctuele ingrepen die nodig zijn vanuit energetisch of functioneel oogpunt, architectuuropdrachten die deel uitmaken van stadsvernieuwingprojecten, projecten die betrekking hebben op de organisatie en het beheer van infrastructuur,...

Men dient de mogelijkheden en beperkingen in het bestaande infrastructuur, de eigenschappen van het huidige weefsel te erkennen en met nieuwe ingrepen te versterken. Maatwerk is met andere woorden a priori noodzakelijk, standaarden en modellen kunnen enkel een ideëel raamwerk vormen waaraan de reële projecten worden afgetoetst.

Dit impliceert:

- Nieuwsoortige architectuurconcepten en uitdagingen
- Slim opdrachtgeverschap
- Vooronderzoek en prospectie
- Goed geformuleerde opdracht
- Gemotiveerde selectie van een ontwerpteam
- Sterk ontwerpteam
- Geschikte ontwerpvoorstellen

Elke nieuwe opdracht, zo denken we, vraagt zijn **eigen project**. Architectuurwedstrijden – zoals de open oproep van de Vlaamse Bouwmeester, maar ook andere openbare aanbestedingen die volgens de Europese regelgeving op overheids- en dienstverleningsopdrachten zijn vereist – laten toe dat openbare instellingen op een gemotiveerde manier voor een **ontwerp**, een **ontwerpteam** (in de meest brede zin van het woord) en dus voor een ‘**specifiek project**’ kiezen. Alleen moet de selectie van zo’n project op de juiste manier gebeuren.

Voor meer complexe of weinig stereotype opdrachten hangt de **architecturale kwaliteit vaak samen met de manier waarop een ontwerpteam werd geselecteerd**: de precisie van de offertevraag, de omschrijving van de opdracht en de ambitie die eruit spreekt, de gebruikte formule (wedstrijd, offerte), de beoordelings- en gunningscriteria, de samenstelling van de deelnemers aan een wedstrijd, de verloning en gevraagde werklast, de aard en samenstelling van een jury,... Duidelijkheid over de gevolgde selectieprocedure **schept kansen en garandeert deelname** van interessante of ambitieuze bureaus - jonge bureaus, bureaus met veel ervaring, buitenlandse teams; zoals het team van de Vlaams Bouwmeester en de internationale waardering voor deze procedure bewijst.

Het normenapparaat dat in de jaren '70 werd ontwikkeld, kan o.i. **moeilijk als basis voor een architectenselectie** dienen, omdat deze al te zeer op het architectuurobject of de performantie van de constructie is gericht. In de jaren '70 werden subsidies toegekend indien de werking van de infrastructuur aan welbepaalde objectieve criteria beantwoordde (oppervlaktenormen, technische prestaties, niveau van technische uitrusting). Maar hetzelfde geldt voor het **huidige wetgevend kader in de bouw**: denk bijvoorbeeld aan de EPB-regelgeving, het belang van kostenbeheersing die zo nadrukkelijk in offertevragen wordt gevraagd, allerhande duurzaamheidsmeters. Criteria die de performantie van de gerealiseerde constructie - en dus in eerste instantie de kwaliteit van de aanneming - evalueren, zijn **irrelevant** om over een **ontwerpdienst** te oordelen. In wedstrijdprojecten of aanbestedingsprocedures voor dienstverleningsopdrachten beoordeelt men een toekomstige dienst - zou het ontwerpteam voor deze ontwerpogave de meest geschikte partij zijn? En niet de technische merites van de uiteindelijke constructie. Het is uiterst problematisch om een te leveren dienst - ook een ontwerpvoorstel dat nog niet geheel is uitgewerkt – op basis van puur objectieve criteria te evalueren. **Nieuwe beoordelingscriteria zullen moeten opgesteld om de zinvolheid van een project en de competenties van een ontwerpteam juist in te schatten.**

6.3.3. Natraject

Na de selectie van de ontwerper is het project uiteraard nog niet gerealiseerd. Na de gunning op basis van een offerte of een wedstrijd, volgt het eigenlijke ontwerp- en realisatieproces. Talloze praktische problemen kunnen dit proces doorkruisen. Ofwel wordt het project hierdoor verrijkt ofwel treedt er verarming op. Om eventuele problemen in de toekomst te vermijden dient ook het ontwerp- en realisatieproces te worden opgevolgd en geëvalueerd. Mogelijke strategieën zijn het aanstellen van een projectregisseur of iemand

WAT?

1. ANALYSE VAN DE BESTAANDE INFRASTRUCTUUR

- 1.1. Prospectie: welke infrastructuur? Welk gebruik? Welke is de lokale inbedding? Welke mogelijkheden dienen zich aan? Welke problemen stellen zich? Welke culturele organisaties? Kan gebruik infrastructuur geoptimaliseerd worden? Kunnen bepaalde synergieën worden bewerkstelligd?
- 1.2. Prospectie 2: regionale inbedding? Welke voorzieningen liggen in de nabijheid? Hoe is de spreiding?
- 1.3. Inspectie: voldoet de infrastructuur aan de actuele bouwkundige eisen? Arbeidswetgeving? Brandveiligheid? Milieunormen? Energie-efficiëntie? ...

2. HAALBAARHEIDSSTUDIE, ONTWERPEND ONDERZOEK

- 2.1. Testen en verbeelden van verschillende ontwikkelingsscenario's
- 2.2. Aftoetsen van opdrachtgeverschap, programmadefinities en financieringsmodaliteiten
- 2.3. Opstellen van fasering, ontwikkeling op korte, lange en middellange termijn
- 2.4. Ontwikkeling van projecten en zoeken naar draagkracht voor projecten

3. BEPALEN VAN HET OPDRACHTGEVERSCAP (FINANCIERING, EXPLOITATIE, GEBRUIK)

- 3.1. Opmaak financieel plan
- 3.2. Zijn er alternatieve vormen van opdrachtgeverschap mogelijk? Coöperatieve werking? Private investeerders? Fondsenwerving? Subsidieaanvragen?
- 3.3. Exploitatieplan? Wie zal exploiteren? Wie is verantwoordelijk voor onderhoud en beheer? Welke werking wordt beoogd?
- 3.4. Wie is de doelgroep? Wat is het programma? Welk gebruik wordt beoogd?
- 3.5. Opmaak programma van eisen / projectdefinitie

WIE?

LOKALE OVERHEID

In overleg met:

- (1) Lokale organisaties en gebruikersgroepen
- (2) Centrale overheden
- (3) Inspecties (brandweer, milieudiensten, volksgezondheid)

ONTWERTEAM 1

In overleg met:

- (1) Lokale overheid
- (2) Verenigingen
- (3) Middenveld

LOKALE OVERHEID / EVENTUEEL PROJECTREGISSEUR

In overleg met:

- (1) Private instanties
- (2) Middenveld
- (3) Gebruikersgroepen

4. AANSTELLEN PROJECTTEAM EN OPSTELLEN PROJECTDEFINITIE

- 4.1. Aanstellen projectleider, projectregisseur, projectmanager
- 4.2. Opstellen planning en opzetten van overlegplatform
- 4.3. Formuleren van ontwerpvrage. Opstellen van projectdefinitie, eventueel programma van eisen, referentieprojecten
- 4.4. Kiezen van de gekte gunningsprocedure.
- 4.5. Uitschrijven van wedstrijd of offertevraag.

OPDRACHTGEVER / PROJECTREGISSEUR

- In overleg met:
- (1) Lokale overheid
 - (2) Private instanties
 - (3) Middenveld
 - (4) Gebruikers

5. KEUZE ONTWERPTEAM EN ONTWERP

- 5.1. Publiceren en communiceren van offertevraag, architectuurwedstrijd, ...
- 5.2. Beoordeling van de kandidatuurstellingen
- 5.3. Onderhandeling
- 5.4. Briefing en start ontwerp

ONTWERPTEAM 2

- In overleg met:
- (1) Opdrachtgever
 - (2) Projectteam

6. ONTWERP EN REALISATIE

- 6.1. Schetsontwerp
- 6.2. Voorontwerp
- 6.3. Definitief ontwerp
- 6.4. Aanbestedingsdossier

ONTWERPTEAM 2

- 6.5. Realisatie

AANNEMER**7. INGEBRUIKNAME EN INAUGURATIE**

- 7.1. Afsluiten van exploitatie- of onderhoudscontracten, ...
- 7.2. Aanstellen van beheerder, locatiemanager, ...
- 7.3. Uitvoeren controlemetingen
- 7.4. Aanvragen premies en afsluiten dossier
- 7.5. Programmatie
- 7.6. Postevaluatie

OPDRACHTGEVER / GEBRUIKER

die verantwoordelijk is voor de kwaliteitsbewaking. Op het ogenblik dat het gebouw is gerealiseerd volgt de ingebruikname. Net zoals een project met de nodige zorg moet worden voorbereid, zo is ook de opvolging en postevaluatie van belang. Hoe evalueren en volgens welke criteria? Welke vervolgstappen? Volgens welke methode en tijdsschema? Welke duurzaamheid wordt beoogt, met betrekking tot de levenscyclus van gebouwen?

6.4. Opmaak inspiratiefolder, richtingwijzer, typologisch atlas, boek, ...

Zoals in de inleiding reeds werd gesteld, is deze studie voor intern gebruik bedoeld. Mits verdere uitwerking kan de studie echter leiden tot afgeleide producten: inspiratiefolder, richtingwijzer (praktische tips, checklist, procedureel advies, technische informatie), typologische atlas (interessante voorbeelden, modellen, technische informatie), boek (geschiedenis, stand van zaken, reflectie en beschouwing, interessante praktijken), een website. Het betreffen vervolg- of deelstudies waar ook andere of geheel nieuwe partijen bij betrokken kunnen worden. Met elk document wordt immers een specifieke groep geadresseerd en de inhoud van de documenten wordt op het beoogde lezerspubliek toegespitst.

De voorbeelden die we hier aanhalen hebben betrekking op de scholenbouw, een domein waar verschillende auteurs van deze studie ervaring hebben en vaak zelf hebben aan meegewerkt.

6.4.1. Inspiratiefolder voor potentiële opdrachtgevers, informatiebrochure voor betrokken instanties

Een eerste, meest eenvoudige publicatie zou een inspiratiefolder zijn, waarin bijvoorbeeld de ontwikkelde modellen uit deel IV worden gepresenteerd. De folder geeft informatie aan een breed publiek, werkt enthousiasmerend, wervend en prikkelt de verbeelding, zonder evenwel de precieze implicaties van deze inspiratie in te schatten. Vooraleer de projecten worden gepubliceerd, moeten ze verder worden uitgewerkt. Zowel de tekeningen als de tekst moeten nog op punt worden gesteld. Indien we deze folder voor een groter publiek willen verspreiden, moet uiteraard goed nagedacht worden over de getoonde voorbeelden en de mogelijke impact die de verspreiding van deze voorbeelden kan hebben. Daarom denken we dat het nodig is dat de realiteitswaarde van de voorstellen wordt afgetoetst: bijvoorbeeld op een studiedag, via verder ontwerpmatig onderzoek of via enkele pilootprojecten (punt 6.5).

Iets analoogs kan gebeuren met betrekking tot de conclusies en deze aanbevelingen maar ook hier dient de inhoud op een precieze manier op het doelpubliek worden toegesneden.

6.4.2. Richtingwijzer & website voor gebruikers en opdrachtgevers

Een ander, meer uitgewerkt type publicatie zou de gevraagde richtingwijzer zijn. Het doelpubliek is een geïnformeerd lekenpubliek: lokale overheden, stedenbouwkundige diensten, bibliothecarissen en cultuurfunctionarissen, toekomstige gebruikers, architecten. De publicatie bevat een didactisch overzicht van alle aspecten die bij de realisatie van culturele infrastructuur in ogenschouw moeten worden genomen. Een mogelijk voorbeeld is hier K. Borret, et. al. *De school als Bouwheer. Gids voor kwaliteitsvolle schoolarchitectuur*, Wolter-Plantyn, Mechelen, ISBN 13 – 9789030193579,

een publicatie waaraan één van de auteurs heeft meegewerkt en die per projectfase een checklist bevat. Een ander handzaam voorbeelddocument is de scholenbouwwaaier uitgebracht door Atelier Rijksbouwmeester: M. Van Zandwijk, ea. (2011) *Scholenbouwwaaier. Communicatiemiddel bij de bouw en verbouw van huisvesting voor kinderen*. Den Haag: atelier Rijksbouwmeester – ISBN978-90-6508-639-6 ². De waaier bestaat uit vier hoofdthema's die vervolgens zijn onderverdeeld in een aantal subcategorieën:

I - het proces

Hier worden opdrachtgeverschap, samenwerkingsverbanden, vastgoedstrategieën en het procesverloop beschreven.

II - Architecturale aspecten

In dit deel worden op een eenvoudige manier een aantal architecturale kwaliteiten uit elkaar gehaald.

III – Technische vereisten

Alles wat met licht, lucht, geluid, temperatuur, milieuprestatie en duurzaamheid, materialisatie, hygiëne en ICT te maken heeft.

IV – Economische aspecten

Hier staat men stil bij investering, exploitatie, financieringsvormen en levenscyclus van een gebouw.

Bovenstaande documenten zijn soms te eenvoudig in hun aanpak, maar het voordeel is dat ze zeer veel informatie synthetiseren en bevattelijk maken. In tegenstelling tot voorliggende studie wordt echter weinig stilgestaan bij typologische aspecten en de mogelijke programmatische invullingen van de schoolinfrastructuur. Scholen lijken in dit verband eenduidiger, maar het blijft één van de knelpunten van dit soort publicaties. Dergelijke technische documenten of checklists laten toe om verschillende aspecten op te lijsten die in rekening moeten worden gebracht; maar er wordt geen agenda geformuleerd. Belangrijk is wel dat de meest actuele technische informatie wordt verspreid en dat de informatie herhaaldelijk wordt bijgewerkt. De meest up-to-date informatie is te vinden bij onderzoeksgroepen aan universiteiten, studiebureaus en sommige ontwerp bureaus.

Eventueel kan een summier overzicht of een checklist worden aangeboden in de vorm van een website.

6.4.3. Typologische Atlas, voor architecten en meer gespecialiseerde opdrachtgevers

De bijlage van deze studie legt de basis voor een derde type document, een typologische atlas. De typologische atlas is een meer professionele variant van de hierboven beschreven scholenbouwwaaier.

In de typologische atlas worden alle onderdelen waaruit de culturele infrastructuur zou kunnen bestaan uit elkaar gelegd en worden de functionele en technische vereisten in kaart gebracht. Welke zijn de akoestische vereisten van een opnamestudio? Welke opstellingen moet het hedendaagse leslokaal aankunnen? Hoe werkt een cinemazaal? Welke eisen stelt het hedendaagse theater aan de infrastructuur? De belangrijkste randvoorwaarden en probleemstellingen worden opgelijst en er worden specifieke oplossingen aangereikt, zonder de ontwerpbeslissingen zelf te nemen. De publicatie kan

² Zie ook: www.scholenbouwwaaier.nl

het zuiver technische advies overstijgen. In een dergelijke publicatie kan de ontwerpvragestelling wel worden gepreciseerd of scherp gesteld. Er kan worden gefocust op ontwerpmethodologische aspecten.

Naast het analytische luik bevat het boek een aantal relevante voorbeelden, eventueel binnen de Europese of internationale context. Deze worden doorgeleefd en meer grondig besproken. Het is een document dat in de eerste plaats aan meer gespecialiseerde opdrachtgevers en architecten is gericht, maar dat ook opdrachtgevers kan inspireren.

De documenten die eertijds waren aangemaakt door de Technische Commissies voor Culturele Infrastructuur waren als typologische atlas opgezet. Vele informatie uit deze documenten is relevant, maar de technische vereisten die er worden opgesomd, zijn verouderd. Er zijn nieuwe criteria en nieuwe uitdagingen, bijvoorbeeld inzake duurzaamheid, toegankelijkheid en energetisch comfort. Er zijn een aantal nieuwe ontwerpvragestellingen, zoals de herbestemming van bestaande gebouwen. Maar ook enkele basispremissen in het *grand projet* van Van Mechelen moeten worden bijgesteld. Deze studie is bedoeld als een antwoord op de documenten die in de jaren '70 werden aangemaakt, zonder evenwel de benodigde technische informatie aan te leveren. Dit was niet mogelijk binnen het bestek van het onderzoek.

Onderhavige studie had nooit de ambitie een typologische atlas te worden, maar zou in die zin verder kunnen uitgewerkt. Net zoals de scholenbouwwaier moet hiervoor ook technische expertise worden ingebracht.

6.4.4. Boek, voor geïnteresseerde opdrachtgevers, architecten en het brede publiek

Een laatste type document is een boekproject. We verwijzen hier naar het boek: M. Van Den Driessche, B. Verschaffel, (ed.) (2006) *De school als Ontwerpopgave. Recente Schoolarchitectuur in Vlaanderen 1995-2005* A&S/books / Vlaamse Gemeenschap Team Vlaams Bouwmeester, ISBN 9076143312. Een boek is qua project en inzet enigszins vergelijkbaar met de typologische atlas, alleen is de ambitie verschillend. Het contextualiserend en beschouwend karakter neemt de overhand op de technische, procedurele en praktische aspecten. In een boek zal wellicht eerder de rijke ideologische erfenis aan culturele infrastructuur centraal staan, gevolgd door een aantal interessante actuele projecten. Er wordt meer stilgestaan bij maatschappelijke veranderingen. Actuele opdrachten worden gecontextualiseerd. Een boek documenteert een tijdsgewricht. Praktische informatie over procedures en decreten verdwijnt eerder naar de achtergrond. De bibliografie kan voor toekomstige generaties worden gebruikt om iets te weten te komen over de geproduceerde culturele infrastructuur in 2001-2013.

Ook hier legt de studie de basis om zo'n boekproject aan te vangen. Alleen bevat de studie nog een aantal lacunes. Zo is de periode tussen 1972 en 2001 nog onderbelicht. De historische analyse zou ook met concrete cases moeten worden onderbouwd, etc.

6.5. Naar een transitiebeweging: pilootprojecten, ideeënwedstrijden of begeleid ontwerpend onderzoek buiten de academische context

Voorliggend rapport moet gezien worden als een oefening die zich binnen een academische context ontwikkelde. Ze heeft als ambitie een andere omgang met lokale culturele infrastructuur te verkennen, maar is als academische oefening echter niet geconfronteerd met de realiteit. Om concrete procedures te kunnen opstellen, dienen de voorgestelde principes en alternatieven uit de academische context geheven te worden en getoetst te worden aan de werkelijkheid.

(1) Pilootprojecten

Een eerste mogelijkheid is het opstarten van pilootprojecten, experimenten die één of meerdere aspecten van het onderzoek uitwerken en evalueren. De terugkoppeling naar het onderzoek van een pilootproject laat toe concrete procedures op te stellen. We geven hier twee voorbeelden die elk op een andere schaal en op een verschillend moment in het proces inzetten.

- Het opmaken van een masterplan voor een ruimer gebied.

Studie van een groter gebied waarbij het bestaande patrimonium grondig wordt geëvalueerd en een toekomstvisie voor de omgang met dit bestaande weefsel en de eventuele inplanting van nieuwe infrastructuur wordt geschetst. Het masterplan vormt deel van de visievorming over een gebied, waarbinnen nadien nieuwe gesubsidieerde infrastructuurprojecten kunnen ontstaan. Het masterplan laat toe bij latere punctuele ingrepen een goed onderbouwde projectdefinitie voor te leggen en garandeert een zekere continuïteit, onafhankelijk van bestuurstermijnen. Er wordt een faseringsplan voorgesteld, waarbij zowel nieuw te bouwen als bestaande infrastructuur ingezet wordt. Via een wedstrijdformule kunnen verschillende visies en ontwikkelingsstrategieën voor het gebied getest worden.

- Ontwerp van infrastructuur via een ideeënwedstrijd.

Punctueel worden op een aantal locaties in Vlaanderen ingrepen gedaan en infrastructuur voorgesteld. Om een gevarieerd beeld te krijgen van de mogelijkheden voor een specifieke vraag kan via een ideeënwedstrijd een oproep gedaan worden naar ontwerpers. De terugkoppeling van de resultaten kan een toetsing van de alternatieve voorstellen (deel V) aan de realiteit sturen.

(2) Ontwerpend onderzoek buiten de academische context

Een ander mogelijk vervolgproject is het ontwerpend onderzoek voortzetten buiten de academische context. Via het ontwerp (in workshops, ateliers, ideeënwedstrijden,...) kunnen strategieën ontwikkeld worden in verband met een thema, onafhankelijk van een concrete ruimtelijke vraagstelling. De gemaakte ontwerpen worden teruggekoppeld naar het onderzoek, waardoor strategieën opgesteld kunnen worden in de omgang met specifieke problematieken. In het rapport (voornamelijk in de principes, deel IV) werden een aantal pistes voor mogelijk vervolg aangereikt.

- De herbestemmingsopdracht van het religieus patrimonium die de gemeenten en kerkfabrieken te wachten staat. Kerken, kapellen en kloosters zullen steeds vaker leeg komen te staan. Een strategie in de herbestemming hiervan is tot heden onbestaande, hoewel in de praktijk verschillende interessante projecten ontstaan zijn. Ontwerpend onderzoek

naar de omgang met dit religieus erfgoed kan zowel op programmatisch als bouwtechnisch, akoestisch, bouwfysisch niveau expertise opbouwen.

- Het ontwikkelen van buiteninfrastructuur. Voorliggend verkennend onderzoek toont aan hoe er bij culturele activiteiten een discrepantie tussen zomer- en winterregimes ontstaat. Culturele organisaties komen met hun werking naar buiten, maar de openbare ruimte is hier zelden op bedacht. Door de buitenruimte ook als verblijfsruimte te beschouwen, kan een andere aanpak ten opzichte van de buiteninfrastructuur ontwikkeld worden.
- Culturele infrastructuur als middel om aan stadsontwikkeling te doen. Voorgaand thema in verband met buiteninfrastructuur kan ook gekoppeld worden aan de vraag hoe culturele infrastructuur ingezet wordt in dorpskernvernieuwingen en stadsontwikkelingsprojecten. De culturele infrastructuur wordt in dit geval niet als een geïsoleerd object gezien, maar wordt deel van een stedenbouwkundig project.
- Ontwikkelen van hybride vormen. Door synergieën aan te gaan met andere partners - Onderwijs, Welzijn, Sport, Jeugd,.. - kan tot alternatieve modellen van infrastructuur gekomen worden. De hybride organisatie laat toe een programmatische herijking te ontwikkelen, of een alternatieve verhouding tussen infrastructuur en beheer/gebruik. De oefening kan gemaakt worden door de culturele vraag eens te koppelen aan het onderwijs, en een andere keer aan de jeugdwerking,...
- Gepastheid als architecturaal principe. In plaats van neutraliteit en polyvalentie kunnen andere principes en criteria ontwikkeld worden. De notie van toe-eigening werd in het rapport verschillende keren aangehaald. Hoe kunnen toe-eigening, gepastheid, transparantie, stemming,... vertaald worden in architecturale principes?
- Het ontwikkelen van nieuwe modellen door te experimenteren met parameters productie, werking, gebruik, voorziening en beheer.

Deze strategieën kunnen teruggekoppeld worden naar de subsidiërende instanties. Waar nodig kunnen eventuele versoepelingen in de regelgeving dit soort projecten vergemakkelijken en/of aanmoedigen. Een terugkoppeling van de pilootprojecten en experimenten kan bijdragen tot het ontwikkelen van vernieuwende ontwerpprincipes die een betere aansluiting vinden met de principes uit voorliggend verkennend onderzoek. Ze vormen een intellectueel en experimenteel kader voor het werken aan lokale culturele infrastructuur.

